

Музей історії міста Києва
Інститут історії України НАН України

ВІД УКРАЇНИ ДО УРСР

Матеріали Всеукраїнської наукової
конференції до 80-річчя перенесення
столиці радянської України до міста Києва,
м. Київ, 12 грудня 2014 р.

Київ
2015

УДК 94(477)“1934”

Від України до УРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва. м. Київ, 12 грудня 2014 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 268 с.

У збірнику подано матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва. Головний наголос зроблено на контрверсійних політичних аспектах змін столичного статусу Києва та Харкова від часів Української Народної Республіки до кінця 1930-х років. Історія міста розкривається також через долі його видатних мешканців на тлі архітектурних перебудов, культурного та господарського життя.

Редакційна колегія:

Г. В. Боряк – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України – голова, відповідальний редактор

В. Р. Нахманович – науковий редактор

Я. Л. Примаченко – кандидат історичних наук

К. В. Романова – кандидат історичних наук – науковий редактор

О. В. Юркова – кандидат історичних наук

*Рекомендовано до друку Ученою радою
Інституту історії України НАН України
(Протокол № 8 від 29 жовтня 2015 р.)*

На обкладинці:

Зруйнована дзвіниця “Великого Миколи” – Свято-Микільського Військового собору на Печерську в Києві. Фото 1934 р.

Проект Урядового центру на місті Михайлівського Златоверхого собору на Михайлівській площі в Києві. Архітектори Д. Чечугін, Г. Орлов (Москва). 1935 р.

ISBN 978-966-02-7768-7

© Інститут історії України НАН України, 2015

© Музей історії міста Києва, 2015

© Автори, 2015

З М І С Т

Дві столиці

<i>Кучерук О.С.</i> Київ – столиця Української Народної Республіки . . .	7
<i>Єфіменко Г.Г.</i> Київ – перша столиця радянської України	15
<i>Мачулін Л.І.</i> Прелюдія до великого терору	25
<i>Скубій І.В.</i> Харків і Київ у торгівлі УСРР у 1920-ті роки	32
<i>Кульчицький С.В.</i> Гримаси сталінської українізації (до питання про дату перенесення столиці УСРР з Харкова до Київa)	40
<i>Буняк О.П.</i> Урочистий переїзд столиці УСРР з Харкова до Києва . .	49

Міжвоєнний Київ у долях його мешканців

<i>Файзулін Я.М.</i> Поет-«бунтар» Григорій Чупринка та київське підпілля в Києві 1921 р.	59
<i>Бажан О.Г.</i> Механізм масових репресій у Києві у 1934–1938 роках . .	69
<i>Іщук О.С., Ніколаєва Н.Б.</i> Репресований мовознавець Каганович Наум Аркадійович (1903–1937)	78
<i>Саранча Г.В.</i> Докія Гуменна у міжвоєнному Києві – життя на тлі доби	97
<i>Юркова О.В.</i> Столичні історики: причинок до створення просопографічного портрета київських істориків 1930-х років	111
<i>Романчук Д.О.</i> Биківня – повернення забутих імен, знищених репресивною системою: доля А. Твардовського-Ребрика	119

Культурне життя міжвоєнного Києва

<i>Ходак І.О.</i> Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства (1922–1930): основні напрями діяльності	127
<i>Полякова Ю.Ю.</i> Переведення Державного єврейського театру з Харкова до Києва: політичні вимоги та мистецька практика	141

<i>Старков В.А.</i> Перенесення столиці 1934 р. – порятунок футбольної команди київського «Динамо»	148
<i>Зиновієва Ю.Ю.</i> Виставка українського народного мистецтва 1936 року в Державному музеї українського мистецтва та її відвідувачі	153
<i>Ємельянова Т.О.</i> Святкова культура міжвоєнного Києва (за документами Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного)	160

Місто та його архітектурний образ

<i>Власенко С.І.</i> Документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України з історії розвитку м. Києва як столиці Української РСР (1934–1941)	169
<i>Малаков Д.В.</i> Столичний зодчий Микола Шехонін	179
<i>Остапюк Д.П.</i> Генеральний план розвитку міста Києва 1936 р. . .	189
<i>Киридон А.М.</i> Символіка простору: проекти планування урядового центру у м. Києві (1934)	199
<i>Костючок О.В.</i> Вплив економічних чинників на реалізацію проекту урядового центру у Києві (1934–1937)	208
<i>Мокроусова О.Г.</i> Київський ЦУМ – еволюція задуму: від конструктивізму до радянського ар-деко (1930–1938)	213
<i>Ширяєв Т.В.</i> Готельне господарство Києва в 30-х роках ХХ ст. Тенденції розвитку	228

Публікація

<i>Яненко А.С.</i> Обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв м. Києва 29 листопада 1932 р. в контексті історії вітчизняного музейництва	237
Відомості про авторів	266

ХАРЬКОВЪ. Московская улица.

ДВІ СТОЛИЦІ

Київ – столиця Української Народної Республіки

Універсального визначення для поняття столиця країни немає, але у більшості випадків так називається головне місто країни, в якому розташовані центральні органи влади. Як правило, столицею є історико-політичний і культурний центр держави. В конституціях деяких країн фіксується статус столиці, але це далеко не обов'язково. Столиці країн змінювали свою «дислокацію», на те було багато причин (Краків і Варшава у Польщі, Москва і Петербург у Росії, Париж і Віші у Франції, Стамбул і Анкара в Туреччині, Ріо-де-Жанейро і Бразилія в Бразилії). Непоодинокі випадки, коли те чи інше місто визначалося як тимчасова столиця. Для прикладу: у Литві між двома світовими війнами, коли Вільнюс знаходився у складі Польщі, функції столиці виконував Каунас; КНДР вважає Пхеньян тимчасовою столицею, а основною Сеул. Відомі випадки, коли столичні функції поділяються між двома або і більше містами (ПАР: Преторія, Кейптаун, і Блумфонтейн).

Київ з давніх князівських часів був столицею України, а у періоди бездержавності він зберігав статус національного центру, залишаючись до того ж найбільшим містом.

Весною 1917 р. з розвалом Російської імперії та переходом до республіканського устрою, на хвилі революційних потрясінь, українці отримали шанс на відновлення державної незалежності. У перших числах березня 1917 р. *«представники усіх українських груп, товариств і гуртків вибрали і призначили Українську Центральну раду у Києві»*¹ яка 9 березня у своїй першій відозві *«До Українського народу»* заявила *«ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти, і як хочеш жити, як окрема нація»*². В кінці тексту – *«Київ. Року 1917, березня 9»*. Тим самим вказувалось, що Рада однозначно розуміє центром України місто Київ.

21 березня друкований орган УЦР *«Вісти з Української Центральної Ради»*, інформуючи про українську демонстрацію у Києва говорить, що відбулася вона у *«столиці України»*. В час проведення Національного конгресу у квітні 1917 р. з привітаннями до делегатів зверталися представники різних організацій. Так, у привітанні від Київського комітету польських організацій говорилося, що конгрес скликано *«в самому серці України, в стародавньому Києві»*³.

---

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах (далі – Українська Центральна Рада). – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 45.

² Там само. – С. 38.

³ Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 4. – Квіт.

Будинок Української
Центральної Ради.
Фото. Березень 1918 р.

Михайло Грушевський
– Голова Української
Центральної Ради.
Фото. 1918 р.

Відтиск печатки УЦР.
1917 р.

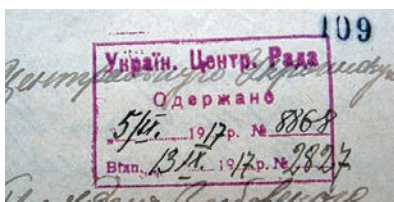
Українська Центральна Рада

Серпня..... дня 1917 року

№.....

На № 56142

Бланк УЦР (фрагмент) 1917 р.

Відтиск штампу реєстрації
вхідної кореспонденції УЦР.
1917 р.

Генеральний Секретаріат Ц. Укр. Ради.

На останньому засіданні Комітету Ц. У. Р. обрано Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради для завідування справами внутрішніми, фінансовими, харчовими, земельними і ин. в межах України і для виконання всіх постанов Центральної Ради. Призначені: головою Секретаріату і генеральним секретарем внутрішніх справ—В. К. Винниченко; завідуючим Генер. Секретаріатом—П. Христюк; генеральним секретарем фінансів—Х. А. Барановський; генеральним секретарем міжнародних справ—С. О. Єфремов; генер. секретарем харчових справ—М. М. Стасюк; генер. секретарем земельних справ—Б. Марто; генеральн. секретарем військових справ—С. В. Петлюра; генер. секретарем юстиції—В. В. Садовський.

Вчора відбулося перше засідання секретаріату, на якому обговорювались питання організації й праці секретаріату.

Повідомлення про створення
першого українського уряду –
Генерального Секретаріату.
Червень 1917 р.

Видання окремих законів УНР.

Володимир
Винниченко –
Голова
Генерального
Секретаріату.
Фото. 1930-ті рр.

Дмитро
Дорошенко –
Голова
Генерального
Секретаріату.
Фото. 1910-ті рр.

Всеволод
Голубович –
Голова Ради
Народних
Міністрів УНР.
Фото. 1920-ті рр.

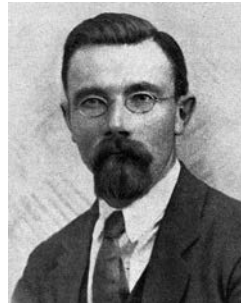
Володимир
Чехівський –
Голова Ради
Народних
Міністрів УНР.
Фото. 1920-ті рр.

Сергій
Остапенко –
Голова Ради
Народних
Міністрів УНР.
Фото. 1918 р.

Борис
Мартос –
Голова Ради
Народних
Міністрів УНР.
Фото. 1930-ті рр.

Ісаак
Мазепа –
Голова Ради
Народних
Міністрів УНР.
Фото. 1917 р.

В'ячеслав
Прокопович –
Голова Ради
Народних
Міністрів УНР.
Фото. 1930-ті рр.

Після ухвалення Центральною Радою 7 листопада 1917 р. Третього Універсалу землі, заселені українцями, визнано Українською Народною Республікою, а владу на території республіки надано Українській Центральній Раді та Генеральному Секретаріатові. Отож, місто Київ, в якому перебували вищі органи республіканської влади, ставав столицею УНР.

6 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон «Про поділ України на землі», тим самим скасовуючи російський губерніальний поділ і запроваджуючи новий адміністративно-територіальний устрій країни з поділом на *землі* (всього 32). Закон передбачав виділення в окрему адміністративно-територіальну одиницю «*Київ з околицею (приблизно на 20–30 верст)*»⁴.

Державні органи влади та інші державні установи, що виникали в період становлення структури влади УНР, розташовувалися у приміщеннях, мало

⁴ Українська Центральна Рада – Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – С. 181.

Микола Василенко –
Отаман Ради
Народних Міністрів
Української
Держави.
Фото. 1920-ті рр.

Федір Лизогуб –
Отаман Ради
Народних Міністрів
Української
Держави.
Фото. 1918 р.

Сергій Гербель –
Отаман Ради
Народних Міністрів
Української
Держави.
Фото. 1910-ті рр.

Будинок колишнього готелю «Савой» на Хрещатику, де довгий час працював уряд УНР – Генеральний Секретаріат.
Фото. Поч. XX ст.

Будинок колишньої Колегії Галагана, де працювало Генеральне Секретарство військових справ. Фото. Поч. XX ст.

Будинок на вул. Пушкінській, де працювало Генеральне Секретарство міжнародних справ УНР, потім Генеральне секретарство міжнародних справ УНР, Народне міністерство міжнародних справ Української держави, Народне міністерство міжнародних справ УНР. Фото. Поч. XX ст.

приспособаних для таких потреб. Це створювало багато незручностей і не сприяло ритмічній та злагодженій роботі. Шукаючи виходу з ситуації у березні 1918 р. міністр внутрішніх справ М. Ткаченко підготував проект будівництва «урядового кварталу» на землі, що належала військовому міністерству (приблизно в районі сучасної площі Лесі Українки). Там мали розміститися: будинки Центральної Ради, Ради Народних Міністрів, окремих міністерств, «палац справедливості», монетний двір, музеї, театри. В документі сказано: *«В центрі Києва є площа землі кілька квадратних верстов, що належить до військового міністерства. Це земля між Двірцевим, Печерським і Либідським. Для того, щоб весни з 1919 року можна було приступити до земельних робіт по плануванню і будівництву тих новіших будинків [...], треба цього року провести підготовчі розвідки земельні, топографічні тощо і укласти докладний план місцевості, її плянування і точного пляну забудування»*⁵. Повідомлення про проект М. Ткаченка було опубліковано у пресі 27 квітня 1918 р., тобто за день до гетьманського перевороту. Зрозуміло, що цей план не був виконаний, але проблеми залишилися й надалі. Не зникли вони і в сучасній незалежній Україні в XXI столітті. Пригадаймо проекти будівництва урядового центру 1930-х років та дискусії на цю тему у 1980-х роках.

Добре відомо, що парламент – Українська Центральна Рада – містився у модерному приміщенні колишнього Педагогічного музею по вул. Володимирській, 57, окремі служби займали сусідні будівлі.

⁵ Боротьба. – 1918 – 27 бер.

У цьому ж будинку первісно розмістився і уряд – Генеральний Секретаріат. Досить швидко голова Генерального Секретаріату і його апарат зайняли палац генерал-губернатора на розі Інститутської і Левашовської (тепер Шовковична). Згодом тут знаходилася резиденція Гетьмана П. Скоропадського, і коротко у кінці 1918 на початку 1919 року – Директорія УНР.

Для міністерств та інших державних установ використовували готелі, приміщення навчальних закладів, колишні губернські установи тощо. У той же час розбудова державного апарату, зокрема міністерств та інших установ потребувала додаткових приміщень. Так, Генеральне секретарство міжнародних зайняло приміщення будинку Терещенків на Терещенківській вул., 9. У своїх спогадах Н. Суровцева, яка працювала керівником загального відділу секретарства, писала: *«Міністерству приділили будинок Терещенка, на Терещенківській-таки вулиці, 9, навпроти Миколаївського скверу, по той його бік. [...] Я сиділа в невеличкому кабінеті (колишньому будуарі жінки Терещенка), гарній кімнаті з gobеленами, білим мармуровим каміном та широкими дверима, що вели до колишньої спальні, а тоді – до кабінету міністра»*⁶.

Генеральне секретарство військових справ з будинку Центральної Ради перебралось до будинку колишнього елітного навчального закладу – колегії Галагана, сьогоднішня адреса: вулиця Б. Хмельницького, 11. Полковник (згодом генерал) В. Петрів згадує: *«Військовий Секретаріат мав дуже своєрідний вигляд: тимчасові дерев'яні перегородки в кімнатах, що робили їх придатними до нових функцій, лавки з садів у почекальнях, а головне повне боеве поготівля цілої установи»*⁷. З цього будинку військове міністерство на початку березня 1918 р. перебралось у колишній будинок штабу округу по вулиці Банковій, 2.

Генеральне секретарство морських справ одразу по створенню на початку січня 1918 р. оселилося у готелі «Франсуа» на вулиці Фундуклеївській, сьогодні – Б. Хмельницького, 17.

Генеральне секретарство фінансів певний час розташувалося в колишньому особняку Я. Полякова (вулиця Олександрівська, 15, тепер – М. Грушевського, 22). У квітні 1918 р. Міністерство фінансів уже знаходилося в будинку на тодішній Левашовській, 31. Будинок не зберігся, на тому місці побудували житловий будинок, нині це Шовковична, 29.

9 грудня 1917 р. УЦР прийняла закон про створення на основі Київської контори Держбанку Росії Українського державного банку, перебував він у будинку за адресою: вулиця Інститутська, 9. Нині тут розташований Національний банк України.

Для Генерального секретарства шляхів було відведено будинки на сьогоднішній вулиці Б. Хмельницького, 23, та бульварі Т. Шевченка, 34. В останньому в листопаді 1918 року було створено Директорію УНР, яка очолила антигетьманське повстання.

---

⁶ Суровцева Н. Спогади. – К., 1996. – С. 75.

⁷ Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002 – С. 300.

Генеральне секретарство освіти розташувалося в будинку на сьогоднішньому бульварі Т. Шевченка, 14, – тоді це було приміщення колишньої Першої гімназії, директором якої був М. Стороженко. «З ним – загадувала сучасниця тих подій – міністерство довго безуспішно воювало в справі приміщення канцелярії в будинку гімназії»⁸.

Генеральне секретарство пошт і телеграфів спочатку працювало у приміщенні на Лютеранській, 12, а згодом на вулиці Гімназичній, сьогодні – Леонтовича, 5.

Генеральне секретарство торгу і промисловості було створене 1 листопада 1917 року і на початках розмістилося в доходному будинку, що належав генералові В. Баскакову, на вулиці Миколаївській, сьогоднішня вул. Городецького, 6, звідки перейшло на вул. Столипінську, 55-б (сьогодні це вул. Гончара) у будинок, зведений на поч. ХХ ст. для Київського відділення Російського технічного товариства.

Генеральне секретарство праці у грудні 1917 р. знаходилося в приміщенні «Палас-отелю» – нині це бульвар Т. Шевченка, 7; у березні 1918 р. зайняло також частину будинку на Бібіковському бульварі (бульвар Т. Шевченка), у якому розташувалися також окремі відділи Генерального штабу армії.

Генеральне секретарство земельних справ перебувало в будинку на Хрещатику, 17 (тоді – № 27). Це був житловий будинок, на першому поверсі якого містилися різні магазини, зокрема фотоательє відомого київського фотографа-мільйонера Ф. де Мезера. Будинок згорів у час Другої світової війни, на його місці в 1950-х рр. збудували новий. З часом це секретарство перенесли до доходного будинку на Володимирській, 19. Будинок зазнав значних руйнувань у час Другої світової війни, і на його руїнах збудовано нині існуючий у стилі «сталінського бароко». (У цьому будинку протягом лютого-серпня у 1919 року містився увесь уряд більшовицької УСРР і жили самі більшовицькі керівники, тобто недовго Київ був столицею і червоної Української соціалістичної радянської республіки).

Генеральне секретарство судових справ перебувало в приміщенні «Гранд-отелю» на Хрещатику, 22. Це секретарство кілька разів міняло свою дислокацію: Банкова, 10, що більше відомий під назвою «будинок з химерами», та Думська площа, 5 (нині Майдан Незалежності), готель «Росія». Будинок не зберігся, на його місці тепер знаходиться Головоштампт.

Генеральне секретарство харчових справ розташували в приміщенні Другої київської гімназії, сьогодні це бульвар Т. Шевченка, 18. У час Другої світової війни тут розташовувалася Міська управа, а після війни і понині – системи телефонного зв'язку.

Для вирішення справ окремих національних меншин було створено окремі міністерства. Так на початку березня 1918 р. Міністерство єврейських справ розіслало обіжник з повідомленням, що «Народне Міністерство Єврейських

⁸ Завадська В. З київських споминів (Шкільна округа – Генеральний секретаріат – Міністерство) // Календар-альманах «Дніпро» на 1930 рік. – Львів, 1929. – С. 110.

справ цим повідомляє, що в цей час воно міститься на Хрещатику, 38, кімната 23»⁹, тобто у колишньому готелі «Савой». У квітні 1918 р. міністерство перебалося на четвертий поверх готелю «Слов'янський» на вулиці Басейній, 1/2. У цьому ж будинку розташувалося і Міністерство великоруських справ, а Міністерство польських справ спочатку перебувало в будинку на вул. Стрілецькій, 26, а згодом у тому ж готелі «Савой» на Хрещатику, 38. За цією адресою працював Державний секретар (перед тим це Генеральний писар) і його апарат. Державний контролер зайняв приміщення на вул. Тимофіївській, тепер – М. Коцюбинського, 12. У квітні 1918 р. апарат державного контролера змінив адресу, переїхавши на Володимирську, 10 у приміщення колишнього Селянського банку.

2 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про утворення Генерального суду, він на перших порах працював у так званих «присутственних місцях» на вулиці Володимирській, 15, а пізніше перемістився до будинку Дворянського зібрання на розі Хрещатики і Думської площі (на цьому місці у 1970-х роках збудували Будинок профспілок України), однак рішення не було виконано.

Дипломатичні представництва інших країн в процесі становлення незалежної УНР з'явилися вже в кінці 1917 р. Своїх дипломатичних представників (з різним статусом) надіслали Франція (комісар Ж. Табуї) і Великобританія (П. Багге), але після підписання Берестейського мирного договору між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною, діяльність дипломатів Франції і Великобританії була згорнута. Натомість досить швидко запрацювали посольства вказаних чотирьох країн. Посольство Німеччини (барон А. Мумм) знаходилася в готелі «Палас-отель», Бібіковський бульвар, 7, Посольство Австро-Угорщини (граф Й. Форгач) у так званому будинку Гінзбурга на вул. Інститутська, 4, (не зберігся). Турецьке посольство перебувало в готелі «Палас-отель» (А. Мухтар-бей, майбутній посол Туреччини в США), Бібіковський бульвар, 7. Болгарське – готель «Континенталь» (професор І. Шишманов) на Миколаївській 1/3 (нині вул. Архітектора Городецького), те, що залишилося від будинку після Другої світової війни, перебудовано в консерваторію.

Питання міської геральдики практично не піднімалося, традиційно міським гербом залишався Архистратиг Михаїл, але вже без імперських аксесуарів, практика міського прапора на той час втілення не знайшла.

Як висновок. Губернське місто Київ за короткий час розбудови української республіканської держави набув статусу столиці в якому розташувалися головні органи центральної влади: парламент – Українська Центральна Рада, уряд – Генеральний Секретаріат, згодом Рада Народних міністрів, судова гілка влади – Генеральний суд, Державний банк, а також дипломатичні представництва інших країн тощо.

---

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2592, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

Київ – перша столиця радянської України

В українському медіапросторі доволі поширеним є твердження про Харків як «першу столицю України». Критикуючи таке означення, відомий український публіцист Сергій Грабовський зазначив: «Так, це місто було столицею, але столицею Української Соціалістичної Радянської Республіки, півроку 1919-го і з 1920-го до 1934 року. А насправді першою столицею України – УНР – 1917 року став Київ»¹. Тобто контраргументація зводиться до твердження про те, що Харків був першою столицею лише **радянської**, тобто цілковито керованої з більшовицького центру, України.

Схоже твердження є одним із ключових у добре зрежисованому і емоційно насиченому документальному фільмі «Дві столиці». Ведучий фільму, відомий історик Юрій Шаповал та харківський дослідник Леонід Мачулін на підставі згаданих ними документів відзначають, що Харків став столицею радянської України з 1919 р. Зокрема, процитувавши рядки із директиви більшовицького керівництва до ЦК КП(б)У від 8 квітня 1919 р.², вони роблять висновок про те, що керівники УСРР одразу «слухняно повертаються до Харкова» (15-та хвилина фільму) – мовляв, ослухатися не мали права. Знайдені нами документи істотно поглиблюють здобуті раніше знання. Це дозволяє впевнено зазначити: першою столицею радянської України був Київ. Які є підстави для такого твердження?

Перший прихід радянської влади (грудень 1917 – квітень 1918 рр.)

Радянська влада як загальноукраїнське явище була започаткована наприкінці 1917 р. Здавалося б, саме з цього часу можна розпочинати пошуки «першої столиці» радянської України. Однак до першого періоду її існування (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) варто ставитися з певними пересторогами. Навіть формальні ознаки, вже залишаючи поза увагою аналіз її сутності, мало нагадували ту радянську Україну, яка була відома надалі.

---

¹ Грабовський С. Харків як нібито «перша столиця» України. Україна й досі в полоні сталінської міфології? // День – 2014. – 28 лют.

² Директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій Радянської України і Радянської Росії // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР. Зб. док. і матер. – К., 1963. – С. 108.

За зразком та аналогією державного утворення під егідою Центральної Ради радянська республіка в Україні була названа у грудні 1917 р. Українською Народною Республікою (УНР), а уряд – **Народним секретаріатом**. Його кістяк, реально дієву частину, склали «кияни», тобто ті більшовики, які на початку грудня 1917 р. були делегатами I Всеукраїнського з'їзду рад в Києві і саме це місто бачили як єдино можливий центр України. Однак у Києві на той час отримати владу у них шансів не було. Як визнав М. Скрипник в інтерв'ю кореспонденту «Известий» на початку квітня 1918 р., «Перший з'їзд рад України дав більшість прихильникам Центральної Ради»³. Тому пробільшовицькі делегати з'їзду і переїхали до Харкова, де вже й була проголошена радянська УНР.

Стосунки Народного секретаріату із харківською радянською владою не склалися. Градус протистояння був настільки високим, що, як за свіжим слідом подій вказав перший Народний секретар радянської УНР з військових справ Василь Шахрай, «справа ледь не дійшла до збройного протистояння»⁴. Указаний конфлікт остаточно допомагає ствердитися у думці: про Харків як столицю радянської УНР у перший період існування радянської влади в Україні не може бути й мови. Це *місто стало лише тимчасовим і вкрай незаптишим місцем перебування вищих органів влади радянської УНР*, що були вимушені там базуватися з огляду на підконтрольність Києва Центральній Раді. Водночас незаперечним є той факт, що наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. усіма політичними силами, які своїм політичним завданням ставили прихід до влади в межах України, столичним містом бачився лише Київ. Тому цілком закономірно, що як тільки-но виникла можливість, керівництво новоствореної радянської УНР переїхало до Києва. Таким чином, найбільше, що можна визнати за Харковом в перший період існування радянської влади в Україні, і то зі значними пересторогами, – це статус першої з «тимчасових столиць» радянської України, до числа яких з не меншими підставами можна також зарахувати Полтаву, Катеринослав та Таганрог – у цих містах перебував Народний секретаріат після відступу з Києва.

Друга радянська влада (листопад 1918 – серпень 1919 рр.)

Радянська Україна грудня 1917 – квітня 1918 рр. мала чимало особливостей, які не є характерними для наступних періодів. Навіть формальна назва радянської України лише 1919 року набула знайомих для міжвоєнного періоду обрисів – у декреті Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 6 січня (опубліковано 14 січня) 1919 р. «Про назву Української Республіки»

---

³ Известия Всероссийского Центрального Исполнительного комитета. – 1918. – 3 апр.

⁴ Скоростанский В. Революция на Украине. – Саратов, 1919. – С. 109.

йшлося про таке: «Надати Республіці назву «Українська Соціалістична Радянська Республіка»⁵. З такою назвою радянської України у березні 1919 р. була ухвалена перша Конституція УСРР, така ж назва зберігалася до ухвалення нових Конституції СРСР та радянської України, що були оформлені відповідно в грудні 1936 та в січні 1937 рр. Таким чином, існують вагомі підстави першостолічності того чи іншого міста в радянській Україні визначати саме починаючи з 1919 р.

Якщо вважати головною ознакою першої столиці УСРР початкове місце перебування уряду радянської України, то Харків зрештою січня-лютого 1919 р., навіть у порівнянні з першим періодом, не має підстав для такої назви. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ) був утворений за згодою Кремля 28 листопада 1918 р. у Курську і того ж дня було вирішено, що місцем його перебування має бути місто Суджа. З огляду на тогочасне територіальне розмежування, Курськ як територія РСФРР з числа «претендентів» на звання «першої столиці» випадає. Суджанський же повіт у той час належав Україні, що й давало формальні підстави Тимчасовому робітничо-селянському уряду України вважатися українським. Ухвалення 27 грудня 1918 р. рішення про його (уряду) переїзд із Суджі до Білгорода⁶, дає підстави стверджувати про наявність ще однієї «тимчасової» чи «тимчасово першо-другої» столиці радянської України – Білгорода.

З аналізу протоколів ТРСУУ випливає, що Суджа столицею України була майже місяць (з 29 листопада до 27 грудня 1918 р.). Та вже 3 січня 1919 р. з допомогою німецьких військ, які ще не були евакуйовані з України, більшовикам вдалося зайняти Харків. Невдовзі після опанування Харковом уряд радянської України переїхав до цього міста. До Києва Червона армія увійшла вже на початку лютого 1919 р.

Цього разу в Харкові подібних до 1918 р. суперечностей між центральною та місцевою гілками радянської влади не могло бути, адже тепер місцеві органи влади (спочатку це були ревкоми) призначалися «згори». Але відразу після зайняття Києва і утворення там керованих більшовиками органів влади постало питання про переведення туди як до загальноновизнаного всеукраїнського центру вищих органів влади УСРР. Відряджений до Києва Микола Скрипник у доповіді Раднаркому УСРР, датованій 13 лютим 1919 р., зазначав: «Тимчасове місцеперебування українського уряду в Харкові ставить питання про модус діяльності державних установ, що підлягають збереженню, аж до ревакуації уряду до Києва»⁷.

---

⁵ Про назву Української Республіки // Збірник Узаконень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1919. – Ч. 2. – Ст. 15.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 7, 9.

⁷ Там само, спр. 17, арк. 5.

15 лютого 1919 р. на засіданні ЦК КП(б)У розглядалося ухвалене незадовго до того рішення контрольованого більшовиками Київського міськвиконкому про переведення столиці до Києва. Доволі несподівано деякі діячі почали чинити йому спротив. Найбільш логічним було заперечення Якова Епштейна (Яковлєва), яке, по суті, добре пояснює мотиви майбутньої (з 1920 р.) «столичності» Харкова: «У нас скликається з'їзд [Всеукраїнський з'їзд рад – Г.Є.]. З'їзд має бути комуністичним. Якщо з'їзд буде в Харкові – центром з'їзду буде Донецьк[ий] басейн, в Києві – Київський і Волинський та інші райони. Есерівська небезпека завелика, тому Київ непридатний»⁸.

Реально питання про столицю радянської України вирішувалося Кремлем. Немає підстав не довіряти твердженню Х. Раковського, виголошеному в березні 1920 р. на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У: «Потрібно сказати, що взагалі ЦК РКП не втручався в діяльність ЦК КПУ, за винятком двох-трьох випадків. Перший випадок був, коли питання торкнулося столиці, чи мала бути столиця в Харкові чи в Києві. Було дві думки. Частина товаришів – Ворошилов, Яковлєв, Артем – були за те, щоб столиця була в Харкові, інша ж частина – тов. Бубнов, Пятаков і я – стояли за те, щоб столиця була перенесена до Києва. Це питання ЦК РКП вирішив на користь Києва»⁹.

До III Всеукраїнського з'їзду рад (6–10 березня 1919 р.) питання про столицю принципово було вже узгоджене. У перші години його роботи Християн Раковський остаточно розставив крапки над «і». Після завершення вітальних промов, він звернувся до делегатів з'їзду з такими словами: «Товариші, перед тим, як перейти до виборів президії, я від імені уряду буду просити З'їзд затвердити одне наше важливе рішення: бажаючи довести усім українським робітникам та селянам, а ще більше усім нашим ворогам зовнішнім та внутрішнім, що сучасна радянська влада на Україні є всеукраїнською радянською владою, уряд вирішив перенести столицю з Харкова до Києва. Пропоную З'їзду затвердити це рішення вставанням. (*Всі встають. Крики «браво». Бурхливі, тривалі оплески*) [курсив оригіналу – Г.Є.]»¹⁰. Таким чином, рішення про визнання **Києва** столицею України було затверджено найвищим органом влади України – Всеукраїнським з'їздом рад. Конституція УСРР ухвалювалася хоч і в Харкові (10, 14 березня 1919 р.), але вже в умовах офіційно затвердженої «столичності» Києва. Технічні моменти переїзду узгоджувалися на декількох засіданнях РНК УСРР, перше з яких відбулося 7 березня 1919 р.

⁸ Центральний державний архів громадський об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 5.

⁹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003. – С. 106.

¹⁰ Третий Всеукраинский Съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов (6–10 марта 1919 г.). – К., 1919. – С. 13

Скани із матеріалів III Всеукраїнського з'їзду рад
(6–10 березня 1919 р.)

Бубнов. Товарищи, приветствую вас от имени Совета Рабочих Депутатов Киева, столицы Советской Украины.

Кин. Я рад тому, что новый Центральный Исполнительный Комитет начнет свою работу здесь, т. е. в нашем городе Харькове, в том городе, который первый освободился от наемных банд, который дружелюбно, с радостью, с громаднейшим торжеством встречает вас здесь, как полноправных, полновластных хозяев Украинской Социалистической Советской Республики.

Товарищи, раньше, чем приступить к выборам президиума, я от имени Правительства буду просить С'езд утвердить одно наше важное решение: желая доказать всем украинским рабочим и крестьянам, а еще больше всем нашим врагам внешним и внутренним, что настоящая Советская Власть на Украине является Всеукраинской Советской Властью, Правительство решило перенести столицу из Харькова в Киев. Предлагаю С'езду утвердить это решение вставанием. (Все встают. Крики: «браво». Бурные, продолжительные аплодисменты).

Останнє засідання уряду в Харкові, – вже у значно скороченому складі, але за участі його голови Х. Раковського, – відбулося 21 березня 1919 р.¹¹ Перше засідання в Києві відбулося 23 березня 1919 р. ще без Раковського. Того дня головував нарком військових справ Микола Подвойський¹². Х. Раковський долучився до засідань уряду 26 березня. Вищі органи влади радянської України остаточно перебазувалася до головного міста республіки.

На першому після переїзду владних структур засіданні ВУЦВК, яке відбулося в Києві 7 квітня 1919 р., Володимир Затонський нагадав, що перед остаточним залишенням України у 1918 р. ЦВК рад України провів 25 квітня 1918 р. останнє засідання, на якому постановив «щоб слідуєче засідання Центрального Виконавчого Комітету відбулося після перемоги революції в Києві»¹³, тобто в столиці України.

З низки постанов ЦК РКП(б), виданих після березня 1919 р. можна зробити беззаперечний висновок про незадоволення більшовицького центру завеликою, як на його погляд, «самостійністю» українських владних органів під час ухвалення тих чи інших управлінських рішень. Так співпало, що подібна

¹¹ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 1, спр. 20, арк. 177.

¹² Там само, арк. 185.

¹³ Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 39.

«самостійність» почала більш яскраво виявлятися після переїзду уряду УСРР до Києва. Однак в квітні-серпні 1919 р. про наміри Кремля повернути політичний центр УСРР до Харкова не йшлося.

Щодо згаданої у фільмі «Дві столиці» настанови більшовицького центру від 8 квітня 1919 р. про повернення центральних установ до Харкова, то політбюро ЦК КП(б)У їх відхилило. Однак зовсім зігнорувати настанови Кремля Київ не наважився. Відтак харківським представництвом господарських установ (там залишалися відділи важкої промисловості Української ради народного господарства) збільшили повноваження¹⁴.

Київ залишався столицею УСРР до виїзду звідти вищих урядовців 30 серпня 1919 р. Та й після цієї евакуації саме Київ вбачався центром майбутньої радянської України. Про це, зокрема, свідчить телеграма від 16 жовтня 1919 р., надіслана під час тимчасового звільнення Києва від денікінських військ. У ній наголошувалося: «Київ зайнятий червоними військами. Зі столиці Радянської України від імені Центр[ального] Виконавчого Комітету рад України шлемо вітання своє Росії...»¹⁵. Серед підписантів цієї телеграми були В. Затонський (за голову ВУЦВК), О. Шумський та ряд інших членів ВУЦВК. Однак не так сталося як гадалося.

Харків – тимчасовий адміністративний центр (1920 р.)

У численних постановах і резолюціях з українського питання, ухвалених в листопаді-грудні 1919 р., питання про столицю радянської України не ставилося. Однак центральні органи влади УСРР мали таки десь розміститися. Згідно настанов компартійного центру вищим загальноукраїнським органом влади мав стати Всеукраїнський революційний комітет. Формально рішення про його створення було оголошено від імені президії ВУЦВК та РНК УСРР «дня 11 грудня 1919 року, у день звільнення Полтави та Харків»¹⁶.

Окрім «радянського», і майже одночасно з ним, створювався і новий український компартійний центр (тимчасове бюро КП(б)У). Три діячі – Затонський, Мануїльський і Петровський, – були у складі обох центрів від початку їх існування, Раковського до Всеукрревкому було введено як тільки-но він переїхав до України – на початку лютого 1920 р. Місцеперебування цих центрів і визначало столицю України.

12 грудня 1919 р. на засіданні тимчасового бюро ЦК КП(б)У в присутності Петровського, Мануїльського та Рафаїла (Фарбмана), яке відбулося у Серпу-

¹⁴ Там само, оп. 6, спр. 1, арк. 3.

¹⁵ Государственный архив Российской Федерации, ф. 1235, оп. 94, д. 580, л. 232.

¹⁶ Про утворення Всеукраїнського Революційного Комітету // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. 26 грудня 1919 року. – 10 лютого 1920 р. – Ч. 1. – Ст. 1.

хові, було ухвалено «обрати місцеперебуванням Секретаріату ЦК м. Харків. негайно розпочати приготування до від'їзду з тим, щоб від'їзд міг статися не пізніше 16 грудня»¹⁷. На засіданні цього керівного органу від 15 грудня (присутні: Раковський, Петровський, Мануїльський та Косіор) було вирішено «наполягати перед ЦК РКП, щоб ревком міг негайно перенести своє місцеперебування до Харкова»¹⁸.

Наміри (прохання) ЦК КП(б)У не були скільки-небудь вагомою гарантією здійснення запланованого. Усе вирішував Кремль. Лише 17 та 18 січня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) нарешті задовольнило клопотання ЦК КП(б)У від 15 грудня 1919 р. про переїзд: «ЦК КПУ, Всеукраїнський ревком та Штаб Південно-Західного фронту перевести до Харкова»¹⁹. **Виконання цієї постанови перетворило Харків на політичний та адміністративний центр України.** Того ж дня до Київського комітету КП(б)У, де вже працював член тимчасового бюро ЦК КП(б)У та Всеукрревкому В. Затонський, було спрямовано також Станіслава Косіора (член компартійного центру КП(б)У), а 22 січня 1920 р. було додано й Я. Епштейна (Яковлева). Після таких кадрових призначень Київ, якщо можна так висловитися, виглядав «трохи столицею», або «не зовсім не столицею» чи своєрідною «другою столицею». Звичайно, таке означення не заперечує того, що Харків перетворився на політико-адміністративний центр УСРР, тобто де-факто – столицю України. Однак аналіз вищенаведених обставин дає змогу визначити, **що Харків став політичним центром УСРР лише з кінця січня 1920 р.** Саме з цього часу можна вести відлік «столичності» Харкова.

Переведення до Харкова головних політичних органів УСРР ще не дає підстав стверджувати, що «столичність» була затверджена як постійна. Аналіз тогочасних документів дозволяє зробити висновок, що думка про тимчасовість Харкова як політичного центру України в більш тривалій перспективі сприймалася як у Москві, так і в Україні, як щось само собою зрозуміле. Так, приміром, наприкінці грудня 1919 р. у відповідь на питання Г. Петровського та Д. Мануїльського про порядок фінансування Всеукрревкому у Кремлі відповіли: «Доки ви будете в Харкові, Вас буде обслуговувати Харківська контора, а в Києві – Київська [курсив мій – Г.Є.]»²⁰.

Схоже бачення висловив і В. Затонський в датованому 3 січня 1920 р. листі до В. Леніна: «Те, що центр нині в Харкові – це правильно – міцніше зв'язок з Південним фронтом, з Москвою краще, але ще раз звертаю Вашу увагу, не забувайте Києва – справжньої політичної столиці України [курсив

¹⁷ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 2, спр. 277, арк. 26.

¹⁸ Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 18.

¹⁹ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 3, д. 55, л. 3.

²⁰ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 1, спр. 566, арк. 111.

мій – Г.Є.]»²¹. Заперечення вказаної тези нам не вдалося відшукати в жодному з тогочасних проаналізованих дописів. Натомість підтвердження міститься у статті Наркомвоєна РСФРР Л. Троцького від 8 травня 1920 р., де, зокрема, зауважувалося: «Київ – столиця радянської України – сьогодні в руках польських панів»²². Однак обставини не сприяли поверненню політико-адміністративного центру до Києва.

Після 1920 року

Певний час питання про столицю залишалося у підвішеному (невирішеному) стані. Зрозуміло, що воно було політичним, а тому в межах УСРР основні директиви з нього мав надати ЦК КП(б)У. Виконуючи настанови XII з'їзду РКП(б), політбюро ЦК КП(б)У 1 червня 1923 р. розглянуло питання «Харків – столиця України»: «Визнаючи, що Харків має надовго залишатися столицею України, вважати необхідним концентрування в ньому усіх основних українських культурних центрів, як то: Української Академії, Наукового Комітету, та інших. В першу чергу потрібно перевести Академію наук. Запропонувати Раднаркому та Наркомосвіти розробити питання про переведення»²³. Таким чином, проблема перетворення Харкова на повноправну столицю України була поставлена у політичну площину. Незабаром це рішення було дубльоване в «радянському порядку».

Плани не було реалізовано. Формально край розробці такого акту поклало рішення політбюро ЦК КП(б)У від 14 серпня 1923 р. Пунктом 10 порядку денного у той день було питання «Декларація про оголошення Харкова столицею». Було вирішено «відкласти оголошення»²⁴. Терміни «відкладення» не були вказані, а аналіз «Збірників законів та розпоряджень» за 1923 та наступні роки свідчить про те, що до цього питання так і не повернулися. Інакше кажучи, Харків так і не було оголошено столицею радянської України. Ще одним безсумнівним свідченням відсутності такого кінцевого рішення є той факт, що **ВУАН залишилася в Києві, тоді як саме її переведення до Харкова називалося у згаданих постановках найважливішою передумовою для проголошення державного акту про Харків як столицю УСРР**.

Звичайно, те, що подібного акту не ухвалювалося, не надає жодних підстав стверджувати, що Харків не був політико-адміністративним центром України. Однак ні в Конституції України 1919 р. з її змінами у 1925 р., ні у рішеннях всеукраїнських з'їздів рад аж до 1929 р. немає жодного офіційного рядка, який би формально відміняв рішення III Всеукраїнського з'їзду рад про визначення

²¹ РГАСПИ, ф. 2, оп. 1, д. 24361, л. 1.

²² Троцький Л. Київ в руках польських панів // Український Троцький. Тексти Лева Троцького про Україну. – Одеса, 2013. – С. 80.

²³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 44, арк. 118.

²⁴ Там само, спр. 40, арк. 95.

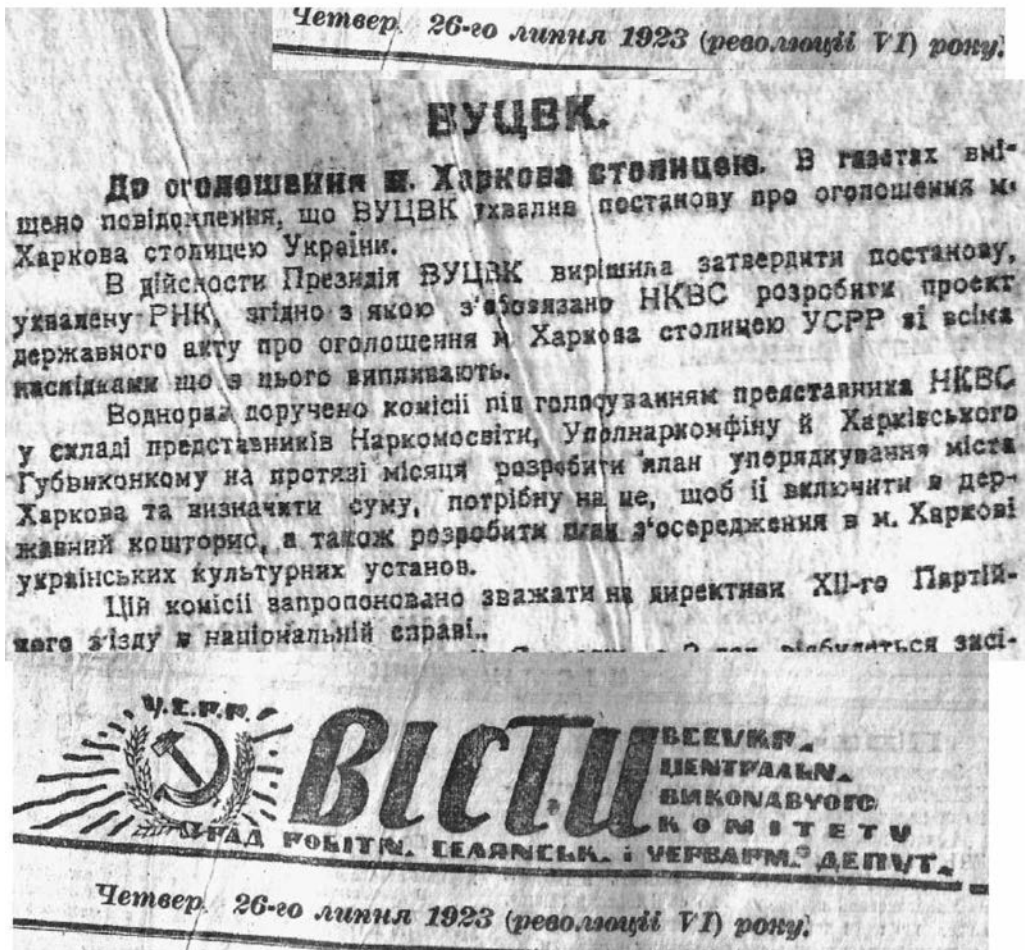

Рис. 1.

Києва столицею України. І лише під час ухвалення XI Всеукраїнським з'їздом рад у травні 1929 р. нової Конституції УСРР у ній нарешті з'явилася стаття, у якій було зазначено: «82. Столиця Української соціалістичної радянської республіки є місто Харків»²⁵.

Висновки

Таким чином, представлений матеріал дає усі підстави стверджувати, що першою (в хронологічному розумінні цього слова) столицею радянської України був Київ. Лише під час третього опанування України, а якщо точніше,

²⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Харків, 1932. – С. 329.

то з кінця січня 1920 р., Харків де-факто став політико-адміністративним центром і, попри ряд формальних незгодженостей, залишався таким до 1934 року. Все перелічене дає усі підстави стверджувати, що в цьому значенні дефініції *першою столицею радянської України (1918–1919 рр.) можна назвати лише Київ*. Розташування столиці в Києві закономірно розглядалося як ознака загальноукраїнськості радянської влади.

Однак є *ще одне значення* слова «перший», яке цілком прийнятне для досліджуваної теми. Воно означає *«той, який має найбільше значення, найголовніший»*. З огляду на те, що Харків так і не перетворився на справді єдине «головне місто» УСРР, його можна з повним на те правом називати *«Першою столицею радянської України зразка 1920–1934 рр.»* Інакше кажучи, у час, коли Харків був «першою столицею», Київ займав нішу майже рівної за значенням «другої столиці», «культурного Донбасу» тощо. Натомість *до 1920 р. і після 1934 р. саме Київ був єдиною (вже без поділу на «першу» та «другу») столицею радянської України*.

Прелюдія до великого терору

В історії Харкова є дві дати, які ще будуть глибоко досліджуватися майбутніми науковцями, осмислюватися творчою інтелігенцією, для того щоби кожен українець міг свідомо и впевнено відповісти на питання: що ж саме відбулося у ці роки? Ці дві трагічні дати тісно пов'язані з Харковом тому, що 1917 року це місто було вибране у якості форпосту для просування більшовицької ідеї про радянську Україну, а 1934 року звідсіля почався наступ кривавого диктатора на Київ, центральну та західну Україну¹.

Чому був вибраний саме Харків? Як відбувалися ці події у 1917–1919 рр.? Хто ухвалював рішення про затвердження Харкова столицею радянської України? На ці та багато інших питань відповіді у 2008–2009 рр., тобто зовсім недавно, довелось шукати не на книжних полицях, а в архівах та в періодиці тих часів. Як не дивно, але звертання до зазначених питань народило нове питання: чому за минулий час українські історики так й не спромоглися висвітлити цю майже детективну тему не тільки пересічним українцям, а й навіть самим собі?

Між тим, окремі публікації на цю тему були куці, автори, начебто, чогось не домовляли, і після знайомства з ними виникали нові питання: що саме не сказали автори? Чому не сказали?

Кропітка робота над першоджерелами незаангажованого дослідника виявила багато «темних місць» в історії українського державного будівництва. Першим з порядку денного було знято питання про відсутність відповідних досліджень за радянських часів. Ледь його було прибрано, як все почало швидко ставати на свої місця. З'ясувалося, що нове державне утворення – «Українська Радянська Республіка» – виникло раніше, ніж КП(б)У. Тобто, радянську Україну спромоглась зробити російська компартія. До речі, це питання актуально і сьогодні. До того часу, поки в нашій державі не буде заборонена діяльність комуністів ленінського (радянського) зразку, ми будемо мати перманентні проблеми не тільки у морально-етичній площині, але й у розбудові держави.

Але повернемось у буремні революційні роки. Після термінового, незапланованого повернення В. Ульянова з Швейцарії на гроші кайзера лідер російських більшовиків відразу береться за створення самостійної української партії – утрете чи вчетверте з 1902 року!

---

¹ Мачулін Л. Украинская столица для красного императора. – Х.: Мачулін, 2009. – 208 с.

У середині липня 1917 р. відбулася перша об'єднана конференція більшовиків Лівобережжя. Була створена Донецько-Криворізька краєва партійна організація з центром у Харкові. До неї увійшли більшовики Харківської і Катеринославської губерній².

У вересні 1917 р. більшовики Правобережжя також провели конференцію для об'єднання партійних лав. Вони оформилися в Південно-Західну краєву організацію з центром у Києві, до якої увійшли партійці Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської і Херсонської губерній³.

Більшовики південних губерній Росії на пропозицію об'єднатися відповіли, що Москва і Пітер їм не указ. Одеська організація стала третьою самостійною парторганізацією в Україні⁴.

Таким чином, створити в Україні єдину національну партію більшовиків Леніну не вдалося. Під осінь 1917 р. загальна чисельність більшовиків в Україні становила 22 553 особи – всього 0,07% населення України. Найчисельнішою організацією вважалася Донецько-Криворізька. Вона налічувала 15 318 чоловік або 67% від загальної кількості більшовиків. Решта 33% ділилася нерівними частинами між самостійною Одеською – майже 41%, і Південно-Західною – 22,1% організаціями. «Слабкою ланкою» виявилися шість губерній Південно-Західної України, де хазяйнували «самостійники». Тут налічувалося всього 4984 більшовика⁵.

До жовтня керівництво РСДРП(б) перше «українське завдання» розв'язало частково – з великими зусиллями були створені партійні краєві організації. З другим завданням – більшовизацією українських Рад робітничих і солдатських депутатів – російським революціонерам упоратись не вдалося. Як відомо, на виборах до Установчих зборів українські більшовики набрали всього 10% голосів, російські ненабагато більше – лише 25%⁶.

Звичайно, В. Ленін як мозковий центр нечисельної партії більшовиків розумів, що без підтримки народу йому ніколи не вдасться легально прийти до влади. Це і спонукало його на збройний переворот у жовтні 1917 р.

7 листопада (за новим стилем) 1917 р. з огляду на падіння Тимчасового уряду Росії, Центральна Рада ухвалює III Універсал, яким проголошує Українську Народну Республіку (УНР) у складі Російської Федеративної Республіки⁷.

---

² *Кульчицький С.* Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 13. – С. 7.

³ Там само.

⁴ *Волин М.* Перший з'їзд КП(б)У. 5–12 липня 1918 року. – Х., 1929. – С. 27.

⁵ Там само. – С. 28.

⁶ Там само. – С. 33.

⁷ *Мироненко О.М.* Третій Універсал Української Центральної Ради // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. Ю.С. Шемшученко та ін. – Т. 3. – К., 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cycolp.com.ua/content/view/1393/1/1/4/#5760>.

Універсал залишав владу в Україні за Центральною Радою та її урядом. Територіально до України відходили 9 губерній колишньої Російської імперії. Вибори в Установчі збори в Україні були призначені на 27 грудня.

Але події розвивалися за іншим сценарієм. Як відомо, Рада народних комісарів радянської Росії надіслала Всеукраїнському з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів телеграму, у якій уряд більшовицької Російської Федерації на чолі з В. Леніним офіційно визнав УНР і положення, задекларовані у III Універсалі, але не визнав Центральну Раду і поставив ультиматум. Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів відкинув вимоги Росії та 2479 голосами «за» (проти – 2, утримались – 19) підтримав УНР. Власне, з цього часу УНР і Росія опинилися у стані війни⁸.

Таким чином, до кінця 1917 р. Російська імперія фактично розділилась на декілька частин, зокрема, більшовицьку Російську Федерацію, Українську Народну Республіку, де-юре взаємновизнаних незалежними, а також Фінляндію і Польщу.

Одночасно з визнанням незалежності УНР, керівництво РРФСР почало вести підривну роботу на її території. 38-річний російський нарком у справах національностей Й. Сталін телеграфував у краєвий комітет Південно-Західної більшовицької організації: «Ми всі вважаємо, що ви – кияни, одесити, харків'яни, катеринославці та інші покликані негайно взятися за скликання з'їзду»⁹.

Як відомо, керівництво російських більшовиків збиралося на 1-му Всеукраїнському з'їзді Рад 6 грудня 1917 р. проголосити «Вся влада Радам!» і повалити уряд. Але Центральна Рада організувала прибуття на з'їзд біля 1500 представників з різних спілок, налаштованих на «Україну без більшовиків». Делегація більшовиків налічувала всього 127 чоловік, тобто 8,6% від загальної кількості делегатів. Тож їм нічого не залишалось як демонстративно покинути з'їзд і відбути до Харкова¹⁰.

Чергова спроба В. Леніна об'єднати в національну компартію лівобережних «пролетарів-більшовиків» з правобережними – «сільськими» більшовиками була розпочата 19 квітня 1918 р. у Таганрозі. На конференції відбулося перше «офіційне» з'ясування стосунків між українськими більшовиками – лівими, правими і центристами. Праві на чолі з Е. Квірингом з Донецько-Криворізької краєвої парторганізації не бажали бачити компартію українською і пропонували назвати її «Російська комуністична партія в Україні». Ліві – представники Київської парторганізації – мріяли відірватись від Центру, але в кінцевому

⁸ Хміль І. Перший Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів // Малий словник історії України. – К., 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrhistory.com.ua/pidruchnyky/malyj_slovnyk_istorii_ukrainy/1048.html.

⁹ Волін М. Зазн. праця. – С. 42.

¹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – К., 1996. – С. 579.

рахунку підтримали пропозицію центристів і М. Скрипника створити самостійну партію і мати зв'язок з РКП(б) винятково через III Інтернаціонал. На знак протесту проти такої постановки питання делегація більшовиків Лівобережжя у традиційній манері полишила конференцію. Залишившись у більшості, ліві та центристи ухвалили рішення скликати влітку 1918 р. установчий з'їзд¹¹.

УНР на цей час була окупована австро-німецькими військами, тому установчий з'їзд більшовиків України відкрився в Москві 5 липня 1918 р. На з'їзді були присутніми всього 69 делегатів, які представляли 43 підпільні організації, чисельність яких складала 4364 (!) особи¹². І ось ці делегати від імені чотирьох тисяч більшовиків ухвалюють рішення про те, як жити й розвиватися 30-мільйонному народу України...

Перед початком з'їзду на делегатів здійснювався тиск – було проведено чотири закритих наради із тими, хто розділяв позиції Центрального Комітету РКП(б). З декотрими розмовляв особисто В. Ленін, з багатьма – Й. Сталін, тоді Нарком у справах національностей РРФСР¹³. У відвертих мемуарах учасники першого з'їзду з гордістю згадували: «Роботою Першого з'їзду більшовиків керував В.І. Ленін. Бесіда В.І. Леніна з делегатами з'їзду, під час якої вождь партії уважно і всебічно обговорював з ними найважливіші питання партійного будівництва і боротьби за відновлення і зміцнення Радянської України, стала дороговказом для делегатів з'їзду»¹⁴.

До речі, вождь до найменших дрібниць знав про все, що діється на з'їзді комуністів «братньої» республіки. Це дозволяло йому оперативно реагувати на ті чи інші тенденції в роботі з'їзду. Негативні для Центру питання через дискусію виводили за межі ухвалюваних рішень. В. Затонський згадував про ті дні: «У ЦК РКП(б) добре знали про суперечки на з'їзді. Пам'ятаю, що практично кожного дня інформував ЦК РКП(б) про роботу з'їзду товариш Семен (І. Шварц). Старі більшовики знають, що Ленін дуже поважав І. Шварца. Великим авторитетом користувався він і серед донецьких більшовиків. Ми розмовляли між собою про те, що Семен тримає ЦК РКП(б) в курсі всіх справ з'їзду і що це дуже добре»¹⁵.

У Москві, так само як і в Таганрозі, знову спалахнула суперечка про назву українських комуністів. Всі розуміли, що за нею поставало питання про взаємозв'язок з РКП(б) та незалежність нової держави. Після двох закритих засідань, перемогли праві. Була ухвалена пропозиція Е. Квіринга про утворення КП(б)У на правах обласної організації РКП(б). Праві хотіли бачити Україну

¹¹ Волін М. Зазн. праця. – С. 43.

¹² Там само. – С. 53.

¹³ Там само.

¹⁴ Спогади про перший з'їзд КП(б)У. – К., 1958. – С. 5.

¹⁵ Там само. – С. 63.

у складі Російської Федерації, отже, Компартія України зобов'язана була стати складовою частиною РКП(б)¹⁶.

12 липня 1918 р. 1-й з'їзд КП(б)У завершив свою роботу. Питання про Програму партії, Статут, поточний момент і т.п. – не розглядалися. Створивши маріонеткову КП(б)У, Центральний Комітет РКП(б) отримав законне право шляхом директив через парторганізації на місцях «вирішувати будь-які питання» у майбутній «федеративній» республіці. Будь-якою ціною, в тому числі – ціною «братньої» крові. Усі відхилення від центральної (московської) лінії негайно отримували ярлик – «націоналістичних».

Таким чином, лише через сім місяців після проголошення Української Радянської Республіки місцеві комуністи де-юре отримали статус самостійної партії та у спадок від «старших братів» нове державне утворення із столицею у Харкові.

Тож чи могли виникати сумніви відносно всіх попередніх та наступних подій? Збереглася фотокопія протоколу засідання «українського» уряду складеного російською мовою: «Протокол заседания временного рабоче-крестьянского правительства Украины 24 января 1919 года. Присутствовали: гг. Раковский, Пятаков, Артем, Квириг, Затонский, Ворошилов, Рухимович, Магидов, Межлаук, Кацюбинский. Порядок дня. 1. О председателе правительства. Слушали: 1. О председателе правительства. Постановили: Председателем правительства назначить товарища Х.Г. Раковского. Состав Правительства: Председатель Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины Х. Раковский. Члены Правительства: Артем, Квириг, Ворошилов, Затонский, Магидов, Рухимович, Кацюбинский, Межлаук, Пятаков. Секретарь Правительства М. Грановский»¹⁷. То що ж можна сказати про такий уряд? За словами Х. Раковського, це був уряд, створений за «постановою ЦК РКП, був його органом і здійснював усі розпорядження ЦК РКП беззаперечно». То хіба такий уряд можна називати українським? Доля цих урядовців закінчилася майже однаково для всіх...

Підкреслимо – межі цих урядовців марно шукати українців, бодай за прізвищами. Майбутню долю України вирішували болгари, грузини, євреї, латиші, німці, поляки, росіяни, румуни, серби, але не українці. Найболючіша тема національного питання ніколи не знімалася з порядку денного, особливо коли йшлося про Україну.

Описані вище події і є тією самою причиною сьогоденної ситуації у відносинах України з Росією¹⁸. Згадаймо: після розпаду царської імперії і

¹⁶ Волін М. Зазн. праця. – С. 67.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів та управління України, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 62.

¹⁸ Мачулін Л. Про замовника російсько-українських воєн // VIDIA. Медіапортал української діаспори. – 2015. – 7 квіт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vidia.org/2015/36683>.

проголошення Української Народної Республіки Тимчасовий уряд відразу вчепився в Малоросію. Імовірна втрата високорозвиненого промислового південного сходу імперії поставала перед Росією грізною реальністю. Тож не дивно, що у липні 1917 р. з Петрограда до Києва прибуває глава Тимчасового уряду О. Керенський. Він веде переговори про територіальне розмежування – поділ між Україною і Росією. Перемовини велись тяжко, з прихованим і відвертим тиском, грубим шантажем і загрозою застосувати збройну силу. Аби мати хоч щось, аніж нічого, Генеральний Секретаріат УНР погодився, що українська влада до кращих часів поширюватиметься хай хоч на п'ять губерній – Київську, Полтавську, Подільську, Волинську та Чернігівську¹⁹. Те, що дісталось Україні, і за територією, і за економічною потугою було менше втраченого – за Росією залишалися Одещина, Херсонщина, Донеччина, Катеринославщина, Харківщина і Таврія. Сталося, по суті, блокування виходу до моря, відбирання національного багатства, що позбавляло Україну економічної перспективи.

Для майбутніх сепаратистів це був ідеально-показовий історичний прецедент на випадок небажаного одділення України «от матушки-Россії». Отже, ще ген коли, чітко вималювався найперший т.зв. донецько-криворізький сепаратистський (у залежності від обставин) варіант відторгнення-приєднання до Росії цілого українського регіону. За міжнародним правом такі дії розглядаються як звичайна анексія. Але що до того звичайному агресору?

Такий стан речей є можливим тому, що ані школярам, ані студентам, ані взагалі пересічному громадянину невідомі події, за якими Харків став столицею. Тож не дивно, що більшість харків'ян пишається трагічною сторінкою історії свого міста.

Можливості почати змінювати такий стан речей з'явився після Помаранchoвої революції. 20 жовтня 2006 р. при Харківській облдержадміністрації було створено Оргкомітет з підготовки проведення в області заходів щодо вшанування та увічнення пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій²⁰. Від імені цього комітету на адресу тодішнього голови Харківської міськради було направлено листа, у якому наводився список осіб причетних до проведення голодомору в Україні і які підлягали видаленню з топонімічних назв міста. У зазначеному списку називалися конкретні прізвища: В.І. Ленін (Ульянов), Ф.Е. Держинський, С.К. Орджонікідзе, С.М. Кіров, М.І. Калінін, В.В. Куйбишев, В.Р. Менжинський, М.М. Тухачевський, Я.Б. Гамарник, І.Є. Якір, С.В. Косіор,

¹⁹ Соглашение Временного правительства с Центральной Радой. – В кн.: Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке / Под ред. С.М. Диманштейна. – Т. 3: 1917, февраль – октябрь. – М., 1930. – С. 62–63.

²⁰ Скарга в прокуратуру на бездіяльність Харківського мера Добкіна // *Майдан*. – 2007. – 2 квіт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidanua.org/static/newsvostok/1175527939.html>.

П.П. Постишев, В.Я. Чубар, Г.І. Петровський, І.П. Уборевич, В.М. Примаков, П.Ю. Дибенко, Р.П. Ейдеман, В.І. Межлаук та О.Г. Шліхтер²¹. У топонімічній комісії Харківської міськради роками лежав без розгляду проект-пропозиція про перейменування районів, проспектів, вулиць, площ, які носять імена катів українського народу. А одіозний голова міськради Г. Кернес не тільки не збирався виконувати закони України про Голодомор, але ще й разом з комуністами шукав гроші на поновлення знесеного активістами пам'ятника Леніну на головній площі Харкова.

І ось нарешті харків'яни разом з національно налаштованими українцями дочекалися так званого «пакета законів про декомунізацію». Але боротьба комуністів за «наследіє» триває. Спочатку Київський окружний адмінсуд перекинув справу КПУ до іншого суду, а міністр юстиції П. Петренко заявив, що судовий процес у справі КПУ зайшов у глухий кут через корупцію судової системи²². Дивлячись на немічність центру, прокинулася і Харківська міськрада: «Харьковский городской совет обратился в Верховную Раду с просьбой предоставит больше времени на воплощение в реальность закона о декоммунизации»²³. Мета прорадянські і прокомуністично налаштованих чиновників – відтермінувати кінець у надії, що минуле ще повернеться. Але цього допустити не можна, бо, як лаконічно сказала Барбара Коррелл, «Монументи управляють кризами нації через створення національної пам'яті і одночасно являють собою архівування кризи (зводячи всі кризи виключно до їх реєстрації та перерахування)»²⁴.

То ж чи навчить нас коли-небудь і чому-небудь власна історія?²⁵

²¹ Борьба с взысканием долгов за жилищно-коммунальные услуги и отключением света, газа, воды и пр. // Публікації для учнів. – 2013. – 3 бер. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uchni.com.ua/pravo/4465/index.html?page=8>. <http://vidia.org/2015/36683>.

²² Київський окружний адмінсуд перекинув справу КПУ до іншого суду // *Українська правда*. – 2015. – 25 трав. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/05/25/7068993/>.

²³ Харьковский горсовет просит парламент отсрочить декоммунизацию // *MyKharkov.info*. – 2015. – 8 июня. [Електронний ресурс]. / – Режим доступу: <http://mykharkov.info/news/harkovskij-gorsoviet-prosit-parlament-otsrochit-dekommunizatsiyu-34486.html>.

²⁴ *Correll B.* Rem(a)inders of G(l)ory: Monuments and Bodies in Glory and in the Year of the Pig // *Cultural Critique*. – № 19 (Fall 1991). – P. 142.

²⁵ *Мачулін Л.* Свідомість «постсовка»: чому прощання з минулим в українців болісне й довге // *VIDIA*. Медіапортал української діаспори. – 2015. – 22 трав. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vidia.org/2015/40561>.

Харків і Київ у торгівлі УСРР у 1920-ті роки

Під час вивчення та порівняння історії Харкова та Києва 1920–1930-х років основний фокус у більшості дослідників припадає на політичний аспект цього питання: утвердження радянської влади в Україні, становлення Харкова як столиці УСРР, перенесення столиці з Харкова до Києва 1934 р. тощо. Дослідження цього ж питання під кутом зору економічної історії дає можливість відкинути політичну складову і з'ясувати, яку ж роль відігравали ці два найбільших міста Української Соціалістичної Радянської Республіки в її економічному житті 1920-х років.

Впродовж 1919–1934 років Харків був столицею УСРР. У 1920-х роках в часи нової економічної політики місто стало не лише політичним, а й економічним центром республіки. Разом з тим необхідно звернути увагу, що Київ також залишався традиційно важливим економічним осередком України. За кількістю населення Київ і Харків, разом з Одесою, входили до трійки найбільших міст у республіці. За даними Всеросійського міського перепису 1923 р. кількість жителів Києва становила 403 730 осіб, Одеси – 316 740 осіб, Харкова – 311 689 осіб¹. Упродовж 1920-х років обидва міста займали провідні місця в товарообігу країни, тому мета цього дослідження полягає у з'ясуванні того, яке з цих міст було значнішим торговельним центром, в якому сегменті ринку та завдяки чому.

Перехід до нової економічної політики 1921 р., крім допущення до сфери товарообігу приватного торговця, поставив перед радянською владою завдання відновлення деяких елементів ринкової інфраструктури: товарних бірж, банків, ярмарків. 1922 р. розпочався процес організації біржових установ, які стали основними центрами оптової торгівлі. Можна констатувати, що біржі у роки непу стали провідними центрами оптової торгівлі, посівши проміжне положення між приватними і державними установами². Біржі відкрилися у багатьох містах України, у тому числі дві найбільших – у Харкові та Києві. 27 січня 1923 р. було ухвалено статут Харківської товарної біржі (ХТБ)³. У 1924/1925 рр. обіг ХТБ становив 450,6 млн. крб⁴, а Київської товарної біржі (КТБ) – 177,9 млн. крб⁵. Порівняння цих даних свідчить, що обіги першої були

¹ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-203, оп. 1, спр. 986, арк. 72.

² Хромов І.О. Товарні біржі в Україні в період нової економічної політики (1921–1928 рр.): Автореферат дис. ... канд. екон. наук 08.01.01. – К., 2006. – С. 3.

³ Устав Харьковской Биржи. – Х., 1923. – С. 1.

⁴ Торговля Украины по биржевым данным за 1925–26 х.г. – Х., 1927. – С. XIII.

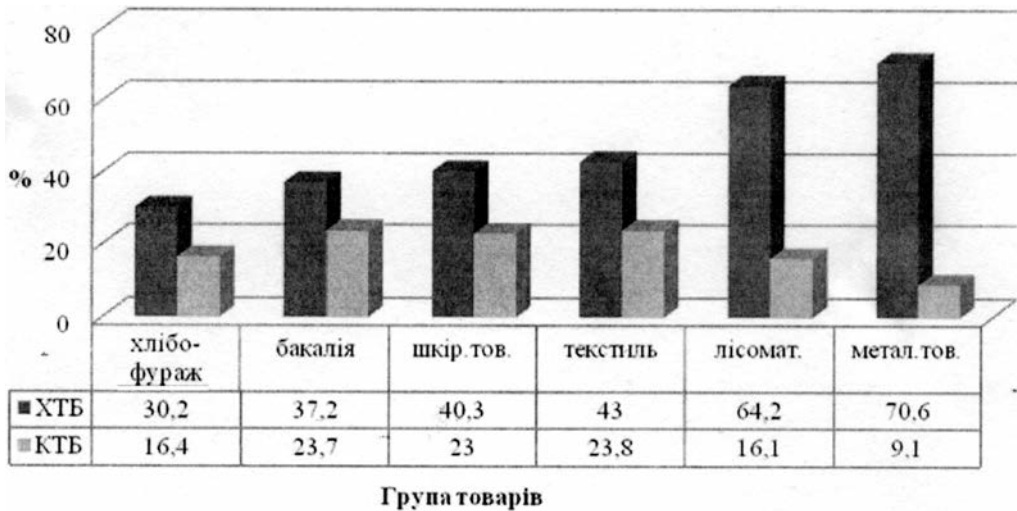
⁵ Там же.

в 2,5 рази більшими, що вказує на провідне місце Харкова в оптовій торгівлі республіки в середині 1920-х років. Очевидно, це обумовлюється в першу чергу тим, що саме в Харкові, як столиці республіки, зосереджувалися центральні контори найбільших промислових підприємств, республіканські адміністративні установи, які здійснювали активну торгівельну діяльність. Більш детально місце кожної з бірж можна порівняти аналізуючи дані товарообігів по різним групам товарів (Діаграма 1).

Діаграма 1

Товарообіг ХТБ і КТБ в УСРР в 1925/1926 рр.

У роки відбудови економіки влада широко впроваджувала і такі традиційні форми організації обміну, як ярмарки. Питання щодо необхідності їхнього відкриття розглядалося радянською владою в Україні ще в листопаді 1922 р.⁶ Традиції ярмаркової торгівлі на Слобожанщині беруть початок ще у ХІХ ст. Центром ярмаркової торгівлі Лівобережної України був Харків, звідки і починалося своєрідне ярмаркове колесо. Уже на початку ХХ ст. Харків «став великим центром для всього півдня [Російської імперії] по торгівлі шкіряним товаром, ... і сировиною, обіги за ним досягають великих розмірів – більше 2 млн руб. ... Чимале значення залишається за Харковом у торгівлі худобою рогою та кінями, щетиною, пухом, пером, частково і хутровиною, для півдня на Хрещенському ярмарку велике значення займає мануфактура, обіги яко обраховуються понад 6 млн руб. Кажучи взагалі, за ярмарками в Харкові залишається велике значення і роль у товарообігу не тільки в губернії, але і в цілому районі і навіть більше того».⁷ За приблизними підрахунками товарообіг Хрещенського ярмарку 1913 р. сягав до

⁶ Отчет Харьковского Губисполкома 8-му Губернскому Съезду Советов. 1 октября 1922 г. – 1 октября 1923 г. – Х., 1923. – С. 108.

⁷ Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. – СПб., 1914. – С. 45–46.

12 млн руб.⁸ Цілком очевидно, що проблема якнайшвидшої організації внутрішнього ринку змусила радянську владу звернути увагу на історично властиву для країни форму торгівлі. Ярмаркова торгівля, яка була так широко розвинута в минулому і майже повністю припинена в роки громадянської війни, почала поступово відроджуватися з осені 1921 р. 4 листопада 1922 р. було затверджено склад ярмаркового комітету Хрещенського ярмарку.⁹ Таким чином, перша спроба відновлення ярмаркового життя була реалізована саме у Харкові. Харків зберіг своє значення перевалочного пункту для торгівельних зв'язків України та Півночі, навіть посилив їх, завдяки конкуренції в столиці головних виробничих та торгівельних організацій¹⁰. У зв'язку зі зростанням обігів до 24,2 млн крб та значення торгу в 1924 р. Хрещенський ярмарок було перейменовано на Всеукраїнський.¹¹ Особливістю Харківського торгу було укладення під час нього переважної більшості угод на метали та паливо (39,6%)¹².

Київський Контрактовий ярмарок, історія якого бере свій початок ще наприкінці XVIII ст., також мав свою специфіку, яка обумовлювалася його географічним розташуванням. Регіон його проведення характеризувався розвинутим землеробством та переробною сільськогосподарською промисловістю. Тому перший ярмарок, який проводився радянською владою в Києві 1924 р., мав мануфактурно-продуктовий характер. Харчові продукти склали 28,9% від його обігу, а текстильні – 28,2%.¹³ Це свідчить про те, що Київ був мануфактурно-розподільчим центром регіону.

Негативним фактором у розвитку ярмаркової торгівлі республіки стало те, що строки проведення двох найбільших ярмарків України були дуже близькими (січень–лютий). Цей факт, безумовно, послаблював товарообіг кожного з них.

1926 р. Наркомторг УСРР прийняв рішення про недоцільність проведення в Харкові Хрещенського ярмарку, мотивуючи це існуванням товарного голоду і відсутністю можливості забезпечення ярмарки промисловим крамом¹⁴, тому Контрактовий отримав статус всеукраїнського. Як наслідок, обіг четвертого ярмарку в Києві був на 48,6% більшим від трьох попередніх разом узятих¹⁵, оскільки на ярмарку було реалізовано великі обсяги продукції республіканських трестів.

Загальну картину щодо значення обох міст в торгівельному обігу республіки на початку 1920-х років дають статистичні дані про торгівлю в містах Ук-

⁸ Там же. – С. 58.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 423, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

¹⁰ ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1645, арк. 21.

¹¹ Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–1924 год. – Х., 1925. – С. 76.

¹² *Вобль Г.К.* Ярмарки Украины // Торговля Украины по биржевым данным за 1925–26 х.г. – Х., 1927. – С. 151.

¹³ Там же. – С. 150–151.

¹⁴ ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 159, арк. 1.

¹⁵ *Вобль Г.К.* Указ. соч. – С. 152.

раїни, зібрані під час Всерадянського міського перепису 15 травня 1924 р. Відповідно до цих матеріалів, у жовтні–грудні 1922 р. у Києві розміщувалося 80 закладів оптової торгівлі, обіг яких складав 43 823 300 крб; 186 закладів оптово-роздрібною мережі з обігом 21 489 900 крб; 2395 заклади постійної 67 531 100 крб і 6383 заклади вуличної роздрібною з обігом 58 793 000 крб¹⁶.

У Харкові налічувалося 58 оптових підприємств з обігом 54 090 352 крб; 120 оптово-роздрібних з обігом 22 324 998 крб; постійних роздрібних – 1533 з обігом 71 269 156 крб і базарних роздрібних 4416 з обігом 49 874 820 крб¹⁷ (Табл.1).

Таблиця 1

Торгівля в УСРР в 1924 р.: кількість закладів та обіги¹⁸.

Види торгівлі	Оптова		Оптово-роздрібною		Роздрібною				Усі групи	
	Кількість закладів	Обіг торгівлі (крб)	Кількість закладів	Обіг торгівлі (крб)	Постійна		Базарна і вулична		Кількість закладів	Обіг торгівлі (крб)
					Кількість закладів	Обіг торгівлі (крб)	Кількість закладів	Обіг торгівлі (крб)		
Харків	58	54 090 352	120	22 324 998	1533	71 269 156	4416	49 874 820	6127	197 559 326
Київ	80	43 823 300	186	21 489 000	2395	67 531 100	6383	58 793 000	9044	191 637 300
Одеса	40	11 116 146	98	6 957 951	1486	324 417 600	4047	14 555 180	5671	65 046 877

Одним із головних критеріїв для порівняння значення кожного з міст в торгівлі є величина торговельного обігу. Співставлення вищенаведених даних показує, що, незважаючи на те, що у кількості закладів Харків поступався Києву, але загальна сума торговельних операцій, які були укладені в харківських установах, перебільшувала київські. Очевидно, що через те, що в Харкові зосереджувалася більшість державних та фінансових організацій, контор промислових підприємств, і з економічної точки зору було вигідніше укласти великі торговельні угоди саме там. Тому закономірно, що оптовий товарообіг Харкова на 10 млн крб був більшим, ніж Києва, і місто закріпило за собою значення оптового центру республіки.

В оптово-роздрібному ринку торгівлі продуктами (мукою, крупами, овочами, фруктами, м'ясом), Київ мав перевагу і в кількості підприємств, і у величині

¹⁶ Статистика України. Статистика торгівлі. – Сер. XII. – Т. III. – Вып. 2. – № 54. – Х., 1924 (далі – Статистика України. Статистика торгівлі. – № 54). – С. 208–209.

¹⁷ Там же. – С. 236–237.

¹⁸ Там же. – С. 192–237.

їхнього товарообігу.¹⁹ Це пояснюється тим, що місто було важливим центром переважно сільськогосподарського регіону у торгівлі продуктами харчування.

На оптово-роздрібному ринку та в постійній роздрібній торгівлі Харків закріпив за собою провідні позиції. Винятком стали лише підприємства базарної або вуличної роздрібної торгівлі, яких в Києві було і більше, і їхній обіг перевищував харківські показники. Такий розподіл кількості підприємств і величини товарообігу свідчить, що торгівля в Києві мала більш дрібний характер. У зв'язку з цим варто також враховувати, що чисельність населення Києва більш ніж на 92 тис. осіб²⁰ була вищою ніж у Харкові, що, відповідно, і зумовило існування більшої кількості оптово-роздрібних закладів (Табл.2).

Таблиця 2

Торгівля в Києві та Харкові наприкінці 1922 р²¹.

Вид торгівлі	Київ		Харків	
	Кількість закладів	Торгівельний обіг (крб)	Кількість закладів	Торгівельний обіг (крб)
Оптова	80	43 823 300	58	54 090 352
Оптово-роздрібна	186	21 489 900	120	22 324 998
Роздрібна постійна	2395	67 531 100	1533	71 269 156
Роздрібна вулична	6383	58 793 000	4416	49 874 820

Про стан роздрібною ринку країни говорять також і показники обігів найбільшого в республіці товариства роздрібною торгівлі «Ларьок», правління якого розташовувалося в Харкові. Баланси його найбільших відділень свідчать, що Харків займав панівні позиції на роздрібному ринку (Табл.3).

Таблиця 3

Баланси відділень Українського пайового товариства роздрібною торгівлі «Ларьок» 1923/1924 рр.²²

Назва відділення	Баланс (крб)		
	1.10.1923	1.01.1924	1.04.1924
Правління і Харківське відділення	231 822,08	342 662,91	908 426,08
Київське	46 678,88	43 498,27	60 125,32
Одеське	56 029,93	53 880,26	62 490,69
Полтавське	13 902,25	45 215,67	69 126,25
Бахмутське	54 660,99	156 269,65	30 429,22

¹⁹ Там же. – С. 206–207.

²⁰ ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 986, арк. 72.

²¹ Статистика України. Статистика торгівлі. – № 54 – С. 208–209, 236–237.

²² ЦДАВОУ, ф. 423, оп. 2, спр. 22, арк. 43.

Харківська товарна біржа. Архітектор – В. А. Лінецький, 1925 р.

Контрактний ярмарок у Києві, 1925 р.

Рекламне оголошення
"Ларьок є єдиним
представником на Хре-
щенському
ярмарку...", 1923 р.

Інформацію про місце Харкова та Києва в оптовій торгівлі республіки дають дані Харківської товарної біржі станом на другий квартал 1924/1925 рр.: питома вага оптових обігів Харкова складала 52% загального опту України, Києва – 12%, Одеси – 8%, Катеринослава – 8%²³. Тобто, за біржовими показниками Харків посідав провідне місце в оптовій торгівлі, залишивши позаду такі великі центри, як Київ, Одесу та Катеринослав.

Наприкінці 1925/1926 рр. у Харкові налічувалося 146 державних оптових торговельних закладів. Для порівняння відзначимо, що у цей же час у Києві їх було лише 84²⁴. За даними біржової статистики на кінець цього ж року товарообіг Харківської товарної біржі складав 679,985 млн крб, Київської – 193,336 млн крб, Одеської – 104,811 млн крб²⁵. Очевидно, це варто пов'язувати знову з тим, що у столичному місті розміщувалася більшість різних державних та фінансових установ, що значно полегшувало діяльність оптових підприємств. Більш детально місце провідних бірж України і частку в їхньому загальному товарообігу можна простежити за наступними даними (Табл. 4).

Таблиця 4

Обіги українських бірж у 1924 – 1926 рр.²⁶

Біржі	Обіг (млн. крб.)	
	1924/1925 рр.	1925/1926 рр.
Харківська	450,6	679,9
Київська	177,9	262,2
Дніпропетровська	99,5	97,2
Одеська	89,1	104,8
Артемівська	47,9	65,4

Показовими є дані про товарообіг найбільших бірж Радянського Союзу, в перелік яких увійшли в тому числі Харківська та Київська. Їхній аналіз свідчить, що ХТБ входила у трійку найбільш за товарообігом бірж СРСР, поступаючись лише Московській та Ленінградській. Звертає на себе увагу й те, що Київська біржа також займала провідні позиції на загальнорадянському біржовому ринку, та була другою українською, яка увійшла у п'ятірку його лідерів (Табл.5).

²³ ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 371, арк. 18.

²⁴ Статистика України. Статистика торгівлі. Патентна торгівля України у II півріччі 1924–25 р. і I та II півріччі 1925–26 р. за матеріалами промислового оподаткування. – Сер. XII. – Т. III. – Вип. 2. – № 128. – X., 1928. – С. 251.

²⁵ Бюллетень биржевой статистики. Итоги за 1925/26 операционный год. – М., 1926. – № 12. – С. 1.

²⁶ Коломойцев И.П. Биржи Украины в условиях 1925–26 хозяйственного года // Торговля Украины по биржевым данным за 1925–26 хозяйственный год. – X., 1927. – С. XIII.

Таблиця 5

Обіги бірж СРСР у 1925/1926 рр.²⁷

Біржі	Обіг 1925/1926 рр. (млн. крб.)
Московська	3801,0
Ленінградська	730,8
Харківська	679,9
Ростовська-на-Дону	303,6
Київська	262,2

Закономірно, що питання стосовно значення Харкова в торгівлі республіки підкреслювалося і місцевою владою. 1926 р. під час III Харківського окружного з'їзду Рад обговорювалося питання про роль міста як загальноукраїнського центру²⁸. Це підтверджували дані Центрального статистичного управління, за якими Харківська округа була на першому місці серед інших регіонів України. Так, у першому півріччі 1924/1925 рр. питома вага торгівельних обігів Харкова складала 17% товарообігу республіки, у той час як обіги інших великих міст України йому поступалися: Київ – 13%, Одеса – 8%, Катеринослав – 5%²⁹.

Таким чином, Харків і Київ займали провідні місця в торгівлі України в 1920-ті роки, втім, значення кожного з них було обумовлено певними особливостями: адміністративним статусом, географічним положенням, історичними закономірностями, особливостями соціального складу населення міста тощо. Аналіз та порівняння даних біржової статистики, динаміки ярмаркової торгівлі та величини роздрібного товарообігу свідчать, що торгівельним центром республіки в роки непу був Харків. Харківська товарна біржа була третьою в Радянському Союзі і першою в Україні за величиною товарообігу. Першим серед республіканських ярмарків було відновлений харківський Хрещенський, який згодом отримав статус всеукраїнського. Загальний товарообіг Харкова складав майже 1/5 товарообігу республіки.

²⁷ Микрон О. Районы деятельности товарных бирж Украины // Там же. – С. 4.

²⁸ ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 371, арк. 17.

²⁹ Там само, арк. 18.

Гримаси сталінської українізації

(до питання про дату перенесення столиці УСРР
з Харкова до Києва)

У лютому 1996 р. під егідою інститутів НАН України гуманітарного профілю та Ліги історичних міст відбулася науково-практична конференція на тему «Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти». Автор цієї статті виступив на ній з доповіддю на тему «Проблема столиці України в період між першою і другою світовими війнами (Київ–Харків–Київ)»¹. Тема конференції, присвяченої 80-річчю перенесення столиці УСРР до Києва, повторює, по суті, тему цієї доповіді. Тому потрібно знайти ракурс, який виявився б оригінальним. Ним може бути сюжет про дійсні причини перенесення столиці. Їх годі шукати в тексті резолюції «Про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки у місто Київ», яку прийняв XII з'їзд КП(б)У в січні 1934 р.

Резолюція з'їзду уклалася в одне, хоч і довге речення: «Зважаючи на зміцнення основних промислових районів України, утворення областей, що полегшують керівництво цими промисловими районами України (Донбас, Харків, Дніпропетровськ), маючи на увазі необхідність наближення уряду України і центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації, – перенести столицю України в місто Київ, що є її природним центром»².

Наприкінці 1919 р., коли столицю УСРР переносили до Харкова, існували губернії, які за територією практично не поступалися областям в кордонах 1932–1934 рр. Отже, пов'язаний з адміністративно-територіальним поділом аргумент не спрацьовує. Необхідність перенесення уваги з промислових регіонів Сходу на сільськогосподарське Правобережжя теж не може правити за аргумент. Підприємства важкої індустрії на Сході і Півдні України мали загальносоюзний статус, тобто підпорядковувалися не близькому до них Харкову, а далекій Москві. Нарешті, визначення Києва як природного географічного центру УСРР теж не спрацьовує. Таким центром Київ став тільки в 1939 р., коли Західна Україна

---

¹ Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 28 лютого 1996 р. – К., 1996 (далі – Роль столиці у процесах державотворення). – С. 70–79.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1976. – С. 769.

возз'єдналася з УСРР. Інша річ, що Київ завжди був і залишався в радянські часи національним центром українського народу. Цей статус був непідвладний Кремлю. Влада, однак, могла визнавати або не визнавати його. Невизнання було задеклароване радянською владою наприкінці 1919 р. перенесенням столиці з «дрібнобуржуазного» Києва до «пролетарського» Харкова. Що ж трапилося, коли столиця знову була перенесена у 1934 р. до Києва?

У резолюції XII з'їзду КП(б)У містився ще один аргумент на користь перенесення столиці до Києва: «для дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації». Щоб зрозуміти справжнє значення цієї загадкової фрази, потрібно розібратися в хитросплетіннях ленінсько-сталінської українізації, яка стала офіційною кампанією за рішенням XII з'їзду РКП(б) у березні 1923 р.

* * *

Розпочате більшовиками у 1918 р. комуністичне будівництво супроводжувалося розпалюванням громадянської війни. Однак вони не були готові провадити одночасно ще одну війну – з національно-визвольним рухом. Навпаки, в Кремлі бажали взяти собі в союзники пригноблені народи багатонаціональної Росії, щоб подолати опір суспільних верств, які протистояли будівництву комунізму. Тому білогвардійське гасло «единой и неделимой России» було неприйнятним для більшовиків.

Винайдений В. Леніним політичний режим давав можливість надати опанованій більшовиками країні вигляд конгломерату формально незалежних або союзних республік. Разом з тим країна залишалася єдиною і неподільною, з максимально високим рівнем централізації влади, яка була за своїм характером суто диктаторською.

Партія більшовиків будувалася на засадах «демократичного централізму», тобто з цілковитим підпорядкуванням партійних комітетів нижчого рівня вищим. Тому диктатура партії перетворювалася на диктатуру її Центрального комітету, зосереджуючись у кінцевому підсумку в неформальному органі ЦК – політичному бюро, тобто в руках купки вождів. Сама партія після завоювання влади стала існувати у вигляді двох відділених одна від одної структур: політичної партії, яка здійснювала диктатуру, будучи цілком незалежною від населення, і тієї ж партії у вигляді рад (з додатком певної кількості добре перевічених безпартійних). Ради обиралися населенням, але під суворим контролем партійних комітетів. Структура, яка мала вигляд політичної партії, навіть не згадувалася в радянських конституціях, хоч саме вона здійснювала диктатуру. Структура, яка мала вигляд рад, керувала повсякденним життям, але в усіх своїх ланках, які визначались політично-адміністративним поділом, підпорядковувалася відповідним партійним комітетам.

Щоб запровадити такий політичний режим у багатонаціональній країні, треба було переформатувати її політико-адміністративний устрій, а саме: об'єднати навколо Росії утворені на її окраїнах національні республіки і створити

такі республіки в неросійських регіонах самої Росії, організувати в цих республіках функціонування компартійних і радянських структур, засобів масової інформації, освітніх та культурних закладів. Узагальнюючи досвід перших років комуністичного будівництва, нарком РСФРР у справах національностей Й. Сталін опублікував у жовтні 1920 р. в газеті «Правда» статтю «Політика Радянської влади з національного питання в Росії». На його думку, укорінення в Україні, Азербайджані, Туркестані та інших національних регіонах диктатури партії, яка приховувалася за евфемізмом «диктатури пролетаріату», вимагало «перетворення їх на радянські країни, тісно пов'язані з центральною Росією в одне державне ціле». Таке укорінення, як він стверджував, було «немислиме без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади та ін. з людей, які знають побут і мову населення»³.

Здатність радянської влади оберталися своїм обличчям до робітничо-селянських мас, залишаючись одночасно максимально централізованим політичним режимом, дозволила Сталіну називати національні регіони країнами й агітувати за максимально можливе насичення адміністративного апарату цих «країн» місцевими кадрами і людьми, які знали побут і мову корінного населення. Стаття популяризувала тезу В. Леніна, сформульовану у вигляді резолюції, яку ухвалила VIII Всеросійська партконференція «Про Радянську владу на Україні» в грудні 1919 р.: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план»⁴. Політика, яку озвучував нарком РСФРР у справах національностей, була продуктом колективної творчості вождів російського комунізму. Але в 1919–1920 рр. вона ще не мала своєї назви. Назва з'явилася на першому після утворення Радянського Союзу XII з'їзді РКП(б): *коренізація*.

Йшлося про втягнення в комуністичне будівництво неросійського населення СРСР й, передусім, – про «націоналізацію» загонів правлячої партії в союзних і автономних республіках. Але термін «націоналізація» у значенні втягнення в РКП(б) представників неросійських національностей не міг бути використаний, оскільки його звикли вживати у значенні передачі засобів виробництва «в руки нації», а тут радше йшлося про «націоналізування». Тому для означення втягнення у владу, яка будувала комунізм, представників неросійських національностей винайшли термін «коренізація» (у значенні «укорінення»). Ним позначався зміст явища: укорінення в республіках комуністичної партії – носія диктаторської влади, а також розбудови влади як сукупності трьох взаємопов'язаних вертикалей – партійної, радянської і чекістської.

Паралельно з узагальнюючим терміном «коренізація» виникли інші – похідні від назви титульної нації в кожній національній республіці (в Україні – українізація). Завдання укорінення радянської влади напрочуд вдало поєднувалося

³ Сталін І.В. Сочинения. – Т. 4. – М., 1947. – С. 359.

⁴ В.І. Ленін про Україну. – Ч. II: 1917–1922. – К., 1969. – С. 359.

з процесами національного відродження. Для деяких істориків збіг різнопорядкових термінів з одним спільним знаменником – дерусифікацією став справжнім головним болем, і вони почали брати в лапки термін «радянська українізація»⁵. Та лапки, мабуть, не допоможуть. У процесі українізації треба розрізняти форму і зміст. Форма завжди була однаковою: розвиток мови і культури народу, який тривалий час піддавався асиміляційним впливам ззовні. А зміст цьому процесу надавав політичний режим, який його проводив.

Радянське керівництво прагнуло керувати процесом так, щоб етнічне відродження не переростало в національне, тобто щоб українці втішалися розвитком своєї мови і культури, але не зазіхали на здобуття національної незалежності. Проте відділити етнічне відродження від національного було неможливо. Тому вожді уважно стежили за процесом коренізації, розправляючись з тими, хто надто захоплювався українізацією і перетворював її на самоціль. Політичному забарвленню таких розправ надавався класовий, а не національний характер. Тільки в умовах тяжкої економічної кризи, яка змусила Кремль припинити взимку 1932/1933 рр. черговий комуністичний штурм, Сталін «розщепив» радянську українізацію на дві протилежні за змістом кампанії: більшовицьку і «петлюрівську».

Українізація (у сталінському розумінні – як «петлюрівська») була найдійовішим важелем у творенні національної державності 1917 р. Створювані Центральною Радою державні установи повинні були спілкуватися з народом його мовою, діти в школах – учитися рідною мовою, солдати на фронтах – об'єднуватися в українські підрозділи. «Українізація багнета» дозволила Центральній Раді спертися на реальну силу у протиборстві з політичними силами центральної Росії – від монархістів до соціалістів. Ці сили не визнавали за малоросами права бути українцями, бо українська національна державність підривала підвалини єдиної і неділимої Росії, руйнівно діяла на їхні патріотичні почуття й підривала російську ідентичність.

Тезу про підрив російської ідентичності слід пояснити. Східна Європа з X ст. адмініструвалася з Києва, а потім, після багатьох століть – з Москви. Великі князі московські, які походили з київської династії Рюриковичів, підкорили уламки Золотої Орди на Волзі і в Сибіру, після чого оголосили себе царями. Потім вони поширили свою владу на майже всю територію Східної Європи і почали титулувати себе царями «Великия и Малыя и Белья Руси». А тоді у них виникло бажання привласнити, крім території «Малоросії», той народ, що населяв її, разом з його багатоміліонною історією, яка особливо яскраво проявлялася в історичних пам'ятках Києва. Виконуючи, якщо вживати сучасний термін, державне замовлення, історики В. Татищев і М. Карамзін підмінили історією династії Рюриковичів історію народів Східної Європи і створили облудний образ «тисячолітньої Росії», яку населяв нібито єдиний російський (русский) народ, поділений на три етнографічні гілки – великоросів, малоросів і білору-

⁵ «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – 392 с.

сів. Українська інтелігенція, яка відстоювала право своїх співвітчизників на окрему від росіян національну ідентичність й, відповідно, на власну історичну традицію, нещадно переслідувалася. Логіку тих, хто намагався втиснути український народ в прокрустове ложе «малоросів», найбільш виразно продемонстрував блискучий російський історик і за сумісництвом – лідер партії конституційних демократів П. Мілюков. У листопаді 1918 р. група російських емігрантів, у недалекому минулому – державних діячів, адресувала пам'ятну записку послам Антанти у тимчасовій столиці Румунії Яссах. У записці, авторство якої приписується Мілюкову, вони вимагали розпочати збройну інтервенцію в Україну і застерігали переможців у Світовій війні 1914–1918 рр. від перемовин з керівниками УНР: «з українцями недопустимі ніякі розмови, бо саме поняття “український народ” вигадане німцями. Офіційне визнання слів “Україна” і “українці” неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі од Чорного моря. Коли б навіть “Україна” на мировім конгресі й була включена в склад Російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили й на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо *поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави завжди буде мати ґрунт і рацію* [курсив мій – С.К.]»⁶.

З усіх російських соціалістів тільки більшовики спромоглися відмовитися від гасла «єдиной и неделимой России». Вище вже підкреслювалося, що завдяки особливостям створеної вождями більшовиків політичної системи централізований унітарний характер російської держави зберігався, але виникала можливість побудувати її в оманливому вигляді сукупності спочатку незалежних, а з 1923 р. – союзних республік-держав. Внаслідок цього вони погодилися визнати наявність у Східній Європі трьох самостійних народів і поділити між ними історичну спадщину Рюриковичів. Вони пішли навіть далі, оголосивши війну шовінізму панівної, тобто великоруської нації. Це не становило проблеми, бо в багатонаціональній державі-комуні жодний народ не мав реального суверенітету, суверенітетом володіла партія, будована на засадах «демократичного централізму».

Такий ракурс національної політики явно суперечив усталеним з XVIII ст. уявленням російського суспільства про «тисячолітню Росію». Щоб замаскувати цю суперечність, тобто узгодити між собою історію народів Східної Європи і династії Рюриковичів, ідеологи більшовизму висунули тезу про єдину давньоруську народність, яка з часом нібито розщепилася на три братні народи – росіян, українців і білорусів. Ця теза ігнорувала закономірності етногенезу, які допускали злиття кількох народів в один, але не допускали протилежного за вектором процесу. Іншими словами – єдина давньоруська народність була ідеологічним конструктором, не більше того.

Мімікрія більшовицького керівництва в сфері національної політики досягала максимуму в період утвердження при владі і зводилася до мінімуму, коли воно упевнено тримало в руках важелі влади. Існує вражаюча відмінність в

⁶ Дорошенко Д. Українська гетьманська держава 1918 р. – Нью-Йорк, 1954. – С. 411.

методах, за допомогою яких керівники РКП(б) створювали першу і другу радянські республіки в Україні.

До створення першої республіки, яка була проголошена в грудні 1917 р., вони підійшли з усією відповідальністю. Раднарком погодився з висунутим Центральною Радою етнографічним принципом визначення кордонів, щоб задіяти в державотворчому процесі більшовизовані ради солдатських і робітничих депутатів південних та східних губерній УНР. Він двічі організував з'їзди рад. Перший раз – у Києві, але той з'їзд виявився йому непідконтрольним. Тоді Раднарком окупував Харків, щоб під наглядом власних збройних сил провести повторний з'їзд рад. Проголошену в Харкові радянську державу назвали Українською Народною Республікою. Отже, була запозичена назва, яку дала своїй державі Центральна Рада. Український радянський уряд назвали Народним секретаріатом, за аналогією з Генеральним секретаріатом Центральної Ради.

Натомість до створення через рік другої радянської республіки Кремль підійшов недбало – інакше не скажеш. Уряд був утворений в залізничному вагоні на вокзалі в Курську. Його творці не потурбувалися організувати який-небудь з'їзд рад. Організував український уряд Й. Сталін – з людей, яким особисто довіряв. На запитання ошелешеного В. Затонського, якого теж зарахували до уряду, чому ніхто не порадився з українськими комуністами, Сталін глумливо відповів: «Всякому овочу свій час»⁷. Отаборившись у Харкові, який знову зайняли російські війська, «сталінські овочі» 6 січня 1919 р. назвали створювану в Україні державу за аналогією з радянською Росією: Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). 29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР було перейменовано, за аналогією з Росією, на Раду народних комісарів (Раднарком). Пропозиція В. Затонського відновити стару назву – Народний секретаріат – не дістала підтримки⁸.

Проте українські керівники не побажали зробити столицею реставрованої радянської України Харків і наприкінці березня 1919 р. переїхали до Києва. В Москві таке рішення не схвалили, хоча центральне керівництво вирішило не змушувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР повернутися до Харкова. Своє незадоволення центр висловив опосередковано. У постанові ЦК РКП(б), підписаній наявними в Москві членами політбюро ЦК Й. Сталіним, М. Крестинським і В. Леніним, яка була надіслана до Києва 8 квітня, говорилося: «Найбільш терміновим завданням на Україні є максимально високе використання палива, металу, наявних заводів і майстерень, а також запасів продовольства. Оскільки вся промисловість зосереджена у східній частині України, то перенесення Раднаргоспу з Харкова до Києва позначиться і вже позначилося найбільш згубним чином на відбудові транспорту, гірничої та обробної промисловості України. Гроші, які відпускаються з центру,

⁷ *Юрійчук Є.П.* Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922). – К., 1998. – С. 41.

⁸ *Затонський В.* Із спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1930, № 5. – С. 172.

потрапляють до Києва і в більшій своїй частині витрачаються на потреби, які не мають прямого відношення до виробничих завдань, а ті крихти, які асигнуються на видобуток палива, роботу заводів і на транспорт, потрапляють у Харків лише кружною дорогою, з великим запізненням. Тому видобуток вугілля майже вже припинився, заводи стоять, а залізниці також напередодні зупинили через відсутність палива і повну відсутність грошових коштів»⁹.

Отже, нібито йшлося про недоцільність переведення до Києва апарату Української ради народного господарства, органів постачання та наркомату шляхів сполучення, тобто народногосподарського управління в цілому. Наскільки відповідала дійсності наведена аргументація? Господарська криза справді існувала, але була викликана не тим, що асигнування в Києві не доходили до промислових об'єктів. Зрештою, за два тижні, що минули від переведення УРНГ до Києва, у фінансуванні промисловості не могло статися змін. До того ж фінансування промисловості взагалі здійснювалося не через Київ або Харків, а безпосередньо з Москви, через ВРНГ. Саме такий порядок встановлювався президією ВРНГ у постанові від 3 березня 1919 р.¹⁰ Уряд радянської України не мав права на емісію грошей і цілком залежав у фінансовому відношенні від Наркомфіну РСФРР. Нарешті, остання деталь: Москва тримала Україну на голодному пайку, відпускаючи усій республіці гроші у меншій кількості, ніж одній Московській губернії разом з російською столицею.

Другий період радянської влади тривав в Україні недовго. Під впливом повстань, викликаних антиселянською політикою партії більшовиків, боєздатність Червоної армії впала, і вона відступила під тиском білогвардійців. Однак в зимові місяці 1919–1920 рр. радянська влада в Україні була відновлена. 11 грудня радянські війська зайняли Харків, а 16 грудня – Київ. Утворений в Москві надзвичайний орган радянської влади в Україні – Всеукраїнський революційний комітет – незабаром перебазувався не в Київ, хоча була така можливість, а в Харків. Питання про українську столицю було розв'язане явочним порядком.

Повертаючись до кампанії коренізації, слід зазначити, що вона була започаткована доповіддю Й. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві», виголошеною на XII з'їзді РКП(б) 23 квітня 1923 р. Обґрунтовуючи життєву необхідність коренізації, доповідач вказував: «У зв'язку з непом у внутрішньому нашому житті народжується нова сила – великоруський шовінізм, який гніздиться в наших установах, який проникає не тільки в радянські, але й у партійні установи, який блукає по всіх кутках нашої федерації і веде до того, що коли ми цій новій силі не дамо рішучої відсічі, коли ми її не підсічемо в корені, – а непівські умови її вирощують, – ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означатиме підрив диктатури пролетаріату»¹¹.

⁹ Роль столиці у процесах державотворення. – С. 75.

¹⁰ Там само. – С. 75.

¹¹ *Сталін І.В.* Сочинения. – Т. 5. – М., 1947. – С. 235–236.

Слід зазначити, що великоруський шовінізм не був «ною силою», пов'язаною із запровадженням непу. Він становив постійну загрозу для влади вождів у словесному оздобленні «диктатури пролетаріату». Більшовики змушені були повсякчасно доводити тотожність «диктатури пролетаріату» робітничо-селянській владі. Для завоювання влади під час громадянської війни їм була потрібна підтримка національного руху пригноблених народів. В умовах мирного будівництва ця підтримка ставала особливо необхідною, і тут Сталін мав рацію. Після утвердження «диктатури пролетаріату», тобто необмеженої влади вождів носіями великоруського шовінізму ставали вже не білогвардійські генерали, а радянські чиновники. Це знищувало ілюзію народності більшовицької влади у середовищі неросійського, переважно селянського населення.

Формула коренізації радянської влади була викладена Сталіним у доповіді на XII з'їзді РКП(б) в таких словах (цитату слід навести російською мовою, щоб точніше передати особливості вживання слова «русский»): «Для того, чтобы Советская власть стала и для национального крестьянства родной, – необходимо, чтобы она была понятна для него, чтобы она функционировала на родном языке, чтобы школы и органы власти строились из людей местных, знающих язык, нравы, обычаи, быт нерусских национальностей. Только тогда и только постольку Советская власть, до последнего времени являвшаяся властью русской, станет властью не только русской, но и междунациональной, родной для крестьян ранее угнетенных национальностей, когда учреждения и органы власти в республиках этих стран заговорят и заработают на родном языке»¹².

Кампанія українізації набула в Україні особливо великих масштабів, коли Сталін затвердив на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У свого найближчого помічника Л. Кагановича (1925–1928). Попередній керівник КП(б)У Е. Квірінг ще на початку червня 1923 р. назвав два обличчя українізації: позитивне для партії (укорінення радянської влади) і негативне (здатність комуністичної українізації переростати в «петлюрівську»)¹³. Сталін використав термін «петлюрівська українізація», як уже зазначалося, тільки через десять років. Проте, не називаючи цю небезпеку на ймення, він разом з Кагановичем розгорнув в Україні превентивні репресії проти так званих націонал-комуністів. Так називали порівняно нечисленну групу відповідальних працівників КП(б)У, які мали переважно боротьбистське минуле й гуртувалися навколо наркомів освіти – О. Шумського (1924–1927) і М. Скрипника (1927–1933). Їхня культурницька діяльність спрямовувалася на дерусифікацію, завдяки чому здобула широку громадську підтримку. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського і С. Єфремова, які в минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського

¹² Там же. – С. 240–241.

¹³ Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923–1939. – М., 2011. – С. 119.

народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям було одержано вагомі здобутки у розвиткові освіти, науки, літератури та мистецтва.

Відмовившись від нової економічної політики, Й. Сталін з 1929 р. розпочав другий комуністичний штурм. Його основними складовими стала форсована індустріалізація країни, експропріація селянських засобів виробництва в рамках колективізації сільського господарства і утвердження радянської культури (так звана культурна революція) – соціалістичної за змістом і національної за формою. Мета сталінського, як і ленінського, штурмів полягала у втіленні комуністичної доктрини, тобто ліквідації приватної власності на засоби виробництва і заміні регульованого вільним ринком товарообігу державним розподілом виробленої продукції (продуктообміном). Перший штурм закінчився в 1920 р. господарським колапсом, після чого Ленін перейшов до нової економічної політичної. Другий штурм закінчився так само колапсом у 1932 р. На відміну від Леніна, який залишив у державній власності «командні висоти» економіки, але відносини між усупільненим і сільськогосподарським секторами побудував на засадах вільного ринку, Сталін зберіг державний контроль над селом, хоч визнав передчасною заміну товарообігу продуктообміном. Щоб врятувати колгоспи, генсек застосував у зимові місяці 1932–1933 рр. терор голодом. Державний терор в основних хлібовиробних регіонах країни призвів до загибелі мільйонів селян.

Першопричиною терору голодом був провал комуністичного штурму, але в україномовних регіонах (УСРР і Північний Кавказ) в ньому чітко простежувався національний аспект. Українське селянство, яке чинило особливо активний опір силовому насадженню колгоспів в 1930–1932 рр., було виснажене Голодомором і перестало бути загрозою для радянської влади. Відповідно в політиці українізації сталися принципові зміни. Українізація Кубані та інших територій з українським населенням поза межами УСРР була припинена. Офіційний поділ українізації на більшовицьку і «петлюрівську» відкрив шлях до посилення завжди присутнього в радянському суспільстві великодержавного шовінізму. Шовіністична істерія набула відкритого характеру у зв'язку з оголошенням «буржуазного націоналізму» головною небезпекою в партії і державі. Разом з тим в УСРР кампанія українізації поширилася. Використання національних символів тепер могло зміцнити тільки владу, а не ледь жевріючий визвольний рух.

Модифіковану національну політику Кремля з 1933 р. почав здійснювати в Україні один з найбільш наближених помічників Сталіна П. Постишев. Він демонстративно користувався етнографічними барвами (на кшталт вишиваної сорочки, яку одягав замість популярного серед комісарів сталінського френчу), але жорстоко переслідував потенційно небезпечну для режиму національну інтелігенцію.

Новим обличчям українізації якраз і став здійснений у 1934 р. перенос столиці УСРР з Харкова до міста, яке радянські комісари безпідставно вважали символом української національної державності.

Урочистий переїзд столиці УСРР з Харкова до Києва

У 2014 р. виповнилося 80 років з того моменту, як Києву, історичному та духовному центру українських земель, було повернуто столичний статус, втрачений після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. У період Української революції Київ був не лише центром революційних подій, а й столицею Української Народної Республіки (УНР), незалежність якої була проголошена 22 січня 1918 р. IV Універсалом Української Центральної Ради. На противагу УЦР, в грудні 1917 р. в Харкові більшовики проголосили утворення радянської Української Народної Республіки та створили перший радянський уряд – Народний секретаріат. Цей крок пояснювався цілком зрозумілими обставинами: Київ з його потужними націоналістичними традиціями з самого початку революційних подій протистояв пробільшовицькому Харкову, який до того ж перебував під особливим впливом радянської Росії, що проводила відверто агресивну політику щодо незалежної УНР. Не випадково, що саме в Харкові була прийнята і перша українська радянська Конституція, ухвалена III Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1919 р. Однак протягом 1918–1919 рр., коли Київ періодично перебував під владою більшовиків, тут знаходилися і вищі органи української радянської влади. Більшовицька Росія негативно реагувала на перебування радянських владних структур України в «націоналістичному» Києві, розглядаючи його і надалі як «торжище, вертеп розбійників, кубло змовників проти пролетарської диктатури»¹. В непрямій формі радянське керівництво РСФРР наполягало на тому, щоб статус української столиці перебрав на себе Харків. Впродовж грудня 1919 – січня 1920 рр. Харків остаточно утвердився як політико-адміністративний центр радянської України, місце перебування її центральних органів влади. Офіційної постанови про надання місту столичного статусу не було, лише нова Конституція, ухвалена XI Всеукраїнським з'їздом Рад в травні 1929 р., зазначила, що «столицею УСРР є місто Харків»².

Вперше на вищому партійно-державному рівні питання про перенесення столиці прозвучало 18 січня 1934 р. на Пленумі ЦК КП(б)У, коли П. Постишев, другий секретар ЦК КП(б)У заявив, що ЦК ВКП(б) і особисто тов. Сталін

¹ Вісті ВУЦВК. – 22 січня 1934 р. – № 19 (4006). – С. 1.

² Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Х., 1931. – С. 329.

пропонують столицю України перенести в Київ³. При цьому наголошувалося, що причини, які заважали зробити Київ столицею України раніше, ліквідовані. Аргументами щодо перенесення столиці були твердження про необхідність посилення уваги до подальшого колгоспного будівництва на Правобережжі, а також сприяння національно-культурному будівництву та більшовицькій українізації в цілому⁴. Які ж справжні причини такого рішення?

Українські дослідники розглядають причини перенесення столиці з Харкова до Києва насамперед як суто політичні. Зокрема, професор С. Кульчицький вважає, що власті загравали з національними почуттями громадян України та чудово усвідомлювали політичне значення свого кроку, але не могли цього визнати, бо довелося б пояснювати причини попереднього перенесення столиці в Харків⁵. На думку історика В. Вохмяніна, в рішенні про перенесення столиці мав місце суб'єктивний фактор. Він вважає, що цю ідею міг донести до партійної верхівки «хтось особливо впливовий і пробивний», але хто він і навіщо йому це було потрібно, ймовірно, так і залишиться загадкою історії⁶.

ХІІ з'їзд КП(б)У, який відбувся 18–23 січня 1934 р. в Харкові в приміщенні театру Державної опери (вул. Римарська, 21) ухвалив резолюцію «Про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки в місто Київ». В резолюції зазначалося: «Зважаючи на зміцнення основних промислових районів України, утворення областей, що полегшують керівництво цими промисловими районами України (Донбас, Харків, Дніпропетровськ), маючи на увазі необхідність наближення уряду України і центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації, – перенести столицю України в місто Київ, що є природним географічним центром. Строк переїзду – осінь 1934 р.»⁷ Цього ж дня відповідну постанову ухвалив і ВУЦВК. Лаконічний текст постанови був роз'яснений партійними друкованими виданнями.

Детальний аналіз змісту процитованого вище документу дає підстави стверджувати, що він має ряд невідповідностей. Найперше, увагу привертає своєрідна інтерпретація назви тогочасної України. Так у заголовку постанови йдеться про Українську Соціалістичну Радянську Республіку, а в тексті – про Україну. В форматі того часу це не були тотожні поняття. По-друге, аргумент

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 1, спр. 446, арк. 3.

⁴ Там само, арк. 3–6.

⁵ *Кульчицький С.* Пошуки столиці радянської України // *Розбудова держави.* – 1997. – № 4. – С. 54.

⁶ 1934. Перенос столицы из Харькова в Киев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.mediaport.ua/read.php?62,270795>.

⁷ Вісті ВУЦВК... – С. 1.

щодо Києва як «природного географічного центру», – надуманий. Київ, що знаходився на той час неподалік західного кордону, апріорі не міг бути географічним центром радянської України (УСРР), а лише всієї України, тобто, із західноукраїнськими землями включно. По-третє, рішення про перенесення столиці з Харкова до Києва з'явилося в той час, коли партія позбулася політичних суперників та міцно вкоренилася не тільки в пролетарських містах, а й в сільській місцевості, тому аргумент про необхідність наближення уряду України та центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів звучить непереконливо. По-четверте, про яке забезпечення дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва та більшовицької українізації може йти мова, коли, здійснюючи політику українізації, режим водночас жорстоко переслідував національну інтелігенцію. І, нарешті, останнє, але найголовніше – на зв'язок столичного статусу міста з історією українського народу постанова не вказувала.

Своєрідне трактування проблеми перенесення столиці знаходимо в «Офіційному донесенні італійського консульства у Харкові посольству Італії в СРСР». В ньому зазначалося, що повернення столиці на її історичне місце очевидно спрямоване на приховування переслідувань українського народу. Однак, на думку італійського дипломата, переслідування могли стати ще більшими у зв'язку з намаганням більшовиків остаточно викоринити будь-які національні прояви та прагнення до незалежності, які можливо активізуються у зв'язку з перенесенням столиці до Києва. Представник італійського консульства вважав, що «повернення столиці до Києва закриває сторінку в українській історії, яку відкрив Петлюра 1919 року, почавши розбудову великої незалежної України...»⁸. Італійський дипломат також зазначав, що в перспективі рішення про перенесення столиці до Києва, ймовірно, призведе до того, що «кордони України зв'язуться до кордонів української держави між Дніпром і Чорним морем, тоді як найбагатші терени Лівобережжя будуть анексовані і приєднанні до Московщини»⁹. Припущення італійського дипломата щодо посягання кремлівської влади на українське Лівобережжя звучить дуже актуально в контексті сучасних подій, коли Україна втягнена у військовий конфлікт на теренах своїх східних областей і змушена відстоювати свою територіальну цілісність. В документі звернено увагу на міжнародний резонанс, викликаний постановою про перенесення столиці з Харкова до Києва. В донесенні йшлося, зокрема, про реакцію Польщі на цю подію. Польська сторона трактувала перенесення столиці до Києва як невідповідне наближення до західноукраїнських земель. Польща побоювалась, що більшовики, наблизивши столицю УСРР до західних кордонів, незабаром можуть претендувати на західноукраїнські землі, що входили до її складу¹⁰.

⁸ Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. – Харків; Нью-Йорк; Львів, 2006. – С. 257–260.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 257–260.

Цікаві міркування щодо рішення про перенесення столиці містить «Політичний звіт Генерального консульства Німеччини у Харкові німецькому посольству в Москві», в якому наголошувалося, що перенесення столиці з Харкова до Києва являє собою не просто адміністративну акцію, а що «це удар партійного Центру по Україні, якою править диктаторськими методами Постишев – довірена особа Центру»¹¹. Водночас, на думку німецького дипломата, перенесення столиці в більш орієнтовану на виробництво сільськогосподарської продукції західну частину України могло дати центральній московській владі змогу керувати промисловістю Донбасу безпосередньо, без участі в ньому українських інстанцій¹².

Спочатку переїзд запланували на осінь 1934 р., згодом цей термін переглянули і перенесли на 24 червня цього ж року. Ця дата стала днем урочистого переїзду вищих партійно-державних органів до Києва та започаткувала новий столичний відлік для міста. Питаннями організації зустрічі партійного та урядового керівництва УСРР в новій столиці займалася спеціально створена Комісія ЦК КП(б)У, яка незадовго до переїзду двічі проводила засідання – 18 та 21 червня. В результаті було чітко вибудовано сценарій зустрічі у Києві вищого керівництва республіки, 24 червня для всіх підприємств та установ міста визнано вихідним днем та зобов'язано всі газети випустити напередодні і в день приїзду Уряду спеціальні номери, присвячені цій події¹³. Згідно з ухваленими рішеннями, на пероні уряд мала зустрічати делегація у кількості 100-150 чоловік, а на вокзальній площі – делегації робітників, колгоспників, партійних, комсомольських, піонерських та професійних організацій в кількості 3,5 тисяч осіб; за їх персональний відбір та видачу іменних перепусток відповідали секретарі районних партійних комітетів¹⁴.

Цікавими є ухвали Комісії «Про порядок проведення параду і демонстрації», які визначали маршрут проїзду партійно-урядової делегації з вокзалу в центр міста, час і порядок проведення військового параду та демонстрації, специфіку роботи з дітьми, заходи безпеки тощо. Маршрут мав пролягати від вокзалу по вулицях Безаківська – Тимофіївська – Леніна – Короленко до площі Героїв Перекопу¹⁵. В контексті сучасних назв вулиць, цей маршрут виглядав так: вул. Симона Петлюри – вул. Михайла Коцюбинського – вул. Богдана Хмельницького – Володимирська вул. – Софійський майдан. Військовий парад планували провести з 12 год. 30 хв. до 15 год. Вслід за військовими повинна йти колона дітей, потім прапороносці та демонстранти. Для демонстрації відводився час з 15 год. до 17 год-17год. 30 хв.¹⁶ Дітей необхідно було до початку

¹¹ Там само. – С. 261–262.

¹² Там само.

¹³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6419, арк. 38–43.

¹⁴ Там само, арк. 47

¹⁵ Там само, арк. 48.

¹⁶ Там само.

демонстрації зібрати в Золотоворітському саду, який мав бути належним чином оформлений. Там же потрібно було організувати два пересувних ларька, щоб забезпечити дітей на час демонстрації їжею та напоями. За колоною дітей були закріплені відповідальні особи від кожного району, які зобов'язані після проходження дітей повз трибуни розвести їх в автобусах по своїх районах¹⁷. Категорично заборонялося кидати квіти під час зустрічі та демонстрації.

Проведення урочистого пленуму міськради Комісія планувала провести при гарній погоді на стадіоні «Динамо», а на випадок несприятливої погоди – в приміщенні театру ім. Франка¹⁸ (на попередньому засіданні йшлося про приміщення цирку).

Значна увага була приділена питанням художнього оформлення та ілюмінації міста. По всьому місту планувалося розмістити портрети льотчиків-челюскінців і картини, що зображують окремі моменти челюскінської епопеї, портрети Сталіна, Леніна та членів Політбюро ЦК ВКП(б).

Останнє питання було пов'язане з асигнуванням коштів на урочистості, через що Комісія ухвалила рішення: «Просити ЦК КП(б)У і Уряд виділити в розпорядження Київської міськради на видатки, пов'язані з організацією зустрічі Уряду – 150 000 крб»¹⁹.

Напередодні переїзду, 23 червня 1934 р. у Харкові в приміщенні театру ім. Шевченка відбувся урочистий пленум Харківської міськради разом з партійними, професійними та комсомольськими організаціями, присвячений переїздові вищих партійно-державних органів до нової столиці УСРР – Києва. В той день місто було прикрашене червоними полотнищами, лозунгами та портретами вождів, приміщення Харківського вокзалу – лозунгом «Хай живе Київ – столиця радянської соціалістичної України!». Трудящі Харкова організованими колонами вишикувалися на привокзальній площі, де ввечері відбулися проводи ВУЦВК, РНК УСРР, ЦК КП(б)У до нової столиці. На мітингу виступив Г. Петровський, який зазначив, що 15 років проведених у Харкові стали цілою епохою будівництва радянської України²⁰. Потім керівники партії та уряду обійшли почесну варту і о 8 год. 35 хв. під «Інтернаціонал» та тисячоголосе «Ура!» поїзд відправився від станції Харків.

Наступного дня святкові заходи з нагоди урочистого переїзду відбулися вже в новій столиці. У цей день зустрічати своїх вождів вийшло на вулиці Києва, за приблизним підрахунком, близько півмільйона трудящих²¹. Задовго до прибуття поїзда з першими особами республіки на привокзальній площі Києва зібралися учасники мітингу, серед яких були керівники радянських і партійних організацій:

¹⁷ Там само, арк. 48–49.

¹⁸ Там само, арк. 50.

¹⁹ Там само, арк. 52.

²⁰ Комсомолец України. – 24 червня 1934 р. – № 143. – С. 2.

²¹ Любченко П. Нова сторінка історії України // Соціалістичний Київ. – 1934. – № 5–6. – С. 3.

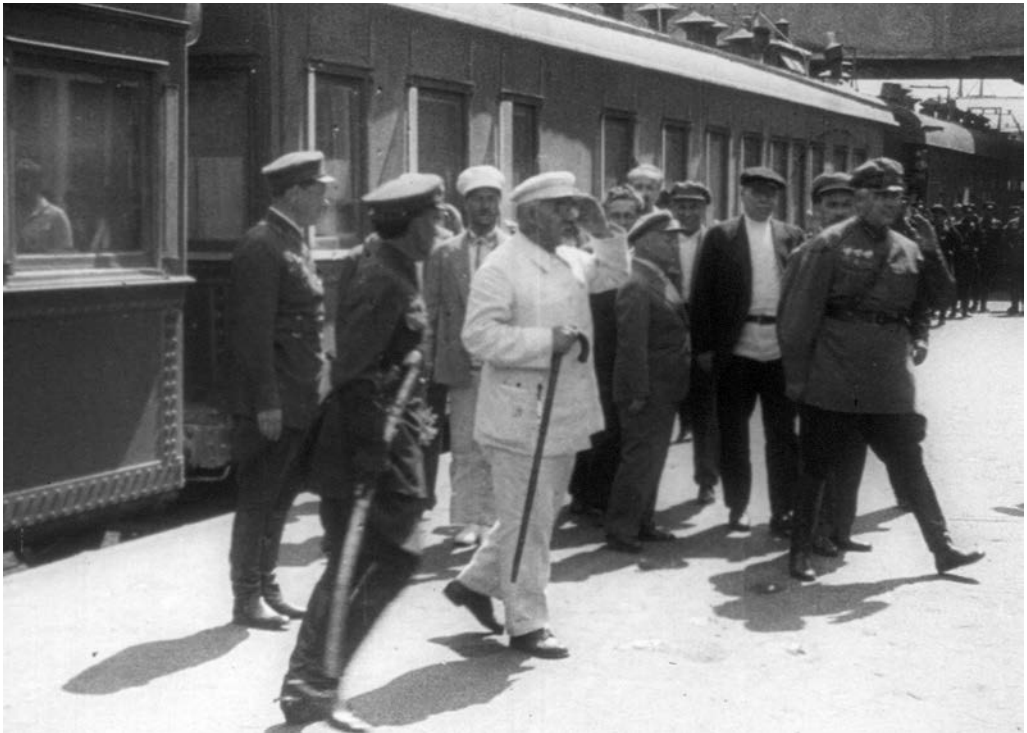

Урочистий мітинг на Привокзальній площі у Києві з нагоди перенесення столиці.
24 червня 1934 р.

Ільїн, Василенко, Амелін, Петрушанський, Алексєєв, Друскіс, Мілх, Іванов, Поляков та інші; делегації від колгоспів Київщини, Вінниччини, Одещини та інших областей України. Сюди ж з бойовими прапорами прийшли червонопрапорники-арсенальці, делегації ударників з усіх підприємств Києва та юні піонери²². Об 11 год. 12 хв. пролунав 101 гарматний постріл-салют, який сповістив все місто, що потяг з високопосадовцями прибув на київський вокзал. Партиїно-урядова делегація піднялась на балкон-трибуну, де вже знаходилися близько 50 чоловік, яких особисто визначали Голова ДПУ В. Балицький та перший заступник Голови Раднаркому УСРР І. Шелехес. Перед зустрічаючими з короткими промовама виступили Голова ВУЦВК Г. Петровський та голова облвиконкому М. Василенко. Після закінчення урочистого мітингу члени ЦК КП(б)У, ВУЦВК та Раднаркому відправились на площу Героїв Перекопу, щоб привітати воїнів-учасників параду. Звідти вони повернулися до Оперного театру, де розмістилися на спеціально встановлених трибунах. Туди ж перевезли

²² Більшовик. – 26 червня 1934 р. – № 119 (367). – С. 1.

делегатії, які зустрічали на вокзалі прибулих з Харкова партійно-державних керівників. Причому за попередньо ухваленим рішенням делегатії Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки, Вінницької та Чернігівської областей, колгоспників Київської області та залізничників розмістили на трибуні, а решту – на тротуарі біля трибун²³. Варто зазначити, що секретар ЦК КП(б)У С. Косіор звертався до Й. Сталіна за дозволом на проведення в Києві військового параду за участю наявних військових частин Київського гарнізону²⁴. Військовий парад розпочався о 12 год. 20 хв.: повз урядову трибуну проходили колони військово-навчальних закладів, мчала на конях кіннота, проїжджала військова техніка, моторизована піхота, механізовані майстерні та санчастина. Завершила військовий парад авіація. За словами очевидців тих подій, «враз над вулицею Короленка знялися літаки, важкі бомбовози, полохливі і швидкі винищувачі та розвідники, що перешиковуючись на ходу, стройно неслися над містом, над десятками тисяч трудящих на вулицях»²⁵. Після військового параду відбулася демонстрація трудящих.

Керівники ЦК КП(б)У, РНК УСРР та ВУЦВК на пероні київського вокзалу в день прибуття з Харкова. 24 червня 1934 р.

²³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6419, арк. 48.

²⁴ Там само, арк. 33.

²⁵ Більшовик. – С. 1.

Урочистий розширений пленум Київської міськради, об'єднаний з президіями облвиконкому та облпрофради, за участю представників обласної та міської партійної та комсомольської організації, районних рад, військових частин, підприємств розпочався о 8 год. вечора на стадіоні «Динамо». На пленум пропускали за спеціальними перепустками білого та червоного кольорів. Учасники пленуму, які отримали білі перепустки, могли бути присутні тільки на стадіоні «Динамо», а ті, хто отримав червоні, – і на стадіоні «Динамо» і, в разі негоди, в приміщенні театру ім. Франка. Пленум відкрив голова київської міськради Р. Петрушанський. Перед учасниками зібрання з вітальною промовою виступив Голова Раднаркому П. Любченко, який підкреслив, що перенесення столиці радянської України з Харкова до Києва – результат економічного, культурного, військового росту й зміцнення радянської України та Радянського Союзу²⁶.

Ввечері кияни та гості міста мали змогу милуватися святковим салютом та водним карнавалом, в якому були задіяні 300 човнів²⁷.

Столичний статус Києва законодавчо закріпила Конституція УРСР (стаття 145), ухвалена 30 січня 1937 р. Головне місто України потребувало суттєвих змін в капітальному будівництві, міській інфраструктурі тощо²⁸. Через рік після переїзду була затверджена Урядова комісія в справах планування й реконструкції Києва; під керівництвом архітектора П. Хаустова розпочалася розробка Генерального плану міста. Столичному Києву, на думку високопосадовців, був необхідний великий урядовий центр. Для його спорудження обрали Михайлівську площу, де перед початком будівництва знесли Михайлівський Золотоверхий Собор та Трьохсвятительську церкву. Для створення проекту урядового центру в 1934–1935 рр. було проведено конкурс, за його умовами передбачалось спорудження двох монументальних будинків – ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР, між якими планувалося встановити пам'ятник Леніну висотою до 52 м²⁹. Із запроєктованого ансамблю звели лише одну будову (нинішній будинок МЗС України). Всього за п'ять років (1934–1938) у промислове, житлове, комунальне та соціально-культурне будівництво було вкладено близько 1,5 млрд крб У зв'язку із збільшенням населення та великим промисловим і цивільним будівництвом значно розширилася територія міста. Станом на 1938 р. в Києві було дев'ять районів: Ленінський, Шевченківський, Петровський, Жовтневий, Сталінський, Московський, Кіровський, Дарницький, Залізничний. Загалом наприкінці 1930-х рр. Київ перетворився на сучасне місто з мільйонним населенням.

²⁶ Любченко П. Зазн. праця. – С. 3.

²⁷ Більшовик. – С. 3.

²⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6421, арк. 19.

²⁹ Там само, спр. 6686, арк. 127.

МІЖВОЄННИЙ КИЇВ У ДОЛЯХ ЙОГО МЕШКАНЦІВ

Поет-«бунтар» Григорій Чупринка та київське підпілля 1921 року

Українська революція 1917–1921 рр. подарувала історії цілу плеяду діячів, що відзначилися у змаганнях за самостійність та соборність УНР. Імена Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Євгена Коновальця за роки незалежності повернулися із забуття – в історичні праці, на шпальти журналів і газет, у шкільні підручники. Водночас, сотням і тисячам інших «безіменних героїв фронту й тилу», як казали в старі радянські часи, – у лапках і без – ще належить увійти у свідомість нашого й наступних поколінь. Зокрема, й відомому письменнику та поету Григорію Чупринці.

У своїй статті ми спробуємо відтворити біографію діяча, відповідно до наукових зацікавлень більш детально зупинившись на останніх роках його життя, зокрема участі у роботі Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету – повстанському центрі, що був створений в Києві в 1921 р. і ставив перед собою завдання об'єднати зусилля української інтелігенції та повстанців і шляхом збройного перевороту повалити радянську владу. Саме існування антибільшовицької опозиції в Києві свідчить про те, що значна частина містян, передовсім українська інтелігенція, не сприймала політики радянської влади та намагалася не допустити перетворення колишньої столиці УНР на провінційне радянське місто.

На сьогодні ім'я Григорія Чупринки більш відоме знавцям і шанувальникам української літератури. Натомість в історичній науці його біографії присвячені лише декілька енциклопедичних заміток і статей.

Народився Григорій Абрамович Чупринка 9 грудня 1879 р. в містечку Гоголів Остерського повіту на Чернігівщині (нині – село Гоголів, Броварського р-ну Київської обл.) в родині, що мала козацьке походження. «Чупринка був сином заможнішого козака, – писав в автобіографічних спогадах його однокашник по 3-й Київській гімназії і товариш Микола Галаган. – Його батько Оврам приїздив інколи до Києва відвідувати сина. Приїздив одягнений у жупан, з клучком: зовсім не “по-панському”. Це давало привід деякому із його товаришів до різного рода, хоч і жартівливих, але трохи насмішуватих зауважень, бо “непанська” постать батька нібито мусіла понижувати й гідність його сина. І тут Чупринка з усією своєю нестриманістю й безоглядністю починав не оборонятися, а просто нищити (не фізично, звичайно!) свого противника. В числі аргументів наводив він також і той, що батько його і він сам є козак з діда-прадіда. Ця свідомість високої гідності

свого козацького стану не тільки заїмпонувала мені у високій мірі, але просто мене захопила»¹.

Козацька тема неодноразово обговорювалася друзями-гімназистами і зрештою вони прийшли до думки, що: «не є “руськіє”, а що ми є “малороси” чи “козаки малоросійські”, котрих на шкоду собі і всім нам гетьман Хмельницький віддав під Москву»² Цікаво, що гордість за своє козацьке походження Г. Чупринка проніс упродовж всього життя. В чекістських анкетах, які йому довелося заповнювати після арешту в 1921 р., тобто на 42 році, в графі «походження» писав – «козак»³.

Вчився Г. Чупринка в Лубенській гімназії, а згодом в 3-й Київській гімназії, жив у будинку на Подолі разом з іншими гімназистами. Тут познайомився і затоваришував із земляком-чернігівцем Миколою Галаганом, майбутнім членом Української Центральної Ради. Власне, спогади М. Галагана найбільш повне джерело, яке дає уяву про те, яким учнем був Чупринка: «в життя наше він вніс дух непокорності, протесту, бунтарства та навіть анархічності й бурлацтва»; «інспіратором і організатором різних “виправ” проти начальства та протестів проти строгості правил гімназійної квартири був уже головно він»; «не було, здається, такого вчителя, який не зазнав би на собі Чупринчиних “пакостей”»; «загалом був Чупринка в гімназії “отчаянным сорвиголовой” і хоч був здібним, але вчився погано. Гімназійної “казьонщини” знести він не міг; навпаки противна вона була його цілій натурі»⁴. Дослідники життя Г. Чупринки відзначають, що гімназії він так і не закінчив, був відрахований за порушення дисципліни. Однак сам Чупринка в чекістських анкетах вказував, що має середню освіту.

М. Галаган цінував не тільки поетичний хист Чупринки, але і його рішучість, відважність, непоступливість супроти начальства й опір «казьонщині». Бунтівна вдача та виразні прояви національної свідомості Г. Чупринки сильно вплинули на М. Галагана і, як він сам стверджував, не дали «піти тим шляхом, на який... тягли “верноподданые” педагоги»⁵.

У 1903 р. Галаган став членом Революційної української партії, працював пропагандистом при комітеті Київської вільної громади РУП. До підпільної роботи, між іншим, намагався залучити й гімназійного приятеля Чупринку, але «він тоді, на жаль, переживав добу страшного “п’янства-буянства”»; вічно мав конфлікти з поліцією, робив усякі “вибрики”, але до систематичної революційної роботи не був здібний»⁶.

¹ Галаган Микола. З моїх споминів (1880-ті–1920 р.): Документально-художнє видання. – К., 2005. – С. 76.

² Галаган Микола. Зазн. праця. – С. 77.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), спр.74760-ФП, т. 8, арк. 18.

⁴ Галаган Микола. Зазн. праця. – С. 77.

⁵ Там само. – С. 7.

⁶ Там само. – С. 103.

Утім, вже в 1905 р. Г. Чупринка пристав до Гоголівського гуртка Української соціал-демократичної спілки, яка входила до більшовицької РСДРП. Він стає одним із організаторів селянського руху на Чернігівщині, за що карався у київській та смоленській в'язницях. Після повернення в Україну жив під постійним наглядом поліцейських жандармів. Дослідники відшукали в архівах доповідну на ім'я прокурора Чернігівського губернського суду. У ній зазначається, що 15 листопада 1905 р. в с. Требухові під головуванням козака Григорія Чупринки відбувся сільський сход, на якому вирішено не платити податків, землю розділити порівну, уряд й царя не визнавати⁷.

Із завершенням революції 1905–1907 рр. Г. Чупринка із головою поринає в поезію. В 1907 р. київська газета «Рада» друкує перший його вірш українською мовою «Моя кобза». А згодом вірші та твори Чупринки охоче публікуватимуть найбільш популярні українські часописи – «Рада», «Слово», «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», «Українська хата».

В розкритті таланту Чупринки відомий літературознавець Павло Богацький вбачав великі заслуги видавця Олекси Коваленка. У своїх спогадах П. Богацький оповідає: «Навідуючись часом до О. Коваленка, щоб бути в курсі залаштункового українського життя в Києві, а ще більше поза Київом; щоб переглянути часописи з Галичини та літературні новинки, я зустрічав там багатьох людей, пізнаючи їх ближче та довідуючись про їх працю в минулому, як і сучасному. Тут я познайомився з Грицьком Чупринкою, що саме перед тим відбув свої кари то в Лубнах, то в Смоленську, але більше був зацікавлений тоді французькими й російськими символістами, ніж тим, як позбутися поліційної опіки, що не дозволяла йому жити в Києві»⁸. Завдяки підтримці О. Коваленка побачили світ поетичні збірки Чупринки «Огнецвіт», «Метеор», «Ураган», «Білий гарт», «Сон-трава», «Контрасти».

Сучасники називали Г. Чупринку одним із найбільш талановитих молодих поетів, а його ім'я згадувалося поруч з іменами О. Олесь, М. Вороного, М. Філянського. У березні 1909 р. Євген Чикаленко, реагуючи на закиди критиків, що редакція газети «Рада» займається «кумівством» і не допускає «свіжі молоді сили», відзначав: «Навпаки, ми намагаємось з'єднати всі хоч трохи кебетливі сили коло “Ради”. І тому закиди, що ми не пускаємо до “Ради” свіжих сил, безпідставні і досадні. Хіба Олесь, Майорський, Гай, Ніковський, Піснячевський, Пригара, Гехтер, Чупринка, Черкасенко та інші з молодих кому-небудь з нас куми, брати, свати, а ми з радістю прийняли їх до гурту робітників “Ради” і сердечно раді привітати всяку талановиту людину чесного напрямку»⁹.

⁷ Коваль Р.М. «Брат урагану» Григорій Чупринка // Коваль Р.М. Багряні жнива Української революції: 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань. Воєнно-історичні нариси. – К., 2005. – С. 235.

⁸ Богацький П., Шаповал М., Животко А. Українська хата. 1909–1914. Нью-Йорк, 1955. – С. 6.

⁹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – К., 2011. – С. 66.

«Жив він правдивим бурлакою, – додає штрихів до людського образу Григорія Чупринки історик Володимир Дорошенко (з Чупринкою він зустрічався у Києві в 1907–1914 рр.). – Мешкав у якихось “сумісних” квартирах, де займав один із кутів. Водив компанію здебільшого з “бувшими людьми” по різних чайних та глухих куточках на Деміївці або на Подолі. Мав там серед злодіїв та проституток знайомих і приятелів, що любили його і називали нашим поетом. Відкидаючи з огидою облудний і фарисейський світ “приличних людей” за його неправду і низькопоклонство, почував себе Чупринка добре лише “на дні”»¹⁰.

Лютнева революція в Росії спричинила бурхливе піднесення українського національно-визвольного руху. Активним учасником подій стає вже відомий поет Г. Чупринка. На сторінках революційних газет, зокрема «Народної Воли», досить часто з’являються його вірші. У них відображається історичне минуле українського народу, віра в його мудрість і силу, велич моменту та народні очікування з ним пов’язані, заклики до боротьби і віра в щасливу будучину України. Приміром, напередодні проголошення I Універсалу Української Центральної Ради 3 червня 1917 р. газета «Народна воля» надрукувала три поезії Г. Чупринки, зокрема й «Маніфест»:

Тобі, – зневірений, розбитий,
Тобі, що ставиш власний хрест
Волю я знов життя любити.
Радіти знов і рвати квіти, –
Тобі диктую маніфест.

Ти чуєш, як природа дише
І як навкруги кипить життя!
Великий Дух його колише:
Збуди ж найбільше, найсвятіше.
Наймогутніше власне – Я!

Велике – Я в земній юдолі
Любов і згода і протест!
Воно загоїть давні болі,
І в ньому весь мій маніфест.

Головний редактор «Народної волі», а водночас голова ЦК Української партії соціалістів-революціонерів Микола Ковалевський вказував, що зустріч із Чупринкою справила на нього несамолюбне враження: «Грицько Чупринка прислав нам свої поезії досить часто і по коротких перервах приходив до редакції. Це був талант-самородок, який за нормальних обставин міг би виробитись на велику поетичну силу і засяяти може і на віки. Коли російсько-більшевицькі війська вдерлись на Україну, Грицько Чупринка приєднався до українських

---

¹⁰ Грицько Чупринка. Твори. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1926. – С. 13.

повстанців. Під час одного бою він був взятий у полон і його розстріляли вороги [версія про полон і розстріл Г. Чупринки в 1919 р., яка свого часу була досить популярною в історіографії, не відповідає дійсності – Я.Ф.]»¹¹.

Влітку 1917 р. відомий поет, захопившись революцією, записується козаком до Першого українського козацького полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького, де ад'ютантом був М. Галаган. Він пропонував Г. Чупринці службу при полковій канцелярії. Та той відмовився, мовляв, не є «канцелярським письменником» і виявив бажання бути в сотні. Та вже за кілька днів Чупринка звернувся до товариша із проханням «відпустити на волю», бо в полку він «пришій кобилі хвіст». Отримавши потрібні папери, він повернувся до Києва¹².

Однак сидіти без діла поет-«бунтар» довго не міг, у 1918 р. він долучається до повстанського руху на Чернігівщині. А влітку 1919 р. газета «Київський комуніст» повідомляла про «ліквідацію банди Чупринки». Отаман-поет був заарештований ЧК у Києві. Українські письменники звернулися із клопотанням до голови ВУЧК В. Лаціса зберегти життя Чупринці. Їх підтримав нарком освіти УСРР О. Шумський, просив звернути увагу «на величезні заслуги Чупринки як поета». Напередодні евакуації більшовицьких установ з Києва Чупринка був переведений до Кожухівського концтабору під Москвою.

Про цей період у своєму житті Чупринка залишив надто скупі свідчення: «В губчека я судилися два рази и один раз перед наступлением Деникина в 1919 г. за участие в бандитизме. Я был вывезен в Москву и сидел в концлагере один год»¹³. Удруге Чупринка був заарештований невдовзі після повернення в Україну – в січні 1921 р. – за антирадянську агітацію. За ґратами просидів три тижні, вирок – висилка в Москву – не був виконаний через відсутність коштів. Цікаво, що в одній із чекістських анкет Чупринка вказував, що за Денікіна і при «польсько-петлюрівській владі» він перебував в Москві, служив в Наркомнаці.

Рік 1921-й в Україні розпочався під знаком всенародного антибільшовицького повстання. З поваленням влади російських більшовиків і відновленням «своєї рідної» пов'язували надії на краще майбутнє українські селяни. Значні сподівання па успіх повстання покладали діячі УНР, які перебували на еміграції. До останнього рішучого бою готувалися й російські більшовики. Вийшовши переможцями із боротьби 1920 р., на окупованих землях вони почувалися надто невпевнено. Повстанський рух заважав проведенню їхніх економічних та господарських заходів, був найбільшою загрозою пануванню більшовиків в Україні.

З метою підготовки антибільшовицького походу військ УНР з території Польщі та всенародного повстання в Україні в лютому-березні 1921 р. в Тарнові починає діяти Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ

¹¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 272–273.

¹² Коваль Р.М. Зазн. праця. – С. 236.

¹³ ГДА СБУ, спр.74760-ФП, т. 8, арк. 19 зв.

УНР (далі – ППШ). Очолив його відомий повстанський отаман, генерал-хорунжий Армії УНР Ю. Тютюнник¹⁴. Штаб повинен був об'єднати під своїм керівництвом всі повстанські загони в Україні, підготувати їх до всенародного антибільшовицького повстання та відновлення УНР. А в ході повстання перетворитися на штаб діючої Повстанської армії, отримати у своє розпорядження окремих корпус регулярних військ із українських вояків, що були інтерновані у польських таборах¹⁵. Неофіційно діяльність ППШ всіяко підтримувалася державним керівництвом Польщі. Співпраця з українськими повстанськими органами покладалася на Другий відділ Генерального штабу Польського війська (так звану «Двійку» – польську військову розвідку)¹⁶.

Завершити підготовку до загальноукраїнського антибільшовицького повстання планувалося до кінця весни 1921 р. За таких умов роль ППШ зводилася до морально-організуючого центру, який своїм авторитетом і всеукраїнським масштабом об'єднуватиме розрізнені повстанські ініціативи для спільного й одномоментного удару по більшовицькій владі. Головною силою в повстанні повинні були стати місцеві партизанські загони та повстанські організації, що діяли в Україні, а допоміжною – українська армія, що перебувала в таборах Польщі і Румунії¹⁷. Склалася ситуація, коли повстанські сили в Україні сподівалися на Армію УНР, а її командування покладало надії на повстанців.

Про свою роботу на чолі ППШ Ю. Тютюнник змушений був свідчити на допитах в 1929 р. Після арешту чекісти пригадали колишньому генералу, що він приховав інформацію про підпільну мережу в Україні, а також підтримував зв'язки із «ворогами» радянської влади: «Начальник Штаба, т.е. я лично: а) давал общие указания непосредственно подчиненным мне Отмарштейну и Добротворскому о направлениях, темпе и объеме работы; б) рассматривая различные проекты и доклады подаваемые нач. управлений: утверждал, одобрял или отвергал или же дополнял, исправлял предлагаемое; в) регулярно принимал доклады о состоянии текущей работы в управлениях, а в исключительных случаях и доклады заведотделами; г) после получения соответствующих инструкций в отделах отправляющими на Украину людьми, принимал последних и лично вел беседу с ответственными работниками, при чем эти беседы имели характер скорее “напутствия”, а не инструктирования...»¹⁸.

Незалежно від закордонного повстанського органу, група київських інтелігентів на таємному зібранні 18 березня 1921 р. утворила Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет (Цупком – чекістська аббревіатура). Його

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26.

¹⁵ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – Ч. 1–2 (30/31). – С. 137.

¹⁶ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. – К., 2012. – С. 6.

¹⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26 зв.

¹⁸ Там само, арк. 27 зв.–28.

головне завдання – об'єднати під своїм началом сили української інтелігенції та повстанців, підготувати антибільшовицький переворот і відновлення УНР¹⁹.

Головою Цупкому був обраний колишній есер, студент-медик і завідуючий центральним розподільником Медичної академії І. Чепілко; уповноваженим з іноземних справ – представник Міністерства внутрішніх справ уряду УНР Ф. Наконечний (Дністров); уповноваженим з внутрішніх справ й інформації – інструктор з кооперації районної філії Київської губернської спілки С. Махиня; з військових справ – член партії українських соціал-демократів (незалежників), студент юридичного факультету Інституту народної освіти О. Грудницький Відповідальним за зв'язок був призначений працівник телеграфу І. Данчевський. Штаб Цупкому очолював племінник голови Микола Чепілко. Штаб розміщувався в Києві, а згодом переїхав до Ірпеня.

Якийсь час повстанські центри діяли паралельно, а вже в березні 1921 р. в Тарнів, місце осідку Уряду УНР, виїхав Ф. Наконечний. Перед ним стояли завдання доповісти про створення Цупкому в Києві; з'ясувати, чи існують в Україні інші повстанками; отримати кошти і вказівки від Державного центру УНР. Ю. Тютюнник із застереженнями віднісся до місцевої ініціативи, вважаючи, що вона завдає шкоди системній роботі ППШ²⁰. Однак вже згодом визнав Цупком вищим військовим і цивільним органом національної влади в Україні, провідником ідей і виконавцем завдань ППШ. Співробітники Цупкому повинні були проводити організаційну роботу, готувати збройні сили, зв'язуватись із повстанськими загонами та об'єднувати їх, передавати їм завдання ППШ²¹.

Під час розбудови підпільної мережі Цупкому до неї приєднався Г. Чупринка. «Перед Пасхою мій знайомий Бендрик зробив мені пропозицію вступити в українську підпільну організацію в якій він перебуває. Ця організація мала за мету повалення радянської влади в Україні шляхом збройного повстання і відновлення Української Народної Республіки. Я дав йому свою згоду», – свідчив згодом письменник на допиті в ЧК²².

Від імені Цупкому Чупринка повинен був встановити зв'язки із повстанцями Чигиринщини, а також взяти участь в повстанському з'їзді в Холодному Яру, що був запланований на червень 1921 р. У документах слідства читаємо: «К тому времени, как устанавливает последнее следствие по делу, военная организация ВУЦПК уже имела свои ячейки по сельским Просвитам целого ряда уездов. Наиболее мощной военной организацией являлась Холодно-Ярская на Чигиринщине. На упомянутом выше, военном съезде этой организации, должен был присутствовать полномочный представитель ВУЦПК Бендрик.

¹⁹ Детальніше див: *Файзулін Я.* Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К., 2012. – Вип. 7.

²⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 27.

²¹ Там само, спр. 74760-ФП, т. 3, арк. 46 зв.

²² Там само, т. 8, арк. 19.

Посидевший уже жрец украинской культуры, педагог и воспитатель, решает для связи с бандитскими отрядами Холодно-Ярских лесов, направит другого еще более известного служителя украинской культуры, писателя и художника Григория Аврамовича Чупринку, на что ранее получил согласие председателя ВУЦПК Чепилко²³.

Весною 1921 р. Цупком в Києві розгорнув досить активну працю. Було встановлено зв'язки із відомими на Київщині повстанськими отаманами Юліаном Мордалевичем та Федором Артеменком (Орликом). Налагоджено контакти з повстанськими організаціями Холодного Яру, Білої Церкви, Черкащини, Уманщини, Катеринославщини і т. д. Цупком призначив низку своїх відповідальних працівників для організації повстанського руху на місцях. Зокрема, уповноваженим Цупкому на Чернігівщині й Полтавщині став Юрко Гринь, а військовим і цивільним керівником в Хотівській, Новодмитрівській, Будаївській волостях Київського повіту – Митрофан Черкас (Чернаш). Політичним уповноваженим на Катеринославщині й Таврії був призначений Андрій Зірка.

У підпорядкуванні Цупкому перебувала також «Військова організація січових стрільців» (згодом – Українська військова організація), яка діяла в Другій київській школі «Червоних старшин». Із часом вона повинна була охопити своїм впливом всі військові частини Київського військового округу. Очолював УВО лектор Другої київської школи «червоних старшин» Осип Думін. Крім нього до «центральної п'ятірки» увійшли: Антон Решетуха – командир першої роти школи, у минулому – офіцер армії УНР, випускник Львівського університету; Терентій Шостак – секретар вступної комісії до Інституту народного господарства; Микита Нерослик (Мороз) – колишній боротьбист; Володимир Тимошенко – командир інженерної сотні, та Дионісій Беднарський – помічник командира другої роти школи. Із початком повстання УВО повинна була стати головною збройною силою Цупкому в Києві, захопити найважливіші об'єкти міста²⁴.

Не маючи досвіду підпільної і конспіративної роботи, члени Цупкому дуже швидко потрапили в поле зору органів ВУЧК. 15 квітня 1921 р. агент Київської губчека «Петро» доповідав, що посилилася активність «українців-шовіністів», які заклали в Києві Комітет визволення України. У його підпорядкування перейшли всі повстанські групи, розбиті по районам на батальйони, полки і дивізії. Серед найбільш активних учасників підпільного центру назвалося ім'я Г. Чупринки²⁵.

Київська губчека почала збирати агентурні матеріали на запідозрених осіб. Зокрема, 26 квітня 1921 р. співробітник Цалев доповідав у «справі Чупринки»: «Установлено, що Чупринко Григорій Аврамович, 42 лет, украинец, проживает

²³ Там само, т. 2, арк. 22.

²⁴ Детальніше про історію УВО: Файзулін Я. З історії Української військової організації 1921 р. в Києві // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К., 2014. – Вип. 10. – С. 288–310.

²⁵ ГДА СБУ, спр. 74760-ФП, т. 8, арк. 96.

по Лютеранской № 12, кв. 15, в подворной книге заявлен как прибывший из Москвы 8/III – 21 г. Иудейского вероиспов[едания]. Служит в Наробразе библиотекарем. Редко дома, уходит рано и домой приходит поздно ночью, в Наробразе зовут его Чупринка Грицко»²⁶.

За найбільш активними членами Цупкому чекісти встановлюють стеження, у т. ч. й за Чупринкою. Той таки Цалев 27 квітня 1921 р. звітував: «По распоряжению тов. Тарнова, я 27 апреля в 9 ¼ ч. у. стал на Кругло-Университетской для взятия под наблюдения гр. Чупринку, по указанным мне приметам. Простояв до 1 часа дня, мужчина по указанным мне приметам не входил, и зная, что он к 11 час. должен уже быть на службе в Наробразе я отправился туда, но такого там не встретил»²⁷.

12 червня 1921 р. «органи» встановили контакт із повстанським отаманом Ю. Мордалевичем, змусили перейти на сторону радянської влади. В обмін Мордалевичу обіцялося життя й те, що ані він, ані його родина не будуть переслідуватися. Радянська преса широко оголосила про складання зброї Мордалевичем, він також підписав відкриті листи до інших повстанських отаманів, закликаючи їх припинити боротьбу з червоними²⁸. Перехід Мордалевича викликав занепокоєння членів Цупкому, адже він знав про існування підпільного центру і міг виказати його учасників. На одному з засідань вони вирішують перемістити Цупком в Холодний Яр. У відповідь активізуються чекісти, які побоювалися втратити контроль за повстанським центром. 18 червня 1921 р. в Києві розпочинаються таємні одиночні арешти членів Цупкому, в їх ході 23 червня був затриманий Г. Чупринка. Головне звинувачення – вступив до підпільної організації, яка ставила собі за мету повалення радянської влади і відновлення УНР.

Крім того, чекістів цікавили подробиці його участі в повстанському з'їзді в Холодному Яру. У цьому напрямку здійснювалися допити заарештованих. Зокрема, А. Ковтунович, який мав супроводжувати Г. Чупринку під час поїздки в Холодний Яр, свідчив: «У Бендрика я познакомився с писателем Чупринкой – до знакомства с Чупринкой, Бендрик отвел меня в другую комнату, объяснил, что писатель Чупринка поедет в Чигирин для ревизии “Просвит” в которых работают представители подпольной украинской организации. Официально, объездив якобы ревизовать библиотеки, я должен был его сопровождать в дороге ибо Чупринка может напиться до безумия. Нас познакомили, но поездка почему-то не состоялась»²⁹.

Уповноважений Цупкому по зв'язках із закордоном Ф. Наконечний на допиті в ЧК 27 липня 1921 р. стверджував: «Після приїзду з-за кордону, Чепілко мене повідомив, що Чупринці була зроблена пропозиція вступити в організацію

²⁶ Там само, т. 15, арк. 22.

²⁷ Там само, арк. 23.

²⁸ Там само, т. 11, арк. 42.

²⁹ Там само, т. 5, арк. 36.

і послати представником ЦПКУ [Центрального повстанського комітету України – Я.Ф.] на Чигиринщину. Питання залишилося відкритим через те, що Чупринка п'яниця»³⁰. Інший член Цупкому Ю. Гринь того ж таки 27 липня свідчив: «Із Чупринкою я познайомився через Бендрика в Повітнаробразі. Про нього Бендик мені нічого не кавав. Я з Бендиком зайшли одного разу до Чупринки – розмови про організацію у нас не було»³¹.

Більше як за місяць після арешту слідчий підписав постанову про утримання десятків ув'язнених під вартою. А 28 серпня 1921 р. колегія Київської губчека винесла вирок 130 особам, що проходили у справі «Цупкому», 45 із них були засуджені до найвищої кари – розстрілу³². У т. ч. й письменник Г. Чупринка, вина якого полягала в тому, що він взяв участь в організації Укрповстанкому та погодився бути його делегатом на повстанському з'їзді в Холодному Яру³³. Час і місце виконання вироку Г. Чупринці, як і місце поховання дотепер невідомі. Цілком можливо, що останній спочинок поет-«бунтар» знайшов на Лук'янівському кладовищі в Києві. Принаймні тут чекісти поховали іншого члена Цупкому М. Чепилка, що був вбитий під час затримання в Ірпені.

Ліквідація Цупкому призвела до викриття низки повстанських організацій, зруйнування повстанської мережі ППШ по всій Україні. У звіті про діяльність органів ВУЧК за 1921 р. відзначалося, що Київська губчека викрила та ліквідувала Цупком і його осередки: Українську військову організацію в Київській школі «Червоних старшин», низку повстанкомів у повітах Київської губернії, ряд повстанських організацій у частинах Червоної армії, Центральну залізничну організацію, що оперувала на залізниці Київ-Жмеринка та ін. За чекістськими даними, загальна кількість заарештованих по всіх цих справах становила понад 6 тис. осіб, ще більшою була кількість петлюрівців, які потрапили на облік «органів»³⁴.

Ось такою була життєва драма відомого поета і письменника Григорія Чупринки, який поєднав у собі дух непокори, протесту, бунтарства та щирю любов до України. У боротьбі за Батьківщину загинув, залишивши по собі помітний слід не лише в українській літературі, але й історії національно-визвольних змагань.

³⁰ Там само, т. 8, арк. 20.

³¹ Там само.

³² Там само, т. 2, арк. 54.

³³ Там само, т. 1, арк. 77.

³⁴ Складенко Є. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1. – С. 75.

Механізм масових репресій у Києві у 1934–1938 роках

На XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. правлячою партією було ухвалено рішення про перенос столиці з Харкова до Києва. Зміна статусу Києва, перетворення його на політичний та культурний центр радянської України, внесли певні корективи у діяльність органів державної безпеки УСРР. Беручи до уваги «специфіку» Києва, який з початку ХХ століття був «насичений купецтвом, поміщиками, дворянською аристократією, духовенством, дрібнобуржуазним та націоналістичним елементами»¹, Колегія ДПУ УСРР відразу після ухвали XII з'їзду КП(б)У (21 січня 1934 р.) прийняла рішення про очистку міста від кримінального та «соціально чужого» елемента. Зазначені заходи були вмотивовані сумною статистикою кількості грабежів та крадіжок у місті на початку 1934 р. Для «встановлення твердого революційного порядку» до майбутньої столиці було командировано групу відповідальних працівників на чолі з заступником начальника Управління робітничо-селянської міліції ДПУ УСРР Вальдемаром Лесю. У результаті спецоперації упродовж лютого-травня 1934 р. в Києві було ліквідовано: бандитсько-грабіжницьких угруповань – 22; злочинних зграй – 26; активно діючих злодіїв-грабіжників-аферистів-шахраїв-одинаків – 3758. У вказаний період було засуджено: до «вищої міри соціального захисту» – розстрілу – 28 осіб; ув'язнено в концтабори – 2035; судами на різні терміни покарання – 1695².

Крім того у Києві було посилено паспортний режим. З моменту завершення паспортизації у травні 1933 року у місті, на думку оперативної групи ДПУ УСРР, «вкрай слабо проводилась боротьба з безпаспортниками, соціально чужим і неблагонадійним кримінальним елементом». Унаслідок вжитих заходів протягом лютого-травня 1934 року поза межі Києва було вилучено 20 043 осіб (це майже в 5 разів перевищувало показники серпня 1933 – лютого 1934 року), з них 4165 «особливо злісних» осіб було відправлено в концтабори (це складало більше 30% засуджених за порушення паспортного режиму за цей період по всій Україні)³.

---

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, оп. 1, спр. 462, арк. 2.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 6420, арк. 52–53.

³ Там само.

На нараді у наркома внутрішніх справ УСРР 27 серпня 1934 р., присвяченій діяльності Київського обласного управління НКВС, керівник київських чекістів О. Розанов озвучив остаточні результати операції по «вилученню контрреволюційного елемента» з нагоди переїзду уряду до Києва: зі столиці – 25 тис. осіб, з 50-кілометрової зони поблизу неї – 18 тис. осіб⁴.

Результати «зачистки» нової столиці радянської України знайшли відгук у виступі П. Постишева на бюро Київського обкому КП(б)У, який відзначив «велику пророблену Київським обласним відділом НКВС під керівництвом т. Розанова О.Б. з очищення Києва від контрреволюційних і антирадянських елементів і по зміцненню революційного порядку при переїзді столиці України до Києва»⁵.

Слід зауважити, що діяльність органів міліції по «зміцненню революційного порядку», запровадженню більш жорсткого паспортного режиму в Києві розглядалась центральним апаратом ДПУ УСРР як можливість вирішення «квартирного питання» для значного числа співробітників правоохоронних структур (за підрахунками органів держбезпеки тільки у ході впровадження паспортного режиму у лютому-травні 1934 р. у м. Києві було звільнено та передано у розпорядження Урядової Комісії 340 кімнат). Незважаючи на будівництво житлового будинку на 145 квартир на вул. Виноградній (сучасна вул. Акад. Богомольця) № 18, закладку фундаментів для житлових приміщень на вул. Левашовській (сучасна вул. Шовковична) № 32, вул. Кругло-Університетській № 2, вул. Енгельса (сучасна вул. Лютеранська) № 29/31, реконструкції двох будинків колишнього мехтехнікума під житло по вул. Михайличенка (сучасна вул. Пилипа Орлика) № 3 (взагалі рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 30 березня 1934 р. ДПУ УСРР виділялося 2,5 млн карб. на житлове будівництво), нарком внутрішніх справ В. Балицький у середині листопада 1934 р. зобов'язав своїх підлеглих – керівників міліцейських підрозділів М. Бачинського та О. Ряботенка взяти необхідних заходів для виділення у житловий фонд НКВС 15% житлової площі, звільненої в ході зачистки міста від «неблагонадійного елемента»⁶.

Переїзд керівництва ЦК КП(б)У, ВУЦВК, Раднаркому УСРР до Києва у червні 1934 р. позначився й на конкретних напрямках діяльності Київського обласного управління НКВС, у тому числі на перебудові агентурної роботи в руслі удосконалення охорони членів Уряду⁷. На нараді при наркомі внутрішніх справ УРСР з питань роботи Київського обласного управління НКВС від 27 серпня 1934 р. керівник українських чекістів В. Балицький рекомендував посилити боротьбу на Київщині з різними проявами «контрреволюції»:

⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 27, спр. 5, арк. 10.

⁵ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 231–232.

⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 27, спр. 5, арк. 62–63.

⁷ Там само, арк. 9.

«По Києву особливо необхідно звернути увагу по переплетенню німецької та польської роботи... По Київській області потрібно оживити роботу по церковникам. Особливо міцно потрібно взятися за ксьондзів... Загальне становище на селі в Київській області благополучне. Необхідно, щоб апарат Київського обласного управління не прогавив нових процесів на селі»⁸. Слід зауважити, що моніторинг селянських настроїв на Київщині видавався для наркома внутрішніх справ УСРР В. Балицького вкрай важливим саме у зв'язку з недопущенням різних проявів протесту поблизу столиці України.

Виконуючи настанови В. Балицького, київські чекісти упродовж 1934 р. доклали чималих зусиль для виявлення та репресування у столиці України учасників міфичних організацій «Українська військова організація», «Польська організація військова» та інших антирадянських угруповань.

Боротьба з «рештками ворожих класів» продовжилась у столиці України і в наступному році. У відповідності з наказами наркома внутрішніх справ УСРР В. Балицького, в порядку очистки столиці та приміської зони від «контрреволюційного елемента» та «колишніх людей», Київським обласним управлінням НКВС було зібрано на початок квітня 1935 р. компрометуючі матеріали на 2238 осіб: по лінії Управління держбезпеки на 850 осіб («колишні графи, князі, барони – 33 чол.; колишні генерали та їх утриманці – 17 чол.; колишні офіцери царської та білих армій – 237 чол.; колишні контррозвідники та карателі – 20 чол.; колишні поліцейські та жандарми – 89 чол.; колишні поміщики, крупні купці та фабриканти – 21 чол.; колишнє сановне духовенство – 87 чол.; колишні працівники судового відомства – 37 чол.; реемігранти та репатріанти – 10 чол.; особи, які проходять по білоемігрантським зв'язкам – 10; колишні куркулі – 127 чол.; колишні політбандити – 28»); по лінії Кримінального розшуку на 512 грабіжників, спекулянтів, шулерів, злодіїв, шахраїв, валютчиків; по лінії паспортного відділу на 870 осіб⁹.

У ніч з 5 на 6 квітня 1935 р. в Києві була проведена перша черга операції по вилученню «контрреволюційного елемента» та «колишніх людей», в ході якої було заарештовано 250 осіб¹⁰. На кінець листопада 1935 р. кількість заарештованих та засуджених з числа «сановної знаті та контрреволюційних ворожих елементів, які засмічували місто Київ та приміську межу» склала 451 особу («дворян – 24; поміщиків – 34; полковників – 5; білих офіцерів – 62; жандармських та поліцейських чинів – 48; куркулів – 83; священників – 17; бродячих монахів та попів – 56; впливових петлюрівських діячів – 27; польських націоналістів – 13; родичів репресованих – 20; значних домовласників – 32, політбандитів – 31»). Крім того, у рамках заходів посилення паспортного режиму в столиці УСРР упродовж березня-листопада 1935 р. було позбавлено паспортів та виселено за межі 50 кілометрової зони 825 осіб «соціально-

⁸ Там само, спр. 9, арк. 14–15.

⁹ Там само, оп. 28, спр. 3, арк. 70–71.

¹⁰ Там само, ф. 1, оп. 28, спр. 3, арк. 72–74.

чужого та ворожого елемента». Одночасно співробітниками Київського обласного управління НКВС здійснювалась операція по «очищенню» оборонних заводів Києва. На підприємствах «Більшовик», «Ленінська кузня», завод № 43, ККЗ, КРЕС та ін. було виявлено 598 осіб з так званого «соціально-чужого середовища».

Відтворити детальну хронологію та масштаби планових соціальних чисток у 1934–1935 років за відсутності архівних документів радянських спецслужб вкрай важко. Проте немає сумніву, що різноманітні акції силових структур по «моделюванню радянського політичного ландшафту» столиці України тривали перманентно упродовж другої половини 1930-х років. У здійсненні «очищення» Києва від людей т. зв. «старої генерації», прихованого «контрреволюційного елементу» важлива роль відводилась начальнику обласного управління НКВС, старшому майору держбезпеки Миколі Шарову. Досвідченому чекісту (в ЧК з 1919 р.) до подібних завдань було не звикати. Очоливши наприкінці березня 1935 р. УНКВС по Київській області, М. Шаров відразу долучився до реалізації репресивної політики правлячого режиму в регіоні. Показники сумлінної роботи М. Шарова з «припинення діяльності зарубіжних фашистських, розвідувальних, терористичних центрів» та «виявлення контрреволюційних елементів» серед німців, поляків та українців простежується у звіті Київського обласного управління НКВС за 1936 р. Так, по «німецькій лінії» на Київщині в 1936 р. було ліквідовано 19 «ворожих груп», до яких входило 96 чоловік (всі засуджені), заведено справ на 68 чоловік. На середину січня 1936 р. було завершено кримінальну справу стосовно «Київської терористичної групи “ПОВ”», по якій проходили працівники польської газети «Бодзь готув» Чеслав Май, Казимир Сливинський, Іван Жашек, Броніслав Белевич, заступник завідуючого відділом промисловості та транспорту газети «Серп» Сигізмунд Тутаковський та інші (всього 8 чол.)¹¹. У лютому 1936 р. особливий відділ УДБ НКВС УРСР та Київського військового округу направив слідчу справу № 97 («Українська керівна група “ПОВ”» у складі 6 осіб: Йосиф Конецький, Януш Соснович, Віктор Стасюк, Степан Рибницький, Михайло Груда, Станіслав Длуський) на розгляду суду Військового Трибуналу¹². Підривна діяльність серед осіб польської національності підтверджувалась порушенням 16 групових справ, за якими було засуджено 38 чоловік. Чимало агентурних та слідчих справ у 1936 р. було заведено по т. зв. «українській лінії»: справа «Націоналісти» (на основі якої в січні 1936 р. у Києві була заарештована «фашистсько-терористична група» з 8 осіб); справа «Блакитні», справа «Наdejда», справа «Професор» та ін.¹³

«Велика чистка» 1937–1938 рр. за задумом сталінського керівництва мала здійснити певну санацію радянського суспільства від небажаних осіб, зміцнити

¹¹ Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упор. С.А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О.С. Рубльов. – К., 2011. – С. 341–342.

¹² Там само. – С. 353–354.

¹³ ДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 3–18.

в такий спосіб каркас соціалістичного ладу, проголошений Конституцією СРСР 1936 р. У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому починаючи з літа 1937 р. весь арсенал засобів карально-репресивного апарату був задіяний на розправу з колишніми учасниками опозиції.

Прелюдія та кульмінація «Великого терору» в Українській РСР пов'язана з постановою Ізраїля Леплевського, який з 14 червня 1937 р. по 25 січня 1938 р. виконував обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР. Спираючись на підтримку народного комісара внутрішніх справ СРСР генерального комісара держбезпеки М. Єжова, використовуючи особисте знайомство з першим секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором, новопризначений керівник українських чекістів вирішив продовжити розпочату в Москві справу «антирадянської троцькістської військової організації» у Червоній армії. Її фігурантами стали авторитетні воєначальники М. Тухачевський, Й. Якір, І. Уборевич, А. Корк, Р. Ейдеман, Б. Фельдман, В. Примаков, В. Путна.

На п'ятий день перебування в Україні І. Леплевський інформував Москву про нейтралізацію ще одного учасника «військово-фашистської змови» начальника Політуправління військ Київського особливого військового округу (КОВО) армійського комісара 2-го рангу М. Амеліна. Незабаром підлеглими І. Леплевського було зібрано компромат на начальника артилерії КОВО командири Н. Боброва, першого заступника командуючого військами КОВО і начальника гарнізону м. Києва комкора Д. Фесенка, начальника штабу КОВО комбрига М. Подчуфарова, першого заступника начальника Політуправління КОВО корпусного комісара М. Хороша, начальника відділу зв'язку КОВО комбрига Ю. Ігнатовича. Таким чином, на серпень 1937 р. у в'язниці опинилися майже всі керівники Київського військового округу¹⁴. На кінець 1937 р. число репресованих в Київській області представників командного складу РСЧА становило 119 осіб, а кількість заарештованих червоноармійців та молодших командирів складала 166 осіб¹⁵.

Як керівництво до дії сприйняв начальник обласного управління НКВС М. Шаров постанову політбюро ЦК КП(б)У від 16 січня 1937 р. про недоліки в роботі Київського обкому партії. Спільними зусиллями емісарів Кремля, партійного апарату республіки, органів держбезпеки було здійснено справжній розгром обласного партійного осередку. До травня 1937 р. з 81 працівника Київського обкому партії було замінено 5 заввідділами, 78 завідуючих і заступників завідуючих секторами, 22 інструктори. 32 члени обкому опинилися у слідчих ізоляторах як «вороги народу»¹⁶.

¹⁴ Кокін С., Пшеников О. Без строку давності (До 60-річчя «викриття» органами НКВС «Військово-фашистської змови» у Червоній армії) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 147.

¹⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 252–253.

¹⁶ Бачинський П. Реабілітовані історією // Київська правда. – 1994. – 16 серп.

У червні 1937 р. у Києві прокотилися арешти, пов'язані з нейтралізацією «правотроцькістської організації в Україні». Серед заколотників виявилися третій секретар ЦК КП(б)У Микола Попов (за версією слідства входив до керівного ядра правотроцькістського центру в Україні), другий секретар Київського обкому КП(б)У Іван Мірошніченко.

11 серпня 1937 р. НКВС СРСР розробив оперативний наказ № 00485, в якому націлював місцеві органи держбезпеки на повну ліквідацію первинних організацій «ПОВ – Польської організації військової». У результаті «нанесення оперативного удару» по «польсько-шпигунському, диверсійному та контрреволюційному націоналістичному підпіллю» міста Києва та периферії області на 1 жовтня 1937 р. було заарештовано 3003 чол. (поляків – 1713 осіб, українців – 791, галичан – 237, євреїв – 114, інших – 148), «розкрито» та ліквідовано 59 польських шпигунсько-диверсійних резидентур, 19 організацій «ПОВ», 32 диверсійно-повстанських груп, 101 агента польської розвідки¹⁷.

Про справжні масштаби «польської операції» в області довідуємося з «Доповідної записки про оперативно-слідчу роботу УНКВС Київської області за час з 1 червня 1937 по 8 січня 1938 р.» заступника начальника УНКВС по Київській області майора держбезпеки Бабича начальника 8 відділу УДБ НКВС УРСР лейтенанту державної безпеки Мунвезу. В ній зазначалося, що на січень 1938 р. в області «по польській лінії» заарештовано 6524 особи. З цієї кількості засуджено НКВС СРСР за особливими списками 4954 чол. (по 1-й категорії 4302 чол., по 2-й – 652 чол.), трійкою – 580 чол. (по 1-й категорії 198 чол., по 2-й – 382 чол.)¹⁸.

Широкого розмаху на Київщині в 1937 р. набула так звана «німецька операція», спричинена наказом НКВС СРСР за № 00439, згідно з яким правоохоронні органи мали «нейтралізувати» на підприємствах області німецьких підданих. Проте на практиці в лабетах енкаведистів опинилися не лише іноземці, а й радянські громадяни німецької національності. Факти свідчать, що в ході реалізації «німецької операції», за причетність до вигаданих організацій «Німці-фашисти», «Тевтонці», «Національний союз німців України», «Національний фашистський центр» Київським обласним управлінням НКВС заарештовано 883 особи.

Оперативний наказ НКВС № 00593 від 20 вересня 1937 р. орієнтував органи держбезпеки на каральні акції проти так званих «харбінців» – колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реемігрантів з Манчжоу-Го. Як і в попередніх випадках, у першу чергу підлягали арешту ті «харбінці», що були задіяні у військово-промисловому комплексі або працювали в колгоспах, радгоспах, радянських установах¹⁹. На початок 1938 р. відомство М. Шарова змогло розшукати у Києві та поза його межами лише 70 осіб, яких слідчі змогли кваліфікувати по так званій «харбінській лінії»²⁰.

¹⁷ ГДА СБУ, ф.16, оп. 30, спр. 88, арк. 116–118.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Нікольський В.М. Зазн. праця. – С. 106.

²⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 178.

У грудні 1937 р. в Україні розпочалась «латиська операція». У відповідності до директив НКВС станом на січень 1934 р. в тюрмах і слідчих ізоляторах Києва знаходилося 186 особи, що потрапили під категорію «латиських шпигунів»²¹. Сотні громадян було заарештовано впродовж другої половини 1937 р. за «приналежність» до інших різноманітних іноземних розвідок: румунської – 163, японської – 72, грецької – 29.

З особливим розмахом і жорстокістю була проведена органами НКВС в Київському регіоні операція щодо дружин «зрадників Батьківщини» (наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р.). Статистика свідчить, що лише протягом серпня-грудня 1937 р. в ході спланованої акції за ґратами опинилося 1356 дружин «викритих» «зрадників Батьківщини».

Значних втрат у духовній сфері зазнав Київ внаслідок масових каральних операцій по знешкодженню т. зв. «церковно-сектанської контрреволюції». Під каток карально-адміністративних заходів, націлених на створення атеїстичного суспільства потрапило понад 1100 віруючих.

Не менш разючими були результати київських чекістів у 1937 р. по нейтралізації «широкого підпілля українських націоналістів», яких за короткий період часу вдалося «виявити» на території області в кількості 2189 осіб²².

Як довідуємося з архівних джерел, маховик репресій у другій половині 1937 р. не збавляв обертів і проти відступників від «генеральної лінії» ВКП(б) – т. зв. троцькістів, яких в київських катівнях НКВС на січень 1938 р. налічувалося 990 чоловік. Крім того, з міста Києва було вислано 689 сімей (1564 чол.), глави яких були засуджені за троцькістську діяльність²³.

Не менш «продуктивно» на початку осені 1937 р. працювали позасудові органи радянської Феміди. Упродовж двох місяців операції особлива трійка обласного УНКВС встигла винести вердикт 5662 особам (2249 чол. по 1-й категорії; 3413 чол. по 2-й категорії). У зв'язку з «великою засміченістю районів і міст Київської області і особливо м. Києва кримінальниками та контрреволюційними елементами» до репресування були залучені адміністративна трійка обласного УНКВС, суди та спецколегія, які розглянули кримінальні справи на 2864 особи²⁴.

Масштабність баталій київських чекістів з «класовим ворогом» належним чином була оцінена керівництвом республіки. З нагоди 20-річчя ВУНК-ДПУ-НКВС, ЦВК УРСР нагородив орденом Червоної Зірки та бойовою зброєю ряд працівників Київського обласного управління НКВС. Серед них: начальник УНКВС по Київській області М. Шаров; його заступник, майор державної

²¹ Там само.

²² Там само, спр. 31, арк. 1.

²³ Там само, спр. 105, арк. 177.

²⁴ Там само, арк. 93–95.

безпеки І. Бабич, начальник секретно-політичного відділу, капітан державної безпеки О. Волков; начальник 11-го відділу, старший лейтенант державної безпеки Я. Поясов²⁵.

Звільнення наприкінці січня 1938 р. від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та обрання на його місце М. Хрущова, призначення наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенського замість комісара державної безпеки 2-го рангу І. Леплевського спричинили новий етап масових репресій в Україні.

Відповідно до нових інструкцій ліміти для трійки при Київському обласному управлінні НКВС по 1-й категорії стягнули позначки 4800 осіб²⁶. Чинити правосуддя над заарештованими доручалося такому складу особливої трійки: голова – Ісай Бабич (тимчасово виконуючий обов'язки начальника УНКВС Київської області з 29.12.1937 р. по 26.02.1938 р.), перший секретар Київського обкому КПУ Д. Євтушенко, прокурор Горляров. Вже наприкінці березня 1938 р. О. Успенський звернувся до наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова з проханням про затвердження нового персонального складу караючого органу: голова – комбриг Микола Федоров (начальник УНКВС Київської області з 26.02.1938 р. по 28.03.1938 р.), члени трійки: другий секретар Київського обкому КП(б)У М. Костенко, прокурор Горляров²⁷. Не викликала нарікань керівництва УРСР діяльність оновленої трійки по Київській області у складі старшого лейтенанта держбезпеки І. Шапіро (з 27.03.1938 р. – заступник начальника обласного УНКВС, з квітня по травень 1938 р. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника УНКВС Київської області), секретаря Київського обкому КП(б)У М. Костенка, військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР М. Гомерова, яка лише з 2 квітня по 10 травня 1938 р. розглянула 683 слідчі справи за якими було засуджено 4598 чол. до розстрілу та 61 особа до 10 років виправно-трудоих таборів²⁸.

Черговим завданням для київських чекістів під орудою майора держбезпеки Ісаї Бабича, а згодом на чолі з комбригом Миколою Федоровим було виявлення та знешкодження «активно діючих військово-повстанських штабів РОВС, підпільного ЦК есерів, меншовиків та Бунда». Здатність активно діяти продемонструвало нове керівництво УНКВС Київської області у розпочатій наркомом внутрішніх справ УРСР, комісаром державної безпеки 3-го рангу О. Успенським чистці серед українських чекістів. Не уникнули арештів і працівники УНКВС Київської області. Як «агентів української націоналістичної організації» репресовано оперуповноважених І. Барановського, Л. Гурова, І. Сергачова,

²⁵ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004 (далі – Органи державної безпеки Київщини). – С. 168.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 92, арк. 20.

²⁷ Там само, арк. 57.

²⁸ *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Х., 2004. – С. 122.

Ф. Корнелишина, Г. Левицького, командира взводу кавалерійського дивізіону УНКВС Київської області О. Діткова. Помер від тортур на допиті 6 серпня 1938 р. старший інспектор відділу кадрів К. Можейко²⁹.

Завдання О. Успенського громити в Київській області всіх підозрюваних працівників міліції у діяльності «українського націоналістичного центру» було доручено черговому начальнику обласного управління НКВС (з 28.05.1938 р. по 15.01.1939 р.) капітану держбезпеки Олексію Долгушеву. За задумом наркома, «український націоналістичний центр» повинен був очолювати колишній начальник київської школи міліції О. Ряботенко.

Одночасно з погромом української міліції місцеві чекісти продовжували виявляти «шкідників», «троцькістів», «націоналістів», «шпигунів», які засіли в інших державних установах та підприємствах Києва. Серед засуджених до смертної кари військовою колегією Верховного Суду СРСР в серпні 1938 року знаходимо чимало людей з київськими адресами: наркомзем УРСР Зіновій Сідерський, заступник наркомфіна УРСР Іван Косило, заступник наркомлісу УРСР Семен Семенов, художній керівник Київської музкомедії Сергій Каргальський, начальник технічного відділу Дарницького бронетанкового заводу Федір Шликов, тимчасово виконуючий обов'язки коменданта Київського укріпрайону полковник Тимофій Галочкін-Савицький, науковий співробітник Музею Революції Олександр Соколовський.

Арешт у травні 1938 р. у Москві колишнього першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора спричинив в Україні чергову хвилю розгрому «замаскованого троцькістського підпілля». У столиці УРСР було «викрито» нове керівне ядро правотроцькістської організації нібито створеної С. Косіором у складі: Кирила Сухомлина (заступник голови уряду УРСР; ув'язнений 4 червня 1938 р.), Якова Тягнибіди (до 20 травня 1938 р. заступник голови уряду УРСР, заарештований 8 червня 1938 р.), Миколи Марчака (заступник голови Уряду УРСР, заарештований 20 червня 1938 р. у службовому кабінеті в будинку РНК).

На початок листопада 1938 р. під слідством в органах НКВС Київської області перебувало 330 осіб, з них обвинувачених: у «троцькізмі» – 50 чол.; «українській контрреволюції» – 58 чол.; «польській контрреволюції та шпигунстві» – 65 чол.; «антирадянській агітації» – 85 чол.; шкідництво в колгоспах, радгоспах, підприємствах – 26 чол.³⁰

Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б)У від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства», згідно з якою заборонялися будь-які масові операції, пов'язані з арештом і висланням громадян, послабила оберти карально-репресивної машини. Однак і в наступні десятиріччя правлячий режим не відмовлявся від силових засобів впливу на політично неблагонадійних громадян, всілякими способами придушував будь-які прояви опозиції у столиці України.

²⁹ Органи державної безпеки Київщини. – С. 169–171.

³⁰ ГДА СБУ, ф.16, оп. 32, спр. 71, арк. 18.

Репресований мовознавець Каганович Наум Аркадійович (1903–1937)

Одним з відомих українських мовознавців 1930-х рр., який відіграв значну роль у процесах того часу, був Наум Аркадійович Каганович. На сьогодні про нього написано зовсім небагато, він є маловивченою постаттю, годі шукати довідку про нього на сторінках мережі Інтернет чи у Вікіпедії.

Каганович Наум Аркадійович народився 27 грудня 1903 р. в м. Бердичеві (тепер – Житомирська область). За національністю – єврей. Походив з родини службовців. Освіта вища, лінгвіст. На момент арешту в 1937 р. був директором інституту мовознавства АН УРСР, професором та керівником кафедри мовознавства Київського державного університету, у 1934 р. обраний членом-кореспондентом ВУАН. Був членом РКП(б) з 1920 по 1921 р., звідки його виключили «як інтелігента, не пов'язаного з пролетаріатом». На момент арешту в 1937 р. був одружений, дружина – Леві Дора Семенівна, 28-ми років, була науковим співробітником інституту мовознавства і викладачем, доньці Олені було 2,5 роки¹.

Незважаючи на те, що Н. Каганович симпатизував радянській владі, був вдячний їй за своє швидке кар'єрне зростання і високе становище у науковій ієрархії, був відданий радянській освітній системі (для прикладу – після самогубства М. Скрипника та погрому українських культурних організацій брав найактивнішу участь у створенні нового українського правопису, наближеного до російського, як керівник відповідної комісії, створеної при Народному комісаріаті просвіти УСРР), тим не менш радянська влада звинуватила його в «неблагонадійності». Чекісти підозрювали, що зміна українського правопису була проведена з «перекручуваннями», і мали намір карати тих, хто брав участь у цій роботі. В ті часи винних довго не шукали, було ясно, що звинуватять керівника комісії. Крім того, можливо, за Н. Кагановичем були помічені якісь необачні вислови або ж на нього подали донос недоброзичливці. В той час достатньо було сказати необачне слово, і агенти та донощики інформували співробітників НКВС, а ті не панькались з арештами. І, звісно ж, під тиском слідчих, про «контрреволюційну і націоналістичну діяльність» Н. Кагановича чимало потрібної чекістам фантастики наговорили його колеги – інші заарештовані науковці, мовознавці та літератори.

---

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 6.

Матеріали архівної кримінальної справи містять детальну інформацію про арешт Н. Кагановича. 26 листопада 1937 р. оперуповноважений 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Хромой розглянув матеріали про діяльність Н. Кагановича (які саме – не вказано, але, ймовірно, це були протоколи допитів вже заарештованих чекістами людей або ж доноси) і вирішив, що той був учасником «української контрреволюційної націоналістичної організації». За це передбачалося покарання за ст. 54-8, 54-11 КК УРСР. Хромой зазначив, що перебування на волі Н. Кагановича може відбитися на ході слідства. Тому постановив обрати для нього запобіжною мірою для ухилення від суду та слідства утримання під вартою в спецкорпусі Київської тюрми. Копія постанови була направлена Військовому прокурору. З постановою погодився оперуповноважений 3-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Лифар, а затвердив її начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Хатеневер².

26 листопада 1937 р. в. о. військового прокурора Київського військового округу військовий юрист 1-го рангу Бурцев розглянув матеріали, представлені 4-м відділом УДБ НКВС УРСР на Н. Кагановича. Він взяв до уваги, що Н. Каганович «був викритий, як учасник контрреволюційної націоналістичної організації, яка проводила шкідницьку діяльність». Згідно з ст. 146 та 156 КПК УРСР та постановою ЦВК СРСР від 08.05.1933 р. Бурцев постановив обрати запобіжною мірою стосовно Н. Кагановича утримання під вартою в спецкорпусі Київської тюрми. Копію постанови було направлено в адміністрацію Київської тюрми та в 4-ий відділ УДБ НКВС УРСР³.

27 листопада 1937 р. керівництвом НКВС УРСР було підписано ордер № 120 на арешт Н. Кагановича. На той час він проживав за адресою: м. Київ, Брест-Литовське шосе, б. 78, кв. 4⁴.

Того ж дня помічник начальника 3-го відділення оперативного відділу НКВС УРСР капітан Куксинський та співробітник 7-го відділу УДБ НКВС УРСР Свіридов у присутності двірника Лебедева провели обшук у помешканні Н. Кагановича⁵. Під час обшуку було вилучено його паспорт № 607913, військовий білет, трудовий список, допризовну картку, свідоцтво про закінчення інституту, страхову книжку № 117926, членський квиток МОПРу (рос. «Международная организация помощи борцам революции»), посвідчення про ударну працю,

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 6.

² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 1.

³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 2.

⁴ Там само, арк. 3.

⁵ Тут є деяка неузгодженість у датах. Згодом у своїй заяві про реабілітацію Н. Кагановича його дружина Дора Леві вказувала, що він був заарештований вночі 2 листопада 1937 р. Цілком можливо, що Н. Каганович був заарештований саме в той день, який вказує його дружина, а всі документи про арешт чекісти оформлювали пізніше, як це неодноразово практикувалося в радянський час.

посвідчення про членство у Всеукраїнській академії наук, членський квиток ВУСПП (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників), посвідчення редакції газети, посвідчення журналіста, записні книжки, різне листування⁶. За прийнятою тоді практикою вилучені речі були передані на зберігання до НКВС УРСР до вирішення справи арештованого.

Дружину Н. Кагановича примусили дати підписку 2-му відділу УДБ НКВС УРСР про те, що вона без дозволу чекістів зобов'язувалася нікуди не виїжджати з Києва⁷.

5 грудня 1937 р. оперуповноважений 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Перкін розглянув слідчі матеріали на Н. Кагановича та вирішив, що ними встановлювалася його «активна участь в діяльності антирадянської троцькістсько-націоналістичної організації». Тому на підставі ст. 126 і 127 КПК УРСР Перкін постановив притягти Н. Кагановича до відповідальності і пред'явити йому обвинувачення, що він був активним учасником «антирадянської троцькістсько-націоналістичної організації», а за це передбачалося покарання ст. 54-8, 54-11 КК УРСР. Копію постанови вирішено було направити військовому прокурору. З ним погодились керівники 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. Постанова була оголошена Н. Кагановичу 05.12.1937 р.⁸

Вже 29 листопада 1937 р. Н. Каганович за наполяганням чекістів написав п'ятисторінкову заяву на ім'я народного комісара держбезпеки УРСР І. Леплевського, в якій зізнався у своїй участі в «троцькістській організації». Такі заяви готувалися арештованими під тиском слідчих, нерідко – після побоїв. Він писав: «Дуже прошу Вас прийняти мою заяву і повірити мені, що я щиро хочу покінчити з мерзенною роботою ворогів народу, в болото яких я був втягнутий. Прошу повірити, що я всією душею хочу стати на шлях корисної роботи в інтересах трудящих мас нашого великого Союзу»⁹. Далі слідували більш детальні пояснення: Каганович написав, як він брав участь у «антирадянській діяльності».

До справи Н. Кагановича додано чимало витягів з протоколів допитів різних свідків і його колег: В. Затонського від 5 грудня 1937 р.¹⁰, І. Крищенка (Грищенка) від 25 листопада 1937 р.¹¹ та від 29 жовтня 1937 р.¹², В. Якімова від 1 жовтня¹³ та від 16 жовтня 1937 р.¹⁴, Н. Лююка від 12 серпня 1937 р.¹⁵,

---

⁶ Там само, арк. 4.

⁷ Там само, арк. 5.

⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 7.

⁹ Там само, арк. 8-12.

¹⁰ Там само, арк. 58.

¹¹ Там само, арк. 59-61.

¹² Там само, арк. 62-76.

¹³ Там само, арк. 77-79.

¹⁴ Там само, арк. 80.

¹⁵ Там само, арк. 81.

М. Сугака від 15 листопада 1937 р.¹⁶ Ці протоколи допитів були спрепаровані так, щоб звинуватити устами одних людей всіх інших у «антирадянській діяльності». В них деталізовано, в чому чекісти звинувачували заарештованих. Але в епоху масової реабілітації 1950-х рр. стало зрозуміло, що більшість з цих свідчень були видумані самими ж чекістами.

Показовими є власноручні свідчення Н. Кагановича від 18 грудня 1937 р. про стан роботи в КДУ та в АН УРСР¹⁷. В них він детально охарактеризував свою роботу і роботу колег саме в тому стилі, як хотіли чекісти.

У справі збереглися деякі протоколи допитів Н. Кагановича. Мабуть, лише ті, які чекісти вважали за потрібне додавати у матеріали справи (зокрема, від 15 грудня 1937 р.)¹⁸ Насправді ж, скоріше за все, арештованого допитували значно більше, але інші протоколи допитів у справу не увійшли. Це також було звичним явищем у практиці роботи НКВС.

Цікаво простежити, які нісенітничі про «розвал роботи в КДУ» вклали у вуста заарештованому Н. Кагановичу слідчі НКВС УРСР. Очевидно, що коли вже подібні «зізнання» потрапили в протоколи допитів, то саме в цих «злочинах» і збиралися звинувачувати заарештованих. Отже, чекісти примусили Н. Кагановича підписатися під твердженнями, що «навчальна робота в університеті була розвалена». Пояснювалося це тим, що навчальну частину КДУ очолював П. З. Фішер, «людина антирадянська, ворожа». З 1936 р. Фішер буцімто говорив Н. Кагановичу, що «непотрібно аби в університеті заправляли якісь партійці та комсомольці», що «в буржуазних країнах і в Царській Росії в університетах дійсно існували порядок і наука, а тут не може бути порядку, бо всім заправляють неуки». З приводу арештів в КДУ Фішер розповідав Н. Кагановичу, що «саджають чесних людей, бо на них пишуть наклепи комсомольці». Далі в протоколі йшли свідчення про те, як Фішер начебто «систематично і свідомо неправильно планував навчальну роботу, плував плани і програми навчальної роботи». Зокрема, на філологічному факультеті буцімто було знищено групи з вивчення української і російської мови, а справа ця вимагала індивідуальної роботи з кожним студентом. Під виглядом економії коштів всі групи з'єднали в єдині потоки по 200 чоловік кожен, яких, звісно, викладач охопити ніяк не міг. Ця практика була ліквідована лише після втручання комітету Вищої школи при РНК СРСР. Такі ж самі речі відбувались і на інших факультетах. Фішера буцімто підтримував В. Затонський.

Далі в свідченнях Н. Кагановича описувалося, які жахіття відбувались на філологічному факультеті КДУ. Брудом було полито весь викладацький склад, і вірити цим свідченням не можна. Зазначалося, що в останні роки деканом

¹⁶ Там само, арк. 82–97.

¹⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 37–45 (копія, машинопис), 46–57 (оригінал, рукопис).

¹⁸ Там само, арк. 13–34.

був Русановський, потім Іщук, обидва, як зафіксовано в тексті, – «члени націоналістичної організації, сподвижники Йосипчука». Керівниками кафедр факультету були: 1) Коваленко; 2) Йосипчук; 3) Н. Каганович; 4) Грунський – «колишній чорносотенець, тісно зв'язаний з націоналістами, автор ряду націоналістично-шкідливих робіт “Українська фразеологія”, написана спільно з членом СВУ Ковалевим»; 5) Якубинський – керівник кафедри російської літератури, «колишній білий офіцер, тісно пов'язаний з колами українських націоналістів з 1917 р., друг М. Зерова та Дорошевича, автор ряду шкідницьки-націоналістичних робіт з української літератури, в останні роки з метою маскування кинув займатися українською літературою і став займатися російською»; 6) Савченко С. В. – заступник директора і керівник кафедри, «український націоналіст, від мозку і до кісток антирадянська людина, тісно пов'язаний з колами українських націоналістів»¹⁹.

Треба сказати, що, записуючи в протоколи допитів подібні звинувачення проти викладачів, співробітники НКВС нерідко проводили підготовку для їх арешту.

Крім свідчень про керівні кадри Н. Каганович під тиском чекістів дав неправдоподібну інформацію і про аспірантуру. За його словами, в аспірантуру «протягом ряду років висувалися буржуазно-націоналістичні елементи». Зокрема, на кафедрі літератури – Богацька, Прокопчук, Іщук, Кононович. На кафедрі мовознавства – Пеніпас, Деркач. Кафедра західної літератури – Романова, Модестова, Чубач. Кафедра російської літератури – Іванов, Байбисович. Всіх названих людей він вимушений був охарактеризувати, як антирадянськи налаштованих: «Пеніпас, Деркач і Чубач не соромилися вголос висловлювати антирадянські погляди; Русановський і Іщук при підтримці керівників кафедр шкідницьки планували роботу». Далі Н. Каганович говорив, що до останнього часу на українську мову в російських групах виділялось 130 годин, а на російську мову в українських – лише 72 години, тобто свідомо була взята лінія на те, щоб студенти українці не знали російську мову. Також буцімто «виконувались вказівки В. Затонського про відрив студентів від російської культури», Русановського активно підтримував парторг Бондаренко, комсорги Козаченко, Вавіленко, яких Н. Каганович назвав «якими націоналістами». Все це буцімто «сприяло шкідницькій роботі націоналістів на факультеті»²⁰.

Також під тиском чекістів Н. Каганович наговорив чимало нісенітниць про шкідництво в АН УРСР, і не лише в соціально-економічних інститутах.

Будь-яких речових доказів у справі, звісно, не було.

У чому ж все-таки чекісти звинуватили Н. Кагановича? Це добре видно з обвинувального висновку у справі.

---

¹⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 13-19.

²⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 41-42.

11–13 січня 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР комісар держбезпеки 2-го рангу І. Леплевський та прокурор СРСР А. Вишинський²¹ затвердили обвинувальний вирок у справі № 817 з обвинувачення Н. Кагановича. Документ 8 січня 1938 р. склав оперуповноважений 4-го відділу УДБ НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Перкін, з ним погодився начальник 6-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант держбезпеки Коркунов, затвердив висновок начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР майор держбезпеки Хатеневер (замість нього підписався заступник)²².

Цей обвинувальний висновок, як і інші подібні висновки періоду 1936–1939 рр., повний фантастичних вимислів проти заарештованого. Чекісти написали, що УДБ НКВС УРСР було виявлено і викрито «антирадянську українську націоналістичну терористичну організацію», яка буцімто ставила своїм завданням насильницьке повалення радянської влади на Україні та встановлення фашистського ладу. Одним з активних учасників цієї організації, на думку чекістів, був Н. Каганович. На слідстві та зі слів заарештованого чекісти «встановили», що Н. Каганович з 1934 р. був активним учасником троцькістської терористичної організації, у яку був завербований одним з учасників цієї організації – критиком Щупаком. Тоді ж його поінформували, що троцькістську організацію в Україні нібито очолює М. Попов, і доручили зв'язатися з іншими учасниками «організації» – А. Хвилею, П. Любченком, В. Затонським і Ю. Йосипчуком²³. Чекісти звинуватили Н. Кагановича в тому, що він добре знав про цілі «троцькістської організації» – «здійснення фашистського перевороту шляхом терору та збройного повстання, про домовленості з Польщею про надання збройної допомоги для захоплення влади», і розділяв усі ці установки. Не забули вказати, що про все це його інформували Шовкопляс та Коваленко, які нібито знали про дві терористичні групи, створені з метою здійснення терористичних актів.

Чекісти вигадали, що Щупак доручив Н. Кагановичу вербувати до «організації» нових учасників, і він буцімто завербував в «організацію» Татієвського, Плюща та Матвієнка, яким дав завдання – «проводити шкідницьку роботу на

---

²¹ Замість них документ підписали заступник І. Леплевського – Степанов і помічник прокурора СРСР – М. Рагінський.

²² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 103–106.

²³ Йосипчук Юрій Демидович, 1906 р. н., ур. с. Нова Буда Потіївського району Київської області, українець, член ВЛКСМ, освіта вища. На момент арешту – працівник інституту літератури АН УРСР. Був заарештований УДБ НКВС УРСР 12.06.1937 р. Звинувачений в участі в «українській контрреволюційній націоналістичній організації». На слідстві з нього виколотили свідчення, що він з 1935 р. був членом «антирадянської організації», яку очолював колишній заступник директора інституту – Шабліовський. Був засуджений 23.10.1937 р. ВК ВС СРСР до найвищої кари, розстріляний. На судилищі відмовився від своїх свідчень, заявив, що оговорив себе. В останньому слові заявив, що ні в чому не винен.

мовознавчому фронті». Приписали, що Н. Каганович «проводив шкідницьку роботу на фронті мови» і був обізнаний про аналогічну діяльність інших учасників «організації» – Василевського, Синявського, Сугака (всіх їх, звісно, чекісти до того часу вже заарештували і засудили).

Щодо доказової бази таких серйозних обвинувачень, то чекісти вважали ними власні зізнання самого Н. Кагановича, а також свідчення раніше заарештованих Лоюка, Якиміва, Грищенка, Сугака, Затонського.

На підставі вищевикладеного чекісти пред'явили Н. Кагановичу офіційні звинувачення в тому, що він: 1) був активним учасником «антирадянської троцькістсько-націоналістичної терористичної організації», яка ставила за мету повалення радянської влади в Україні; 2) знав про наявність двох терористичних груп і повністю розділяв терористичні установки «організації»; 3) був пов'язаний з керівниками «націоналістичної організації» А. Хвилею та В. Затонським; 4) був обізнаний про домовленості з Польщею про надання збройної допомоги для організації захоплення влади; 5) особисто завербував в організацію Татієвського, Плюща, Матвієнка; 6) проводив шкідницьку роботу на мовознавчому фронті. За все це передбачались покарання за ст. 54-7, 54-8 та 54-1 КК УРСР.

У кінці обвинувального висновку автори запропонували судити Н. Кагановича судом Військової колегії Верховного суду СРСР у порядку постанови ЦВК СРСР від 01.12.1934 р.²⁴

19 січня 1938 р. відбулось підготовче засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР у складі головуючого диввоєнюриса А. М. Орлова та членів: бригаєнюриса І. М. Зарянова, військового юриста 1-го рангу Ф. А. Кліміна, секретаря військового юриста 1-го рангу А. А. Батнера. Участь у засіданні суду (а точніше – судилища) взяв помічник прокурора СРСР М. Ю. Рагінський. Заслухавши справу Н. Кагановича, суд вирішив погодитись з обвинувальним висновком, затвердженим М. Рагінським, і прийняти справу до провадження Військової колегії Верховного суду СРСР. Н. Кагановича судили за ст. 54-8 та 54-11 КК УРСР. Справу було вирішено заслухати в закритому порядку без участі обвинувачення та захисту в порядку, передбаченому постановою ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. Мірою запобігання для Н. Кагановича залишили утримання під вартою²⁵.

19 січня 1938 р. секретар Військової колегії Верховного суду СРСР військовий юрист 1-го рангу А. А. Батнер вручив Н. Кагановичу обвинувальний висновок²⁶. Зазвичай у період Великого терору такий документ вручали в ніч перед судом, і заарештований вже не міг нічого зробити, щоб врятувати своє життя.

---

²⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 106.

²⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 107.

²⁶ Там само, арк. 108.

20 січня 1938 р. у Києві відбулось виїзне засідання Військової колегії Верховного суду СРСР у складі все того ж головуючого диввоєнюриса А. М. Орлова, членів: бригаєнюриса І. М. Зарянова, військового юриста 1-го рангу Ф. А. Кліміна, секретаря військового юриста 1-го рангу А. А. Батнера. Час проведення суду в протоколі не вказаний, але зазвичай суди тривали недовго – не більше 5-10 хвилин. Це була своєрідна добре відпрацьована театральна постановка. Судячи з протоколу, головуючий оголосив, що буде розглядатися справа зі звинувачення Н. Кагановича за ст. 54-8 та 54-11 КК УРСР. Секретар доповів, що підсудний доставлений в суд, і що свідки не викликались (та й які там могли бути свідки?). Головуючий переконався в особистості підсудного і запитав, чи була йому вручена копія обвинувального висновку, на що отримав ствердну відповідь. Після цього буцімто були роз'яснені права обвинувачуваного в суді, але Н. Каганович ніяких клопотань не заявив, та й що він міг заявити на цьому судилищі? Потім секретар нібито оголосив обвинувальний висновок. Головуючий роз'яснив заарештованому, в чому його звинувачують, і запитав, чи визнає він себе винним. На це Н. Каганович, воля до життя у якого, очевидно, була вже зламана в тюрмі, відповів, що повністю визнає себе винним і підтверджує свідчення, які він дав на попередньому слідстві. Визнав, що в «контрреволюційну організацію» його завербував Щупак в 1934 р. Судилищу тільки те й було потрібне. На цьому судовий розгляд справи був завершений, судді вийшли радитись, хоча фактично рішення на подібних заходах приймалися наперед.

У останньому слові Н. Каганович буцімто просив суд зберегти йому життя²⁷. Але прохання було відхилене: своїм вирокон Військова колегія Верховного суду СРСР засудила Н. Кагановича до найвищої кари – розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. У вирокон було перераховано всі ті ж обвинувачення, що й в протоколах допитів і обвинувальному висновку. Вирок був остаточним і на підставі сумнозвісної Постанови ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. підлягав негайному виконанню²⁸.

Судячи з довідки, складеної начальником 12-го відділення 1-го спецвідділу НКВС СРСР лейтенантом держбезпеки Шевелевим (її підписав якийсь інший співробітник НКВС), Н. Каганович був розстріляний 20 січня 1938 р. в м. Києві²⁹. Скоріше за все, він був похований у безіменних могилах на території спецоб'єкту НКВС у Биківнянському лісі (нині на цьому місці знаходиться Національний меморіал «Биківнянські могили»).

27 січня 1938 р. співробітники 2-го відділу УДБ НКВС УРСР П. Волошин та Д. Марчук на основі припису цього ж відділу № 939 від 26.01.1938 р. в присутності дружини Н. Кагановича – Дори Леві та представника будинкової

²⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 109.

²⁸ Там само, арк. 110.

²⁹ Там само, арк. 111.

управи Петра Яковича Яковлева здійснили опис майна, яке належало Н. Кагановичу та перебувало в його квартирі за адресою: Брест-Литовське шосе, буд. 78, кв. 4. За цим описом можемо приблизно судити про матеріальний рівень життя академіка Н. Кагановича. В описі зазначені такі речі: чоловіче демісезонне пальто – 1 шт. (було оцінене в 50 крб), плащ прорезинений б/у – 1 шт. (125 крб), брюки в смужку б/у – 1 шт. (75 крб), брюки суконні галіфе б/у – 1 шт. (25 крб), брюки баєві сині б/у – 1 шт. (20 крб), брюки баєві коричневі б/у – 1 шт. (25 крб), брюки шерстяні білі б/у – 1 шт. (150 крб), брюки рогожка білі б/у – 1 шт. (15 крб), сорочка біла чоловіча б/у – 1 шт. (15 крб), толстовка суконна чорна б/у – 1 шт. (50 крб), піджак баєвий синій б/у – 2 шт. (5 і 10 крб), піджак ситцевий в смужку б/у – 1 шт. (15 крб), кашне шерстяне сіре б/у – 1 шт. (5 крб), костюм чоловічий чорний б/у – 1 шт. (225 крб), костюм чоловічий синій б/у – 1 шт. (300 крб), костюм чоловічий сірий б/у – 2 шт. (150 і 200 крб), костюм чоловічий (трійка) б/у – 1 шт. (170 крб), костюм чоловічий суконний сірий в клітинку б/у – 1 шт. (125 крб), костюм чоловічий білий рогожка б/у – 1 шт. (45 крб), брюки білі рогожка б/у – 1 шт. (20 крб), рубаш чоловічих різних б/у – 20 (309 крб), рубаш чоловічих вишитих б/у – 2 (45 крб), сорочка чоловіча кремова б/у – 1 шт. (50 крб), рубаш чоловічих натільних б/у – 11 (121 крб), майки натільні різні б/у – 3 шт. (10 крб), сітки натільні б/у – 3 шт. (6 крб), труси трикотажні різні б/у – 5 шт. (3 крб), кальсони чоловічі трикотажні б/у – 2 шт. (10 крб), кальсони чоловічі білі трикотажні б/у – 8 шт. (51 крб), краватка б/у – 1 шт. (1 крб), ворітники різні б/у – 35 шт. (9.50 крб), манжети б/у – 2 шт. (2 крб), чорнильний прибор з 8 предметів – 1 шт. (45 крб), окуляри – 2 шт. (5 крб), трубка для куріння – 1 шт. (5 крб), шкіряні гаманці старі – 2 шт. (7 крб), ножиці – 1 шт. (3 крб), чоловічі капелюхи фетрові б/у – 3 шт. (45 крб), кепка з шкіри барана чорна б/у – 1 шт. (5 крб), шкіряний ремінь – 1 шт. (15 крб), чоботи старі хромові б/у – 1 шт. (25 крб), старі туфлі – 1 шт. (25 крб), персидський килим – 1 шт. (150 крб), радіоприймач № 4994 – 1 шт. (650 крб), мембрана для радіо – 1 шт. (25 крб), стіл письмовий дубовий з двома тумбами – 1 шт. (300 крб), книжкова шафа зі склом – 1 шт. (225 крб), дубовий телефонний столик – 1 шт. (25 крб), книжкові полиці – 2 шт. (30 крб), стілець з дерматиновою оббивкою – 1 шт. (25 крб), буфет з двома дзеркалами – 1 шт. (400 крб), матрац – 1 шт. (40 крб), стільці дубові – 2 шт. (15 крб), люстра на 5 ламп – 1 шт. (150 крб) тощо³⁰.

З наведеного можна зробити висновок, що як та той час, 34-річний професор Н. Каганович жив в дуже непоганих матеріальних умовах, недоступних для більшої частини населення УРСР і СРСР. Очевидно, це була плата держави за його активну участь у реалізації задуманих комуністами в Україні змін у сфері мовознавства.

³⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 112, пакет.

9 лютого 1938 р. представник 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Люмберг і представники Київського міського фінансового відділу Литвиненко та Друченко склали акт про передачу майна Н. Кагановича Київському міському фінансовому відділу³¹.

Після цього дружина Н. Кагановича Дора Леві залишилася в напівпорожній квартирі з менш ніж трирічною донькою на руках. На другий же день після арешту чоловіка її звільнили з роботи в інституті мовознавства АН УРСР. Її подальше життя було непростим.

Реабілітація Н. Кагановича стала можливою лише після смерті Й. Сталіна.

У березні 1956 р. Д. Леві написала скарги Генеральному прокурору СРСР, Голові КДБ СРСР та Голові Верховного суду СРСР. Вона повідомила, коли і за що був репресований її чоловік, і просила переглянути його справу та реабілітувати його.

Із скарг Д. Леві можна дізнатися багато цікавих подробиць з життя та діяльності Н. Кагановича, а також про його родинне життя. У своїх скаргах Д. Леві повідомила, що вона і в 1937 р., і 18 років потому – у 1956 р. – анітрохи не сумнівалася у невинуватості свого чоловіка. Зазначила, що вона знала його як професора з 1931 р., а одружилась з ним у 1934 р. На думку Д. Леві, Н. Каганович «до арешту був кришталеву чистим безпартійним інтелігентом, талановитим вченим, висококультурним і бездоганним в моральному плані радянським громадянином»³². Він розповідав їй, що народився в родині службовця, батько був конторським працівником, а мати – домогосподаркою. В ранній юності він залишився без батька, і тому йому самому доводилось пробиватися в люди. Він часто говорив дружині, що якби не радянська влада, то він, як виходець з малозабезпечених прошарків населення, отримав би не кар'єру професора, а в кращому випадку – долю дрібного прикажчика в експлуататора-купця. Він щиро вважав, що його випестувала та зробила людиною радянська влада, і за це був дуже вдячний.

За словами Д. Леві, Н. Каганович в юності влаштувався на проживання у родичів в Києві, потім поступив в школу, займався репетиторством, багато працював над собою, писав статті в молодіжні видання. Будучи юнаком з непересічними здібностями, самостійно підготувався та вступив на філологічний факультет Київського інституту народної освіти (ІНО), згодом переїхав навчатись до Харківського ІНО. Паралельно він працював в редакціях газет і, ще будучи студентом, друкував свої самостійні наукові праці на лінгвістичні теми. Після завершення навчання його залишили на роботі в інституті, а потім зарахували науковим співробітником при інституті мовознавства АН УРСР (у Харківській філії).

Д. Леві написала, що познайомилась з Н. Кагановичем, коли поступила в аспірантуру Харківського ІНО, і він на той час вважався молодим і дуже

³¹ Там само.

³² Там само, арк. 114–118.

талановитим вченим-філологом, який користувався любов'ю та пошаною серед аспірантів. У 1934 р. Д. Леві вийшла за нього заміж, і він невдовзі, незважаючи на свою молодість, був обраний членом-кореспондентом АН УРСР і керував кафедрою мовознавства у відновленому Харківському університеті. До того часу в нього вже було чимало друкованих праць на різні теми з питань філології. Д. Леві характеризувала чоловіка як дуже працелюбного, працездатного, який мав феноменальну пам'ять і крім наукової роботи мало чим цікавився. Щоправда, він не був членом комуністичної партії, в інших партіях теж ніколи був і вважав себе людиною, яка своєю науковою та педагогічною діяльністю брала участь в побудові соціалізму в СРСР.

Д. Леві пригадувала, що коли уряд УРСР в 1934 р. переїхав з Харкова у Київ, то Н. Кагановича всього лише у 31-річному віці призначили директором Київського науково-дослідного інституту мовознавства АН УРСР і професором Київського університету, де він і працював до арешту. За її словами, в КДУ він користувався повагою і любов'ю серед студентів. При цьому Н. Каганович вважав, що він за своїм покликанням науковий працівник, а не адміністратор, і тому неодноразово звертався до Президії АН УРСР і особисто до академіка Богомольця з проханням про звільнення з посади директора інституту мовознавства АН УРСР. І все ж, хоча він не був блискучим організатором, його прохання чомусь відхиляли.

Також Д. Леві пригадала, що в 1934 р. йшли дискусії про новий український правопис і Н. Каганович багато працював у цьому напрямі, брав активну участь у створенні нового правопису, був автором нових підручників для середньої та вищої школи. Думається, що саме за це його так цінувала радянська влада, яка хотіла якнайшвидше позбутися старого правопису, розробленого за підтримки М. Скрипника.

Оскільки Д. Леві працювала разом з чоловіком в інституті мовознавства АН УРСР на посаді молодшого наукового співробітника, то добре знала і про його роботу, і про всі події в цьому інституті. Пригадала, що чоловік поведився як відданий комуністичній партії та радянській владі службовець і громадянин, а в 1935 або 1936 р. його прийняли в ряди співчуваючих радянській владі (тоді побутував такий термін). Зазвичай він ділився з нею всіма новинами, вони разом ходили в театри, філармонію і мало де ще бували, бо не вистачало часу. У вільний від роботи час Н. Каганович був домосідом, любив читати книги та працювати в своєму кабінеті, всі стіни якого були заставлені книгами.

Показовими є спогади Д. Леві про події 1937 р. Масові арешти того року вселили в їх родину тривогу, хоча вони були впевнені, що їх «ці події не зачеплять, бо не можуть і не повинні заторкнутися, бо немає ні найменших даних для цього»³³. Д. Леві писала у скарзі, що неприємним було вже те, що кожен день приносив нові відомості про арешти колег, знайомих, сусідів, і їх турбувало все незрозуміле, яке не піддавалося поясненню. Після перших арештів

---

³³ Там само, арк. 114–118.

співробітників ВУАМЛІНу (Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів) при АН УРСР, робочі кабінети яких знаходилися на тому ж поверсі, що і кабінети науковців інституту мовознавства, Н. Каганович і Д. Леві навіть повірили, що всі вони були «замаскованим ворогами народу», і, як їм здавалося, готові були їх самі знищити. Коли ж розпочалися масові арешти науковців, письменників, критиків, яких Н. Каганович знав ще з студентських років або за багаторічною спільною роботою, він вже, звичайно, став сумніватись в справедливості цих арештів і весь час говорив, що нічого не розуміє, ні в чому не розбирається. Коли ж розпочались арешти серед співробітників інституту мовознавства АН УРСР, який він очолював, то він був вкрай вражений, не знав, кому і чому можна вірити. В цей час за ґрати потрапили наукові працівники-комуністи, яких чекісти оголосили «агентами іноземних розвідок». Н. Каганович знову просив, щоб його звільнили з посади директора цього інституту, але його прохання знову не задовольнили.

Фінал цієї історії виявився трагічним і передбачуваним, що і підтверджує Д. Леві. Після арештів співробітників інституту мовознавства АН УРСР Н. Кагановича для початку стали «пропрацьовувати» на загальних зборах активісти його інституту. Вони витягли з бібліотеки його книгу «Мова газети», надруковану ще в 1924–1925 рр., коли він був студентом, і звинуватили його в «троцькізмі», бо в книзі були посилання на праці авторів, згодом засуджених за «троцькізм». Іншим же цей «матеріал» здався недостатньо переконливим і вони стали звинувачувати Н. Кагановича в «українському буржуазному націоналізмі», бо вже були заарештовані В. Затонський і А. Хвиля, які керували роботою зі створення нового українського правопису в 1934 р., який оголосили «націоналістичним». Робилися нападки на Н. Кагановича, що він брав участь у створенні того правопису як директор інституту мовознавства АН УРСР і член правописної комісії. Звісно, всі ці заходи робилися за підтримки відповідних зацікавлених керівників. Д. Леві пригадала, що в результаті деякі подібні «обвинувачувані» були заарештовані НКВС УРСР навіть раніше, ніж Н. Каганович.

Далі Д. Леві пригадувала, що в останні місяці 1937 р. кількість арештів серед працівників АН УРСР начебто дещо зменшилася, і їй здавалося, що трагедія їх омине. Вона згадувала, як навіть тоді продовжувала вірити, що влада ні в чому невинних людей не заарештовує. Але вночі 2 листопада 1937 р. її та Н. Кагановича «потурбували» вночі чекісти, і 34-річний професор став жертвою репресій. Невдовзі саму Д. Леві викликали в НКВС і повідомили, що її чоловіка звинувачують в участі в «контрреволюційній націоналістичній терористичній організації». Вона спробувала заперечувати ці звинувачення, але згодом їй оголосили, що він засуджений «на 10 років зі строгою ізоляцією без права листування». Саме такою фразою чекісти прикривали свої потаємні розстріли.

Д. Леві пригадала, що писала немало листів на ім'я Л. Берії, який замінив М. Єжова на посаді керівника НКВС СРСР, але отримувала стандартні відповіді, що причин для перегляду справи Н. Кагановича немає. Також вона двічі

їздила в Москву, але ніде нічого не могла добитися. У 1939 р. з таборів повернулися деякі її знайомі, які були реабілітовані, та повідомили, що Н. Каганович загинув. Д. Леві вважала, що він був слабого здоров'я, повний, рихлий і дуже нетерплячий до різних фізичних болячок.

Життя Д. Леві після смерті Н. Кагановича склалася непросто. В кінці 1940 р. вона ще раз вийшла заміж, і її п'ятирічна донька вважала, що новий чоловік матері це і є її батько, який повернувся з тривалої поїздки. Але другий чоловік Д. Леві загинув на фронті німецько-радянської війни в 1941 р. Після цього жінка більше заміж не виходила та присвятила себе вихованню своєї доньки та педагогічній роботі. З 1938 р. вона працювала вчителем української мови і літератури в середніх школах. Під час Другої світової війни евакуювалась в м. Кустанай, де працювала в евакуаційному госпіталі. У 1947 р. вступила в КП(б)У в СШ № 52 м. Києва. Станом на 1956 р. працювала вчителькою української мови та літератури СШ № 24 м. Києва.

Однією з головних причин, які спонукали Д. Леві звернутися з заявою про реабілітацію чоловіка, стала турбота про їхню доньку. До 1955 р. жінка не розповідала правду про батька, щоб не травмувати дитину. Адже тоді їй би довелося говорити про обставини його арешту та про те, як він став «жертвою ворожих рук, які були зацікавлені у знищенні талановитих і чесних людей, відданих радянській владі і комуністичній партії». Між тим дитині, яка була жовтеньям, піонеркою та комсомолкою, важко було б зрозуміти такі речі, і це завдало б її великої моральної травми. Д. Леві вважала, що лише в 1955 р., коли її доньці виповнилось 20 років, вона вже самостійно могла б розібратись в усьому, що трапилось з її батьком. Саме тому Д. Леві, як колишня дружина Н. Кагановича і як мати його доньки, просила про відновлення його чесного імені хоча б посмертно. Їй хотілось, щоб донька шанувала пам'ять про свого батька і щоб ніколи в її житті пам'ять про нього не була заплямована тінями минулого, зрештою – щоб і офіційно восторжествувала правда³⁴.

14 червня 1956 р. помічник військового прокурора Київського військового округу майор юстиції Семіхов отримав постанову про прийняття до провадження архівної слідчої справи № 405764 на Н. Кагановича. Вирішено було розпочати перевірку за заявою Д. Леві та додаткове розслідування відповідно до ст. 365-370 КПК УРСР³⁵.

18 червня 1956 р. Семіхов надіслав лист № 2/0-2/4823-56 начальнику обліково-архівного відділу КДБ УРСР з проханням повідомити, чи збереглася ще якась інформація (крім архівно-слідчої справи), що служила підставою для арешту Н. Кагановича³⁶. У відповіді № 3/5-11708 від 25 червня 1956 р. заступ-

---

³³ Там само, арк. 114–118.

³⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 114–121.

³⁵ Там само, арк. 113.

³⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 138.

ник начальника обліково-архівного відділу КДБ УРСР майор Дарабан та начальник 5-го відділення майор Трегубов повідомили Семіхову, що за обліками обліково-довідкового відділу КДБ УРСР Н. Каганович не проходить³⁷. Це означало, що більше ніякої інформації про його «злочини» в радянських органах держбезпеки не було. Та й не могло бути, адже справа була сфальсифікована самими слідчими.

Під час додаткового розслідування майор Семіхов з'ясував, що згадані у справі Н. Кагановича та репресовані у 1937 р. Самуїл Борисович Щупак (колишній редактор журналу «Літературна критика»), Володимир Петрович Затонський (колишній нарком просвіти УРСР) та Петро Йосипович Колесник (колишній літературний працівник) у 1956 р. були реабілітовані за відсутністю складу злочину в їх діях³⁸.

Цікавими є свідчення знайомих Н. Кагановича, яких майор Семіхов допитав як свідків під час перегляду справи. 10 жовтня 1956 р. в приміщенні Військової прокуратури КВО він допитав доцента КДУ ім. Т. Шевченка Павла Павловича Плюща³⁹. Плющ розповів, що знав Н. Кагановича з 1934 р., бо у жовтні 1933 р. полишив свою викладацьку діяльність в Дніпродзержинську і вступив в аспірантуру при Харківському науково-дослідницькому інституті української культури ім. Д. Багалія. У зв'язку з ліквідацією цього інституту в січні 1934 р. перевівся в аспірантуру Харківської філії інституту мовознавства АН УРСР, директором якого в той час був Н. Каганович. Як аспірант, П. Плющ був учасником семінару з загального мовознавства, яким керував Н. Каганович, і був присутнім на засіданнях Вченої ради інституту, на яких він виступав. Тоді ж П. Плющ ознайомився з деякими статтями та книгами Н. Кагановича.

У вересні 1934 р. у зв'язку з ліквідацією Харківської філії інституту мовознавства АН УРСР П. Плющ поступив до аспірантури Харківського державного університету і в цей час Н. Кагановича майже не бачив. Знову з ним став контактувати з осені 1935 р., оскільки у зв'язку з ліквідацією філологічного факультету Харківського університету його перевели в аспірантуру при Київському державному університеті. Плющ завершив аспірантуру в 1937 р., а Н. Каганович в цей час вже працював у Києві та був директором інституту мовознавства та професором Київського університету. Плющ зустрічав з Н. Кагановичем на засіданнях кафедри в університеті або на інших наукових заходах.

На думку П. Плюща, Н. Каганович, судячи з його виступів та наукових праць, був, безсумнівно, талановитим мовознавцем, але «без тієї глибокої та

³⁷ Там само, арк. 139.

³⁸ Там само, арк. 140–142.

³⁹ Плющ Павло Павлович, 1896 р. н. Безпартійний. Освіта вища. В 1956 р. – доцент і завідувач кафедрою української мови КДУ, кандидат філологічних наук. Жив у м. Києві, вул. Толстого, буд. 13, кв. 8-б.

широкої наукової ерудиції, яка була притаманна іншим знайомим українським мовознавцям типу академіка Булаховського»⁴⁰. Плющ вважав, що наукові інтереси Н. Кагановича головним чином стосувалися питань філософії мови в плані пануючого в той час «нового вчення» про мову академіка Марра. Це вчення Н. Каганович буцімто сприймав без всяких заперечень, оскільки власної думки з цих питань, на думку П. Плюща, він ніколи не мав.

Далі П. Плющ рішуче заявив, що за час свого знайомства з Н. Кагановичем ніколи не чув від нього нічого антирадянського. Він категорично стверджував, що в наукових працях і виступах Н. Кагановича не було нічого такого, на підставі чого його можна було б звинуватити в «буржуазному націоналізмі». Єдине, що не подобалось П. Плющу в поведінці Н. Кагановича, це було постійне прагнення зробити службову та наукову кар'єру.

У 1937 р. П. Плющ дізнався, що Н. Каганович був заарештований НКВС УРСР начебто як «український буржуазний націоналіст». Зрештою, не він один – були проведені масові арешти в АН УРСР за цим типовим звинуваченням. Під час слідства у якості свідка П. Плющ на допити чекістами не викликався і згодом до відповідальності не притягувався⁴¹.

22 жовтня 1956 р. майор Семіхов допитав у приміщенні Військової прокуратури КВО у якості свідка редактора журналу «Вітчизна» Олексія Івановича Полторацького⁴². Той розповів, що знав Н. Кагановича з 1923 р., з перервами з 1926 по 1928 р. і з 1934 р. до 1937 р., бо в ці роки вони жили в різних містах. Вони були дуже близьким друзями, тому О. Полторацький контактував з ним переважно з особистих питань. З діяльністю Н. Кагановича як вченого-лінгвіста він був знайомий мало, бо сам в цій області науки не працював. Щодо «політичного обличчя» Н. Кагановича, то О. Полторацький вважав, що воно йому було добре відомо. Далі повідомляв, що Н. Каганович «брав участь в подіях громадянської війни, був відданий справі революції, за час знайомства ніяких антирадянських висловлювань не допускав»⁴³. Більше того, він відіграв значну роль у вихованні О. Полторацького в комуністичному дусі.

О. Полторацький розповів, що про мовознавчу діяльність Н. Кагановича йому було відомо лише в загальних рисах. Йому запам'яталося, як на початку 1930-х рр., ще в Харкові, Н. Каганович став посилено займатися лінгвістикою, написав статтю, спрямовану проти «буржуазно-націоналістичних перекирвань в українському мовознавстві» з боку О. Курила та інших. Це повністю відповідало намірам тодішнього керівництва УСРР, яке прагнуло активізувати

---

⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 156–157.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 156–157.

⁴² Полторацький Олексій Іванович, 1905 р. н. У 1956 р. – редактор журналу «Вітчизна». Був у Червоній армії з 1942 по 1944 р. Член ВКП(б) з 1944 р. Жив у Києві, вул. Червоноармійська, буд. 6, кв. 10. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

⁴³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 158–159.

боротьбу з «націоналізмом» і максимально наблизити український правопис до російського та замінити правопис часів М. Скрипника. З того часу на Н. Кагановича звернули увагу в Народному комісаріаті просвіти УСРР, він став швидко просуватися по лінії наукової та службової кар'єри. В цей же час згорталася українізація. Отож, своїм швидким кар'єрним зростанням він був зобов'язаний тому, що дуже вдало підлаштувався під мовну політику правлячої комуністичної партії.

О. Полторацький повідомив Семіхову, що був вражений явно передчасним обранням Н. Кагановича членом-кореспондентом АН УРСР у віці 30-ти років, а також його призначенням на посаду директора Інституту мовознавства АН УРСР. Він вважав, що така стрімка кар'єра пояснювалась кон'юнктурним причинами, а не об'єктивними якостями Н. Кагановича, як вченого-лінгвіста, адже для цього він просто був ще занадто молодим. О. Полторацький пригадав, що діяльність Н. Кагановича в інституті мовознавства АН УРСР проходила у постійному пошуку та боротьбі з «буржуазним націоналізмом». В цей час він брав участь у критиці видних українських мовознавців – академіків Булаховського та Калиновича. На думку О. Полторацького, така поведінка Н. Кагановича заслуговує на суспільну критику, а не кримінальне переслідування, і тому він відкидав можливості участі Н. Кагановича у антирадянських організаціях⁴⁴.

Показовим є відгук про Н. Кагановича, написаний 22 жовтня 1956 р. академіком АН УРСР Л.Булаховським. Незважаючи на критику з боку Кагановича у 1930-х рр., він написав таке: «Я знав Н. Кагановича з кінця 20-х років і до 1937 р. Я був професором Харківського державного університету, а Н. Каганович був студентом цього університету (тоді ІНО). Потім я знав Н. Кагановича, як викладача університету і інституту журналістики. Н. Каганович швидко зробив наукову кар'єру, став професором і членом-кореспондентом Академії наук, він працював в Києві, був директором інституту мовознавства. Праці Н. Кагановича переважно стосувалися питань журналістики. Яких-небудь дій та висловлювань, які компрометували б його, як радянського громадянина, я не помічав і про них не чув»⁴⁵.

Ще один відгук 24 жовтня 1956 р. залишив український письменник, багаторічний керівник спілки радянських письменників України О. Корнійчук: «Я на протязі багатьох років знав Н. Кагановича, талановитого мовознавця, який працював до арешту директором інституту мовознавства Академії наук УРСР. Знав я тов. Кагановича близько, часто з ним зустрічався і ніколи не чув від нього жодного слова, яке порочило б його, як радянську людину. Він був справжнім патріотом нашої Батьківщини, передовою людиною в науці і постраждав через якусь жахливу брехню. Вважаю, що його слід реабілітувати»⁴⁶.

⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 158–159.

⁴⁵ Там само, арк. 160.

⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 161.

На нашу думку, подібний схвальний відгук з'явився ще й тому, що і Н. Каганович, і О. Корнійчук в 1930-ті рр. фактично працювали, що називається, в одній упряжці. Обоє вони були т. зв. «урядовими вченими», тобто наближеними до керівництва УСРР–УРСР. У дуже молодому віці вони за підтримки уряду та комуністичної партії обійняли високі та важливі посади. Показовим є той факт, що О. Корнійчук на посаді керівника спілки радянських письменників України замінив самого М. Рильського. Творчість і організаційна діяльність Н. Кагановича і О. Корнійчука мала повну підтримку уряду та комуністичної партії, а взамін вони виконували доручену їм роботу з критики «буржуазних націоналістів» і інших незгодних з радянським режимом людей, переформатовували українську мову та літературу у формат, потрібний комуністам. Тільки Н. Каганович це робив в сфері мовознавства (головним його діянням тут є зміна т. зв. «скрипниківського правопису»), а О. Корнійчук активно займався вихованням у радянському дусі українських письменників (стимулював написання хвалебних творів про більшовицьких вождів, літературних творів в стилі соцреалізму тощо). Тобто окрім суто творчої складової, головним завданням обох було слідкувати за дотриманням «правильної політичної лінії» в установах, якими вони керували.

27 листопада 1956 р. заступник головного військового прокурора СРСР полковник юстиції Максимов затвердив висновок № 9с-36730-56 про перегляд архівної кримінальної справи на Н. Кагановича. Висновок склав помічник Військового прокурора КВО майор Семіхов. Він коротко вказав, коли і за що був репресований Н. Каганович, а далі зробив висновок: проведеним додатковим розслідуванням було встановлено, що Н. Каганович був репресований необґрунтовано. Семіхов навів відповідні аргументи: обвинувачення проти Н. Кагановича базувалися на його власних свідченнях, а також на словах свідків – В. Затонського, І. Грищенка, В. Якиміва, М. Лоюка, М. Сугака. Всі ці свідчення не викликали у Семіхова довіри, бо В. Затонський у 1955 р. вже був реабілітований, а покази інших свідків були неконкретними і доказом провини Н. Кагановича служити не могли. Яких-небудь об'єктивних даних про «шкідницьку і контрреволюційну діяльність» Н. Кагановича у справі не було. Свідчення самого Н. Кагановича про його «антирадянську діяльність» під час додаткового розслідування підтвердження не знайшли, а значить він оговорював себе на

---

⁴⁷ Тетіївський Мойсей Євсейович, 1906 р. н., ур. м. Ружин Ружинського району Житомирської області, єврей, безпартійний. До арешту – літературний редактор та перекладач в Партвидав ЦК КП(б)У. Перекладав твори В. Леніна з російської на українську мову, готуючи їх видання. Жив в м. Києві на вул. Короленка (Володимирська), буд. 39, кв. 16. Був заарештований 18.06.1938 р. УНКВС по Київській області за звинуваченням в участі у «троцькістській націоналістичній організації» та в «антирадянській діяльності». Основою для арешту послужили свідчення, які дав Н. Каганович. Засуджений 21.10.1938 р. Особливою нарадою НКВС СРСР до 8 років виправно-трудоих таборів. Згодом написав скаргу, в якій пояснював, що Н. Каганович його оговорив, і він сам під тиском чекістів вимушений був оговорювати себе й інших. Реабілітований.

слідстві під тиском співробітників НКВС УРСР. Дані про його «контрреволюційну роботу» спільно з С. Щупаком, П. Колесником, А. Матвієнком, М. Тетіївським⁴⁷ та іншими нічим не підтверджувались, а зазначені люди або були реабілітовані, або ж їх справи переглядала прокуратура на предмет реабілітації. Також Семіхов отримав позитивні відгуки про Н. Кагановича від П. Плюща, О. Корнійчука та Л. Булаховського. Тому Семіхов дійшов висновків, що за таких умов самооговорюючі свідчення Н. Кагановича не можна визнати достовірними. Семіхов запропонував направити справу № П-405764 на Н. Кагановича у Військову колегію Верховного суду СРСР для розгляду та відміни вироку і припинення справи у зв'язку з відсутністю складу злочину. З ним погодився в.о. помічника головного військового прокурора СРСР підполковник юстиції Єрома⁴⁸.

23 березня 1957 р. Військова колегія Верховного суду СРСР у складі полковника юстиції Лихачева та членів підполковників юстиції Внукова і Чепура затвердила висновок № 4н-024463/56. Врахувавши аргументи, викладені у висновку Головної військової прокуратури СРСР, судді прийняли рішення вирок від 20.10.1938 р. щодо Н. Кагановича відмінити за ново виявленими обставинами і справу на нього припинити у зв'язку з відсутністю складу злочину⁴⁹.

Таким чином, безпідставні обвинувачення проти Н. Кагановича у 1957 р. були зняті, і він був реабілітований в очах тодішнього суспільства.

Треба сказати, що з погляду сучасності наукова та організаційна діяльність Н. Кагановича викликає різні оцінки. Аналізуючи його особисті літературні та журналістські здобутки, треба зауважити, що він заради швидкої кар'єри пішов на співпрацю з тогочасним комуністичним урядом і взяв участь у згортанні українізації, переформатуванні української мови в наближений до російської мови формат, брав участь у цькуванні відомих українських мовознавців. Той факт, що він за кілька років зробив феноменальну кар'єру і вже в 30 років був членом-кореспондентом АН УРСР, професором, директором інституту мовознавства АН УРСР, завідувачем кафедри мовознавства в КДУ, керівником комісії з перегляду українського правопису, свідчить, що його постать повністю задовольняла московське і київське комуністичне керівництво, яке взяло курс на погром українського відродження 1920-х рр. Не всі мовознавці пішли тим шляхом, який обрав Н. Каганович, багато хто не хотів співпрацювати з комуністами чи прислуговувати радянській системі і за це поплатився волею, або і життям. Н. Каганович обрав шлях тісної співпраці з радянською системою, але згодом, в період Великого терору, також став її жертвою.

Мабуть, остаточно судити про причини і наслідки вчинків Н. Кагановича важко. Але вважаємо за необхідне підкреслити, що маловідома на сьогодні інформація про життя та діяльність мовознавця Н. Кагановича, на нашу думку, повинна бути доступна широкому загалу.

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 40213-фп, арк. 162–164.

⁴⁹ Там само, арк. 166.

Деякі відомі праці Н. Кагановича:

Язык газеты». – М., 1926. – 247 с. (соавторы: М. Гус, Ю. Загорянский).

О временных функциях причастий в русском литературном языке // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. – Т. 2. – 1929. – С. 151–171.

Кілька слів про словники // Прапор марксизму. – 1930. – № 3. – С. 123–126.

Соціальне забарвлення слів // Критика. – 1930. – № 7–8. – С. 47–63.

“Основи” буржуазного мовознавства (Про методологію проф. Л.А. Булаховського) // Там само. – 1931. – № 10. – С. 49–64.

Мова персонажів “Загибелі ескадри” О. Корнійчука // За якість художньої мови: 36. статей. Х., 1934. – С. 46–58.

Знищити коріння націоналізму в мовознавстві / Харк. філія НДІ мовознавства ВУАН. – Вип. 4. – Х.–К., 1934. – 32 с.

На мовно-стилістичні теми. – Х., 1934. – 92 с.

Націоналістичні перекручення в українських перекладах творів Леніна // Мовознавство. – № 2. – 1934. – С. 9–24.

Піднести якість художньої мови // За марксо-ленінську критику. – 1934. – № 5. – С. 95–105.

Стилістичні особливості пролетарської публіцистики: 36. статей. К.–Х., 1935. – 71 с.

Грамматика української мови. Морфологія: Підручник для 5 і 6 кл. серед, пік. – Х., 1935. – 112 с. (співавтор Г.В. Шевельов; 3-є вид. 1937).

Грамматика української мови. Синтаксис: Підручник для 6 і 7 кл. серед, шк. – Х., 1935. – 112 с. (співавтор Г.В. Шевельов; 3-є вид. 1937).

Рідна мова пана Огієнка // Мовознавство. – № 5. – 1935. – С. 151–158.

Про дослідження мови драми і про мову “Платона Кречета” О. Корнійчука // Там само. – № 6. – 1935. – С. 3–47.

Радянська поезія і фольклор // Молодняк. – 1936. – № 5. – С. 113–127.

Творчий метод Лесі Українки // Літературна критика. – 1936. – № 7. – С. 46–65.

Російсько-український словник. – К., 1937. – 890 с. (співукладач і редактор).

Докія Гуменна у міжвоєнному Києві – життя на тлі доби

Докія Гуменна – не просто видатна українська письменниця, але й людина із непересічною долею. Життя письменниці є яскравим віддзеркаленням історичної долі українського народу ХХ ст. Біографія Докії Гуменної відображає не тільки хронологію подій протягом всього минулого століття, але й талант і самотність українського народу, а також історію зламу та трагічні долі мільйонів українців. Сама Д. Гуменна, роздумуючи над своїм життєвим шляхом, писала: «...ще за рік до мого народження була вирішена моя доля... на 2-му з'їзді партії в Лондоні, де розділились на більшовиків і меншовиків, 1903 року, вже була ухвалена програма наступу на селянство і ліквідації “дрібнобуржуазної стихії”»¹.

Талановита письменниця пройшла важкий життєвий шлях, була безпосереднім свідком трагічних сторінок української історії – радянзації та українізації, розкуркулення, Голодомору та «розстріляного відродження» 30-х рр. ХХ ст. Через тематику своїх реалістичних творів, що зображували всі проблеми радянського суспільства, письменниця зазнала переслідувань з боку радянської літературної критики, ідеологічного апарату, її твори було заборонено друкувати. Творчий крах на батьківщині та складні політичні умови привели Д. Гуменну до Сполучених Штатів Америки, де її талант розвинувся у повній мірі. Творчість Докії Гуменної – а це понад двадцять томів її книг – потребує дослідження та об'єктивного висвітлення в Україні, адже працюючи за кордоном, Д. Гуменна писала про Україну і для України, тобто є українською письменницею. Основою для написання дослідження стали документи особистого архіву Докії Гуменної, які зберігаються у фондах Центру дослідження історії еміграції у м. Мінеаполіс, штат Міннесота у США (Immigration History Research Center)², матеріали архіву

¹ Докія Гуменна. Біографічна довідка // Архів НТШ в Нью-Йорку. – Вох «Об'єднання “Слово”», folder 1. – Р. 1–5 (далі – Докія Гуменна. Біографічна довідка).

² Лист Д. Гуменної до проф. О. Неприцького-Грановського // Immigration History Research Center in Minnesota (далі – IHRC). – Hranovsky. – Вох 4, folder «Humenna». – Р. 1–3 (далі – Лист Д. Гуменної до проф. О. Неприцького-Грановського); *Пилипенко С.* У чім помилка Д. Гуменної? (1929) // Там само. – Humenna. – Вох 1, folder 1. – Р. 7–21; *Завадович.* Чого не треба замовчувати? (1955) // Там само. – Р. 175–177; *Прохода В.* Мати Європа й дочка Україна (1970) // Там само. – Р. 247–248; 25 років літературної діяльності Докії Гуменної. Вечір в Літературно-мистецькому Клубі в Нью-Йорку. 24 листопада 1950 р. // Там само. – Р. 319–322 (далі – 25 років літературної діяльності Докії Гуменної); *Дивнич Ю.* Стежки, дороги... (1950) // Там само. – Р. 521–522; Українська література на еміграції //

при НТШ в Нью-Йорку, штат Нью-Йорк, де зберігається архів літературної спілки «Слово»³, та Українського національного музею у Чикаго, штат Іллінойс⁴.

Життєвий і творчий шлях Д. Гуменної можна поділити на два періоди – вітчизняний та зарубіжний. Письменниця походила із селянської родини містечка Жашків, що на Київщині. Важкі політичні та економічні умови початку 20-х рр. ХХ ст. не сприяли розвиткові таланту простої сільської дівчини. Крайні злигодні та клеймо «куркульський елемент» закривали для неї всі перспективи. 18-річна наївна дівчина в період становлення та вибору життєвого шляху кликала свою долю шевченківським глибоким закликком: «Доле, де ти?» Доля привела Докію в Київ. У своїх заокеанських спогадах, що вийшли другом під назвою «Дар Евдотеї», розділ, присвячений Києву, так і названий «Мрія, що зветься Київ»⁵.

Особливістю таланту Д. Гуменної було те, що розвивався він не стрімко, перші літературні спроби були невдалими. Сам характер Д. Гуменної проявлявся як вкрай несміливий, нерішучий. Ці риси свого характеру вона помічала ще з дитинства, коли її батько Кузьма називав її «недопитацькою»⁶.

Чи була насправді такою боязкою молода студентка? Аналізуючи її спогади, можна тільки припускати, що селянська дівчина звичайно відчувала невпевненість у собі, однак всотувала все, що дарував їй Київ: «... в інституті я мала статус селянки-незаможниці і мусіла так поводитись, про це вічно пам'ятати. Моя природна боязкість і несміливість від цього усугублялася і мене паралізувала. Я намагалася скрізь знічуватись і бути непомітною... Та недаром же я терплю оцю таємну й повсякчасну муку. Крім навчання в ІНО [Інституті народної освіти – Г.С.], я старалась вирвати від Києва все те, що було доступно»⁷. Завдяки своєму невпевненому характеру і в той же час великій допитливості Гуменна часто ставала так званим «німим очевидцем» подій Києва, його побуту, життя пересічних мешканців, літературного життя, враження від зустрічей із найвизначнішими культурними діячами того часу.

Там само. – Р. 523–528 (далі – Українська література на еміграції); *Нитченко Д.* Докія Гуменна (Скорочена доповідь під час чайного вечора Союзу Українок Вікторії в Українському домі в Мельбурні) (1957) // Там само. – Р. 529–530; Українські письменниці на еміграції (1959) // Там само. – Р. 531–538; 10. *Тарнавський О.* Літературний шлях Докії Гуменної (Слово виголошене на літературному вечорі письменниці у Філядельфії 28 листопада 1964 р.) // Там само. – Р. 539–544; *Гуменна Д.* Коментар (1973) // Там само. – Р. 554; 3 матеріалів Денверської групи УВАН (1967) // Там само. – Р. 557–559; *Бурачинська Л.* Літературна довідка // Там само. – Р. 561.

³ Докія Гуменна. Біографічна довідка.

⁴ Ethnic literature and literature in exile the development of Ukrainian letters in the United States since 1976 // Ukrainian National of Museum in Chicago. – Box 317, folder «Humenna». – Р. 195–209.

⁵ *Гуменна Д.* Дар Евдотеї. – Балтимор, 1990. – Т. I. – С. 147.

⁶ Там само. – С. 182.

⁷ Там само. – С. 176.

Навчання в період «золотого віку української літератури» посприяли становленню таланту письменниці. Слушно про видатну українку сказав М. Мушинка: «Докія Гуменна – це жива легенда... Якби в інших народів була така письменниця, з неї зробили би національну героїню: писали монографії, знімали кіно- та телефільми, вручали державні нагороди...»⁸.

Київський період життя Докії Гуменної почався із 1922 р., від її вступу до Київського університету, і тривав до 1943 р. – її виїзду із окупованої столиці та подальшого шляху в еміграцію. Цей період для письменниці відзначився не тільки роками навчання, але і духовним ростом, початками літературної кар'єри, а також політичним переслідуванням, страхом репресій та заборонаю друкувати її твори⁹.

Спогади про навчання в Інституті народної освіти є одними із найяскравіших у мемуарах Д. Гуменної. Хоч писала ці спогади письменниця вже у зрілому віці, навчання та побут тодішніх студентів можна побачити крізь призму бачення простої сільської дівчини. В цьому і проявився талант Д. Гуменної як письменниці, яка могла писати тільки в одній манері – «правдивій»¹⁰. Відобразити деталі життя міжвоєнного Києва Гуменній допомагало і те, що із студентських років вона вела щоденник, де ділилася всіма враженнями, що переповняли юну душу.

Студентка літературно-лінгвістичного факультету захоплювалася лекціями з історії, теорії вітчизняної на зарубіжній літератури. Предмети ідеологічного спрямування, такі як Історія соціалізму, Політекономія, Історичний матеріалізм, Історія ВКП(б) залишалися поза увагою. Докії пощастило слухати лекції видатних українських вчених, справжніх світил науки: О. Грушевського, О. Оглоблина та М. Зерова¹¹.

Особливо цікавили Докію, як і всіх студентів університету, лекції з історії української літератури професора Миколи Зерова. Лекції проходили у найбільшій аудиторії університету, на них збиралося до півтори тисячі слухачів. М. Зеров був справжнім кумиром студентства. Лекції М. Зерова Докія називала справжнім святом: «Це була велика насолода – вслухуватися в тонке плетиво обточених слів, якими Микола Костевич малював: широкий антураж, епоху, порівняння з іншими явищами літератури в сусідів, напрям, особливість, притаманна тільки цьому письменнику... І мені здається, що Зеров найбільше за всіх насолоджувався, ні, він був закоханий у свій предмет, судячи по щасливому, всміхненому виразові, що був на його лиці під час лекції»¹².

⁸ Мушинка М. Докія Гуменна та її «Діти...» // Слово і час. – 1993. – № 1. – С. 27 (?) (у автора було С. 7, але ця стаття розміщена на с. 26–35).

⁹ Костюк Г. На перехресті життя та історії // Сучасність. – 1978. – № 4. – С. 50–75.

¹⁰ Сорока П. Докія Гуменна: Літературний портрет. – Тернопіль, 2003. – С. 25.

¹¹ Там само. – С. 193.

¹² Гуменна Д. Зазн. праця. – Т. I. – С. 221.

Д. Гуменна відзначала феноменальну пам'ять М. Зерова, його невичерпне вміння використовувати цитати творів навіть маловідомих письменників. Завдяки лекціям з історії української літератури перед студентами вимальовувалася українська література як надзвичайно цікаве, цілісне, тісно пов'язане з життям, історико-мистецьке явище. Лише згодом, Д. Гуменна зрозуміла та оцінила постать цього вченого: «Слухаючи його, я в голові собі не поклала, що перед нами – найвидатніша постать в літературі нашого часу. Я, як і всі в аудиторії, ставала рабом його чародійства»¹³.

Іншим захопленням Докії Гуменної були лекції з психології. Захоплювалася дівчина не самим предметом, а викладачем, Романом Черанівським. Страждання молоді студентки згодом вилилися у повість «Жадоба»¹⁴.

Середовище студентства, за словами самої Д. Гуменної, було як «несамовита мішанина». До університету вступали молоді люди різного соціального походження, з різним рівнем освіти. Курс відразу розділювався на два полюси – «селюки» (як їх називали, «плебеї») та «непмани» («аристократи»). До селюків належали діти села, говорили вони українською мовою, терпіли крайні злидні. До цього середовища належала Д. Гуменна. Маючи доволі складний, нетовариський характер, Докія важко вливалася у студентське коло, вона більше грала у гру свого дитинства – спостереження за людьми. Сама Докія про своє становище згадувала: «Я мовчазна, дуже туга на нові знайомства. В той час як інші легко починали говорити, разом ходити, сидати – я сторонилася. Я всіх боялася... За батьковим висловом – недопитацька»¹⁵.

Перших товаришів Д. Гуменна зустріла, проходячи так звані «чистки» пролетарського студентства. В пролетарському вузі повинні були вчитися тільки пролетарі, а, отже, «куркульському елементу» там було не місце. Кожного разу після засідання таких комісій на стіні вивішувалися списки із виключеними студентами. На першому місці були прізвища Григорія Косинки, Тодося Осьмачки, студентів, що виступали проти перейменування Київського університету в Інститут народної освіти.

Ця обставина особливо тяжіла над молодістю дівчиною, адже на брамі у Жашкові висіла таблиця із написом «Герасим Гуменний – нетрудовий елемент, позбавлений права голосу»¹⁶. Батько Докії вже віддав державі усю землю. Вдома батьки жили у страшній нужді – з продуктів була тільки картопля та олія, решту здавали за планом для держави. Чула Докія від батьків нарікання за таке жахливе становище, в якому опинилася колись заможна родина. Коштів навчати Докію та утримувати її прожиття в Києві родина не мала¹⁷.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 182.

¹⁶ Там само. – С. 196.

¹⁷ Там само. – С. 183.

Змогу вчитися Д. Гуменна отримала завдяки невідомому благодійнику із жашківської місцевої влади, що надіслав до ІНО довідку про членство Докії Гуменної у комітеті незаможників. Ця неправда тривалий час стала для ширшої дівчини складним випробуванням. Іншим випробуванням для неї стали голод та злидні. Згодом Докія згадуватиме, що саме в цей період вона терпіла найгірший голод у своєму житті. Стан дівчини був такий жахливий, що вона навіть не могла сприймати змісту лекцій, які слухала. Дівчина буда дуже терплячою, як згодом згадуватиме: «І я вчилася – нікому не робити собою клопоту. Дивитися на вітрини, повні ласощів – і казати: я нічого цього не хочу! Одежа? Я можу ходити у спідниці, перешитій з мішка – і так добре, іншої не хочу. Нема взуття? Буду ходити боса. Київський брук скоро наробив пухирів на підосвах, – то я цю ідею занехаяла»¹⁸. Повернувшись додому після року навчання, дівчина впала у «тупу й довготривалу прострацію. Цілий місяць лежала на тапчані, як мертва колода, і не мала бажання поворухнутися»¹⁹.

Наступні роки навчання в ІНО для Докії Гуменної були не менш важкими – не було постійного житла, доводилося жити по тісних помешканнях, навіть у розграбованому приміщенні Михайлівського Золотоверхого собору. Сплюндрований та розграбований Собор залишився у спогадах пролетарської студентки: «...тепер це вже не була церква, а покинутий червоноармійський клуб чи казарма. Від образів і іконостасу залишилися лише сліди. А натомість на стінах були понамальовувані ультрамарином велетенські червоноармійці у гостроверхих будьонівках. Картину зануку розкішної колись церкви, що сяяла золотом образів в мерехтінні свічок, доповнили діри там і там, де вийнято вже дерев'яну різьбу, як вибиті зуби»²⁰. Матеріальної підтримки від батьків Докія не мала, заробляла мізерні гроші вишиванням, прибиранням, згодом – перекладами.

Незважаючи на вкрай скрутне матеріальне становище Докія Гуменна з перших днів перебування в Києві зростала духовно. Молода студентка намагалася не прогавити жодного заходу мистецького, політичного, наукового. Особливе зацікавлення викликали засідання комісій в Академії наук. Докія пильно перечитувала всі оголошення на стінах ІНО, знаходила заходи, куди вхід був вільний, та відвідувала всі можливі з них: «Ходила, де тільки можна було. Раз навіть полізла на засідання Математичної комісії, – і чого мене туди понесло? Я ж до математики “ані в зуб ногою”. Більше на таке не йшла»²¹. Але засідання археологічної комісії Докія відвідувала, нічого не розуміючи в тих черепках, як вона сама визнавала. Не дуже тоді розуміла і в «мізинських пташках»²². Зацікавлення археологією надалі виллється і в участь в археологічних експе-

¹⁸ Там само. – С. 196.

¹⁹ Там само. – С. 197.

²⁰ Там само. – С. 207.

²¹ 25 років літературної діяльності Докії Гуменної.

²² *Гуменна Д.* Зазн. праця. – Т. I. – С. 180.

диціях до Казахстану, і в написання видатних творів «Небесний змій», «Минуле пливе в майбутнє», «Благослови, мати», «Внуки столітнього запорожця»²³.

Відвідини Літературознавчої комісії в Академії наук вирішили майбутню долю студентки ІНО. Там вона вперше побачила, а згодом познайомилася із українськими поетами та письменниками – С. Єфремовим, М. Рильським, М. Драй-Хмарою, О. Бурхгардом, П. Филиповичем, М. Зеровим. Тоді ще дівчина не уявляла, що присутня на виступах «п'ятирічного грона», адже про існування неокласиків в українській літературі тоді ще ніхто мови не вів. Відвідувала Д. Гуменна і Літературні ранки, що проводилися у Всенародній бібліотеці Академії наук. На них виступали Павло Тичина, Тодось Осьмачка²⁴.

У Києві Докія пробувала реалізовувати свій вокальний талант, що розвивався у педагогічній школі. Д. Гуменна пройшла прослуховування та була прийнята до хору Вериківського. Прослуховував юну співачку Порфирій Демуцький, слухав її місцеві (жашківські, ставищанські) наспіви. Згодом Докія була учасницею хору Верьовки. Тут хористи розучували музичні твори, здебільшого на слова Павла Тичини²⁵.

Долучалася жадібна до всього нового студентка і до мистецького театрального життя. Відвідувала постановки театру «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса. Згадувала і про останній концерт Марії Заньковецької.

Д. Гуменна намагалася не пропустити нічого з того, що за її словами «дарував Київ»²⁶. Студенти ІНО збиралися на вечори у клубі УКП на вул. Володимирській. Вечори називали «Жива газета», на них різні автори читали свої статті, фейлетони на животрепетні теми. Головною персоною на цих вечорах був Борис Антоненко-Давидович. Його памфлети відзначалися надзвичайною гостротою та сміливістю, були опозиційними до урядової політики. Крім письменницького таланту Б. Антоненко-Давидович мав талант декламатора, тому його виступи користувалися шаленою популярністю²⁷.

На одному із таких літературних виступів у Шевченківському театрі Докія Гуменна почула виступ столичних (харківських) літераторів спілок «Гарт» та «Плуг». На цьому вечорі виступали В. Еллан, В. Сосюра, та найбільше вразив слухачів виступ Миколи Хвильового. Молода студентка, почувши заклик від керівника «Плугу» Сергія Пилипенка до об'єднання всіх літературних сил селянського походження, що хочуть працювати для світлого майбутнього, записалася до цього об'єднання²⁸.

²³ З матеріалів Денверської групи УВАН (1967) // ІНРС. – Гуменна. – Box 1, folder 1. – P. 557–559; Докія Гуменна. Біографічна довідка.

²⁴ *Гуменна Д.* Зазн. праця. – Т. I. – С. 89.

²⁵ Там само. – С. 211.

²⁶ Там само. – С. 193.

²⁷ Там само. – С. 192–194.

²⁸ Українська письменниця Докія Гуменна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korolenko.kharkov.com/Gumenna.htm>

У грудні 1923 року Д. Гуменна стає членом організації «Плуг». У своїй заяві з проханням прийняти її у літературну спілку молода студентка, яка відчувала себе істинно радянською людиною, змушена була зректися своїх батьків-куркулів. У заяві Докія писала: «Бажаю вступити до “Плугу” тому, що надіюся тут виказувати в собі міцну пролетарську ідеологію»²⁹.

Дослідник творчості Д. Гуменної П. Сорока зазначає: «Звичайно, ця заява була продиктована не щирістю душі, а ідеологічними вимогами того часу. Початкуюча авторка була змушена закинути докір своїм батькам, покаятися в соціальній апатії, яку списувала на молодість, а також в інших неіснуючих гріхах. Такий був час, така атмосфера панувала в суспільстві»³⁰.

Вступ у спілку «Плуг» поклав початок літературної кар’єри Д. Гуменної. Літературна організація «Плуг» вважалася дилетантською, в неї вступали в основному напівосвічені вихідці з села, але вона зробила позитивний внесок у культурно-мистецьке життя України 20-х років. Доповіді й дискусії на літературні теми спонукали її членів до вдумливого підходу до читання художніх творів, змушували працювати над власним вдосконаленням. «Цей рух, – писав Г. Костюк, – незважаючи на свою пізнішу потворність, спочатку відіграв чималу організаторську роль, роль збирача, консолідатора та стимулятора нових творчих революційних сил»³¹.

Ставши членом «Плугу», Докія Гуменна не пропускала жодного засідання київського осередку. До цього ж осередку входили: Я. Качура, Г. Косяченко, Є. Брасюк, А. Шмигельський, Я. Ковальчук, Б. Коваленко³².

Перші літературні спроби Д. Гуменної не мали жодного успіху. Дівчина писала поезії в прозі, якимось зачитавши одну із них, та була висміяна «плужанами». Маючи несміливу вдачу, дівчина боялася більше виступати. Талант її розвивався повільно. Сама Гуменна згадувала: «Від такого мовчазного сидіння і невміння щось класово-політичне написати я вже ладна була покинути на ці збори ходити. Качура почав був казати, що я в “Плузі” “для меблів”. А Будяк назвав мене раз безплідною ялівкою. Та одна подія не допустила, щоб я покинула “Плуг”»³³.

Ця подія – приїзд до Києва Сергія Пилипенка та його зустріч із колишнім вчителем Д. Гуменної в педшколі – Дмитром Загулом. Д. Загул рекомендував керівникові «Плугу» свою ученицю як здібну і талановиту. Д. Загул відзначив у ній рису, яку він назвав «зарозумілістю», маючи на увазі її «одержимість ідеєю самовдосконалення», що є сильнішою за такі риси, як невпевненість та боязкість³⁴.

²⁹ Гуменна Д. Зазн. праця. – Т. I. – С. 26.

³⁰ Саранча Г. Докія Гуменна: життєвий і творчий шлях // Наукові записки Вінницького педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Сер.: Історія. – Вип. 8. – Вінниця, 2004. – С. 25–26.

³¹ Там само. – С. 26.

³² Гуменна Д. Зазн. праця. – Т. I. – С. 218.

³³ Там само. – С. 226.

³⁴ Там само.

Маючи таку рекомендацію, Д. Гуменна віддала С. Пилипенку свій короткий нарис «У степу». Цей нарис був надрукований у 5-му номері журналу «Сільськогосподарський пролетар» у 1924 р. Коротенький нарис став першим твором у кар'єрі майбутньої видатної письменниці³⁵.

Несміливий характер Докії Гуменної завдавав їй чимало труднощів у літературній кар'єрі. Вперше їй довелося виступати на літературному вечорі у приміщенні Зали засідань Центральної ради (пізніше – Музей В. Леніна, тепер – Будинок вчителя). Д. Гуменна прочитала своє оповідання «Савка», згодом воно було надруковане у журналі «Нова громада». Оповідання цілком відповідало партійно-ідеологічним вимогам того часу, у ньому йшлося про смерть Леніна. Твір письменниці-дебютантки висміяв Григорій Косинка, сказавши: «Папір усе терпить!»³⁶

Для Д. Гуменної така критика мала величезне значення, вона захоплювалася новелами Г. Косинки, не пропускала жодного його виступу, була вражена його талановитістю. Через багато років Гуменна зберегла ці враження: «Публіка на ці виступи летіла хмарами і то власне задля Косинки. Він мав особливий дар. Читав свої новели так, як ніхто. Це був справжній духовний бенкет – чути, як Косинка читає свою ще ніде не надруковану новелю. Я боялася пропустити хоч одне слово. Новели були економно малі розміром і становили викінчену цілість. Косинчине читання було вершком майстерності, чудо мистецького читання, магія»³⁷.

Літературних діячів МАРСу (Майстерні революційного слова), куди входили Б. Антоненко-Давидович, Т. Осьмачка, Г. Косинка, М. Галич, В. Підмогильний, називали «попутниками», це означало що вони не стояли на офіційній радянській платформі, але і карати їх ще не було за що. Ставлення до «плужан» у них було дуже іронічним, бути членом «Плуга» вважалося непристойним³⁸.

Про добу, в якій відбувалося становлення Д. Гуменної, П. Сорока пише: «Літературне життя у ті роки вирувало справді з неймовірною силою. Люди тягнулися до живого слова, могли годинами слухати письменників, а саме звання літератора вважалося винятково престижним і авторитетним... майже з побожністю вимовлялися імена Тичини, Сосюри, Хвильового, Рильського, Антоненка-Давидовича, Підмогильного, Зерова»³⁹. Докія Гуменна відчувала, що література – це її доля, її покликання. Тому тягнулася до тих, хто опанував секрети письменницького ремесла, прагнучи вчитися і підкорювати сяйливу вершину.

Сама молода письменниця пробує себе у різних літературних жанрах – жартівливому, сатиричному, детективному, однак всі свої намагання вона називала одним словом – фіаско. У цей період Докія Гуменна перебувала у стані пошуку

---

³⁵ Там само. – С. 295.

³⁶ Там само. – С. 238.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – С. 251.

³⁹ Сорока П. Зазн. праця. – С. 448.

та духовного занепаду: «Тоді сильно в’їлася в душу депресія, пригноблення. Тому думала й думала – від чого цей сумерк в душі? Недоїдання? Безгрошів’я, непевний стан та безвихідь? Крах письменницької мрії?»⁴⁰

Збереглися у спогадах Докії Гуменної жахливі події репресій, що увійшли в історію під назвою «розстріляне відродження». Потрапила під репресивну машину і сама молода письменниця за свої новели «Листи із степової України». Гонінням на її творчість займалися всі – від секретарів партячейок до першого секретаря ЦК КП(б)У. Політика С. Косіора, першого секретаря ЦК КП(б)У, спрямована проти проукраїнських діячів дійсно відзначалася хитрістю, підступами та продуманими інтригами. Гоніння на С. Пилипенка розпочалися вже 1932 р.⁴¹

Про цю складну ситуацію Д. Гуменна відгукувалася так: «...похмура Пилипенкова трагедія поглиблювалася далі. Не допомогли йому “покаяння”, де він і від мене відпекувався, визнавши в числі своїх “помилок” і друкування моїх нарисів. Вигнали його з усіх посад. Востаннє бачила я Пилипенка на вулиці... Постарів, принижений, побитий, змучений. Уже нема того виточеного з мармуру обличчя... стоїть бідна, зацькована людина. Він удав, що мене не бачить. А я так хотіла підійти й сказати, що не маю ніякого жалю за те, що він вирікся мене»⁴². Д. Гуменна розуміла, що навіть невинна розмова на вулиці може зашкодити С. Пилипенкові.

Доля С. Пилипенка склалася трагічно. 1933 р. С. Пилипенка виключено з партії «як небільшовика за спотворення національної політики, ідеологічну нестійкість і примирливе ставлення до буржуазно-націоналістичних елементів»⁴³. Після обшуків на квартирі в будинку «Слово» 29 листопада 1933 р. С. Пилипенка заарештували. Судова «трійка» 23 лютого 1934 р. порушила клопотання перед Колегією ОДПУ застосувати до С. Пилипенка «найвищу міру соціального захисту – розстріл». Колегія ОДПУ УРСР 3 березня 1934 р. затвердила цю пропозицію. Реабілітовано цього українського письменника та літературного діяча посмертно у квітні 1957 р.⁴⁴

Щоб уникнути трагічної долі багатьох літераторів, Докія Гуменна вирушає у відрядження до Середньої Азії – в Туркменістан. Далеко від переслідувань та зрад друзів, репресій та прагматичного кар’єризму письменниця зуміла налагодити свій душевний стан. Почала писати. Вона дуже зацікавилася місцевими традиціями цієї країни, багато подорожувала, як вже звикла, пішки. Цікавилася Д. Гуменна і прадавньою історією Туркменістану, його мовою, побутом. Допитливість та бажання подорожувати згодом вилилися у цікаві новели, які увійшли у туркменський цикл оповідань⁴⁵. Одним із найцікавіших творів, що

⁴⁰ Гуменна Д. Зазн. праця. – Т. I. – С. 296.

⁴¹ Лист Д. Гуменної до проф. О. Неприцького-Грановського.

⁴² Гуменна Д. Зазн. праця. – Т. II. – С. 131.

⁴³ Українська література на еміграції.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Гуменна Д. Чотири сонця: Оповідання й новели. – Нью-Йорк, 1969. – С. 157.

відобразили проблему гендерних відносин та зміну віковічних туркменських традицій з приходом нової влади, стала повість «Кайтарма»⁴⁶. Подорож до Туркменістану позитивно вплинула на Д. Гуменну, їхала вона в Україну із новими планами писати. Повернулася письменниця знову у Київ.

В Києві Докія працювала над збіркою новел, де йшлося про її подорож у Туркменістан. Однак її твори друкувати відмовлялися. Колишні друзі, товариші по спілці «Плуг» тепер зробили карколомну кар'єру, і саме вони брали участь у повчаннях та проробляннях письменниці. Особливо відзначалися О. Корнійчук, І. Ле, П. Коваленко. Про порядки, заведені О. Корнійчуком та його родичем І. Ле у спілці письменників, Докія Гуменна напише яскраво у романі «Діти чумацького шляху»⁴⁷. Згадувала вона цього партійного діяча й у своїх мемуарах, зокрема, про одруження із колишньою непманкою Лотою Варшавер, про житло із семи кімнат (цілий поверх) у центрі Києва, про те, що О. Корнійчук вважався улюбленцем Й. Сталіна та був чи не найзаможнішою людиною в СРСР. Саме ці представники радянської номенклатури і не дозволяли розвиватися таланту письменниці⁴⁸.

Куди не зверталася Д. Гуменна – до друку твори не брали за різних причин: через брак паперу, через відсутність ідеологічної лінії у творах тощо. Сама вона про свої важкі випробування згодом сказала: «За нариси “Листи із степової України” та “Ех, Кубань, ти Кубань хлібородная” ударено було по моєму літературному ростові так, що я вже й не встала»⁴⁹.

Докія Гуменна стала свідком періоду «розстріляного відродження». Згадувала про переслідування Т. Осьмачки, Г. Косяченка, М. Вороного, Ю. Будяка, М. Зєрова та інших літераторів. Будучи присутньою на всіх зборах місцевого комітету письменників, вона стала очевидицею переслідувань та нападів на Є. Плужника, Я. Качуру, М. Рильського. Найбільше згадувала у своїх мемуарах критику та цькування Григорія Косинки, якого знала ще з часів навчання в ІНО і який був для неї неперевершеним взірцем літературного та ораторського таланту⁵⁰.

Про арешт та трагічну долю Г. Косинки Докія Гуменна розповіла у своїх мемуарах. Вона згадувала, що арештували цього геніального українського письменника напередодні святкувань річниці Жовтневої революції в місцевому комітеті письменників. На бенкеті веселилися «вельможі», арешти ж пройшли напередодні вночі. У мемуарах є цікава цитата про цей трагічний момент в історії української літератури: «...тільки Григорія Косинки на тім бенкеті вже не було. Не було й Плужника, Фальківського, Влизька... Ще ж так недавно Косинка виступав на загальних зборах із промовою, повною гостроти і сарказму. Це був безперервний струмінь дотепів... Ще ж зовсім недавно читав він своє

⁴⁶ Там само. – С. 159.

⁴⁷ *Мушинка М.* Зазн. праця. – С. 26–35.

⁴⁸ 25 років літературної діяльності Докії Гуменної.

⁴⁹ *Гуменна Д.* Дар Евдотії. – Т. II. – С. 298.

⁵⁰ *Мушинка М.* Зазн. праця. – С. 26–35.

оповідання, – я вже після того не чула такого мистецького читання. Тому кожен авторський виступ Косинки був літературно-театральною подією»⁵¹.

Після арештів та розстрілів переслідування української літератури не припинилося. На зборах кожен із літераторів повинен був паплюжити пам'ять вже загиблих товаришів. Тут найбільше діставалося все тому ж Григорію Косинці. Про це також говорила згодом у спогадах письменниця: «Та ні на кого не накидали стільки анатем, як на Косинку. Ніяк не могли подолати Косинчиного блиску. Згадували всі його дотепи, що, як, де він сказав, та яка захована контрреволюція в його новелах. Косинка із того світу панував над цими найтвердовірнішими косариками та колесниками. Збори засудження перетворювалися на поминки. Та це помітили “там”. Раптом заборонено було навіть згадувати імена розстріляних та заарештованих»⁵².

Період «розстріляного відродження» жахливим чином вплинув на душевний стан Докії Гуменної. Свою діяльність у той час вона називала «київськими борсаннями»⁵³. До душевних переживань та невизнаності творчих зусиль додалися скрутне матеріальне становище та голод.

Описала згодом письменниця і побут київських літераторів. Все життя місцевого комітету, за словами Д. Гуменної, оберталось навколо спеціальних розподільників харчів для партійної еліти, все письменницьке життя крутилося «навколо шлунку». Пайки із дефіцитними продуктами отримували ті, хто, на думку верхівки місцевого комітету письменників, найбільше вартував. Часто українські поети та письменники залишалися без засобів для існування, сама Д. Гуменна не користувалася цими благами, адже ніякого прибутку з літератури не мала – їй видавали 500 г хліба щодня, і це була єдина плата за членство у місцевому комітеті письменників. Таких самих важких випробувань зазнавали й інші талановиті письменники. Наприклад, Григорій Косяченко, хворий на туберкульоз, перед смертю опинився в становищі жебрака. Він же розповідав, що Г. Косинка цілу ніч стоїть в черзі за так званим «комерційним хлібом», а потім несе його за п'ятдесят кілометрів для батьків у село, де вже розпочався голод і селяни їли кору дерев⁵⁴.

У цей же період в Україні розігралася ще одна трагедія – Голодомор на селі. Про події в селах до Києва доходили чутки, адже письменників в село не пускали. Докія стала очевидицею страшних подій, коли відпочивала в с. Соснівка, де лікували сухоти. Гуляючи полями, молода письменниця зустріла селян, що дорікали їй за толочіння нив, почувла Докія і ще один докір: «Ідіть, краще, мертвих допоможіть хоронити», там же жінка почувла про жахливі випадки людоїдства матерями своїх дітей⁵⁵.

⁵¹ Гуменна Д. Зазн. праця. – Т. II. – С. 203.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. – С. 205.

⁵⁴ Там само. – С. 207.

⁵⁵ Там само. – С. 208.

В Києві Докія Гуменна перебувала у творчій та особистій ізоляції. Живучи у нестерпних умовах, вона виробила для себе спеціальний особистий «кодекс», першим правилом якого було: «Із своїми слабкими силами, вадами, недостатками, маю жити і ні в кого нічого не просити»⁵⁶. Більш ніж скромне матеріальне становище: крихітна кімнатка, де жила Докія із сестрою Оленою, брак харчів, одягу, – виробили в ній специфічне ставлення до наживи та накопичувального інстинкту. Якось Докія почула від однієї з пересічних киянок таку репліку: «...обожною не мати барахла», і ці слова стали її девізом у побуті. Її нужденне становище теж знаходило пояснення у її душі та сприяло виробленню життєвого мотто: «Я нічого не боюся»⁵⁷.

Важким ударом для Докії Гуменної стало її виключення із спілки місцевого комітету літераторів. Для письменниці ця подія була рівнозначною творчій загибелі. Причина виключення – відсутність друкованих творів, так сформулювали її ті, хто не допускав творів до друку. Творчий злам для Докії був дуже сильним ударом. Не прийнята до новоствореної Спілки письменників України, позбавлена можливості друкуватися, вона змушена була працювати діловодом, секретарем, стенографісткою в різних установах міста. Обдарована сильною волею й жагою до життя, до праці, Д. Гуменна за таких складних умов не зламалася. Вона писала без надії на публікацію. Так тривало до 1939 р., коли послаблення партійної пильності дало змогу побачити світ кільком її творам: журнал «На зміну» надрукував нарис «Трипільська статуетка» та «Оповідання про мустьєрського хлопчика», а журнал «Радянська література» – «Перший іспит кочовницького сина Чари»⁵⁸.

Довелося Д. Гуменній опановувати ще один новий фах – стенографію. Нова професія приносила невеликі заробітки, однак познайомила письменницю із новими людьми та обставинами. Згодом її короткотривала робота стенографісткою в Обласному земельному управлінні вилилася у надзвичайний сплеск почуттів до її керівника – В. Ломако. Докія, скромна та несміла від природи, не могла навіть натякнути керівнику на свої переживання, всі вони виливалися на сторінках її щоденника. Раптове звільнення за вказівкою самого керівника підштовхнуло дівчину до рішучого кроку і вона передала свій щоденник В. Ломако. За кілька днів він викликав Докію та повідомив про її поновлення на посаді. Однак горда дівчина відмовилася. Ця романтична сторінка з біографії письменниці згодом стала основою для написання повісті «Мана»⁵⁹.

Робота Д. Гуменної в дослідному інституті Богомольця викликала у неї зацікавлення у галузі новітніх медичних досліджень. Докія почала ґрунтовно збирати матеріал для написання нового твору, цікавилася всіма новими статтями,

⁵⁶ Там само. – С. 206.

⁵⁷ Там само. – С. 212.

⁵⁸ Саранча Г. Зазн. праця. – С. 139.

⁵⁹ 25 років літературної діяльності Докії Гуменної; *Гуменна Д. Мана*. – Нью-Йорк, 1952. – 97 с.

що торкалися галузі медицини. Так народилася повість «Вірус», яка вкотре довела, що життя та творчість письменниці дуже тісно переплетені⁶⁰.

«Вірус» був прийнятий до друку напередодні війни. Посприяв публікації цього твору Василь Козаченко, який скористався з ситуації, коли майже все керівництво журналу «Радянська література» виїхало на Західну Україну за дефіцитними речами. Деякі дослідники творчості Докії Гуменної, зокрема В. Пепа, вважають, що друку повісті «Вірус» посприяв С. Панч. За спогадами самої Д. Гуменної, імовірно, В. Козаченко скористався відсутністю головного редактора та видав повість⁶¹.

Вихід повісті «Вірус» викликав нову хвилю критики та переслідувань Докії Гуменної. Ініціаторами критики став О. Корнійчук, який першим засудив новий твір письменниці. За цим посипалися нові формулювання, але суть їх залишалася незмінною – Докія Гуменна одіозна постать, куркульська письменниця. Критик І. Стебун у своєму виступі нещадно розгромив новий твір Гуменної: «...повість відомої куркульської письменниці, Докії Гуменної, повна наклепів на радянську владу. Ми повинні чуйно пильнувати чистоту пролетарської ідеології в нашій радянській літературі і давати рішучу відсіч усяким вилазкам клясового ворога... Ми повинні оточити презирством і зневагою таких авторів, що не хочуть чи не здібні влитися в потужне русло радянської, партійної літератури»⁶².

У журналі «Літературна критика» з'явилася стаття Л. Смутьсона, де творчість Д. Гуменної називалася не інакше як графоманством. В одній із донецьких газет у статті під назвою «На задворках життя» гостро засуджували новий твір. Доеднана до цієї критики і всесоюзна преса. В газеті «Правда» А. Фарбер назвав твір «Вірус» «лживою повістю»⁶³. Навчена гірким досвідом, письменниця жодного слова не сказала на своє виправдання.

У цей час у щоденнику Д. Гуменної з'являється запис такого змісту: «Я дуже крихітна у твоїй системі, природо, ти, може, і не помітиш, коли я є, коли не стало мене... коли твої дари мені пішли в небуття. Але я знаю і ти знаєш – на який кінець не вийде, а я буду прямувати до вершин свого розвою, твоїх дарів. Не дійду – буду повзти. Умру на порозі – з усмішкою на устах. Я ж жила в змаганні, а вмерла не переможена, я не зрадила своєї вдачі, я боролася»⁶⁴. З цих рядків стає зрозуміло, що всі труднощі та злами у своєму житті письменниця стійко витримувала і приймала їх з гідністю.

Політичне переслідування, заборона літературної творчості призвели до важкого духовного занепаду письменниці. Однак вона знаходить нове захоплення, яким виявилася археологія. Д. Гуменна стала добровільним членом

⁶⁰ Сорока П. Зазн. праця.

⁶¹ Саранча Г. Зазн. праця. – С. 295–299.

⁶² Гуменна Д. Дар Евдотеї. – Т. II. – С. 310.

⁶³ Нитченко Д. – Р. 529–530.

⁶⁴ Гуменна Д. Зазн. праця. – Т. II. – С. 265.

археологічної експедиції поблизу с. Трипільля, що дозволило їй ознайомитися із дослідженнями трипільської культури. Пізнання в царині археології згодом вилилися у написання цілої низки творів, присвячених давній історії України.

Сорок років проживання на рідній землі Докія Гуменна мусила миритися з тим, що батьківську хату, де вона народилася, було забрано. На власне житло, навіть на вбогий куток, вона не спромоглася заробити. Перепробувала Докія не один фах, не одним шляхом ішла, щоб знайти омріяне духовне благополуччя. У спогадах вона згодом писала: «Скільки це вже робіт-професій перепробувала я? Удома – хатнє господарство: обід варити, хліб пекти, свиней годувати, корову доїти, город обробляти... Продавчиня в книгарні й у кооперативі, вишивальниця, мішколательниця у студентські часи... Батрачка у Лютежі, робітниця на торфорозробках у Бучі, учителька у Запоріжжі, перекладачка, робітниця в Києві на заводі “Точприбор”, обліковець на комбайні у радгоспі “Червоний Перекоп”, технічний секретар МК письменників у Києві, літературний редактор у Харкові, канцеляристка... Курси французької мови, курси англійської, сценарні, східних мов... І ніде не підходжу, не підходить мені, не можу!»⁶⁵ Спроби віднайти себе у будь-якій іншій галузі, окрім як літературна діяльність, для Докії Гуменної були невдалими. Цілком слушно зауважив один із дослідників творчості Д. Гуменної, В. Пепа, що вона була народжена для високого натхнення, для художньої творчості та літератури. Але реалізувати себе на батьківщині письменниця не мала змоги⁶⁶.

Петро Сорока зазначив, що особливість характеру Д. Гуменної – це окрема сторінка в її біографії. Тонка поетична натура, що могла б стати запорукою щастя, стала причиною душевних страждань. Писати виходило в Докії Гуменної тільки в одній манері – щирій, правдивій. В ній розвинувся талант письменниці, який завдав їй проблем і переслідувань з боку існуючого режиму. В той же час замкнутість характеру та непересічний талант дав українській літературі талановиту письменницю-хроністку. Феноменальна пам'ять, спостережливість та правдивість, дозволили зберегти реальну, неприкрашену історію міжвоєнного Києва, у всіх подробицях та найдрібніших деталях, яка передана у спогадах Д. Гуменної – «Дар Евдотеї», «Місія»⁶⁷. Будучи очевидцем трагічних подій – Голодомору, репресій, – Д. Гуменна зуміла вижити в цих умовах, не зламатися та залишити своїм нащадкам цінні спогади з історії України та Києва.

⁶⁵ Там само. – С. 223.

⁶⁶ Українські письменниці на еміграції.

⁶⁷ Докія Гуменна. Список наукових праць. Укладено 6 липня 1962 р. // Архів НТШ в Нью-Йорку. – «Об'єднання “Слово”». Автобіографії членів «Слова», folder 1. – Р. 10–16.

Столичні історики: причинок до створення просопографічного портрета київських істориків 1930-х років

Влітку 1934 р. статус київських істориків змінився. Завдяки перенесенню столиці радянської України із Харкова до Києва вони із просто «київських» в один день перетворились на пафосних «столичних», а харківські вчені такий почесний статус втратили. Питання, наскільки підвищення статусу позначилось на житті істориків-киян, ще чекає на ґрунтовне дослідження. Наразі ж доконаним фактом є те, що київські, тепер вже «столичні», вчені розділили долю всіх українських радянських істориків тих часів. Проте саме через свій «столичний» статус, а також через найбільшу концентрацію у Києві внаслідок перебування тут Академії наук (до 1936 р. – Всеукраїнська академія наук (ВУАН), з 1936 р. – Академія наук УРСР (АН УРСР)) і творчий доробок їхній був більше, і постраждали від репресій вони більше за дослідників з інших міст. Принагідно зауважу, що у межах СРСР як київські, так і всі інші українські історики залишалися «провінційними», «столичними» вважались лише московські та ленінградські вчені (нагадаю, що до 1934 р. АН СРСР перебувала у Ленінграді).

Взагалі про київських, як і про всіх українських істориків 1930-х досі відомо не так і багато. Навіть фахівці на позір називають лише кілька прізвищ найбільш відомих дослідників, випускаючи з ока інших представників історичного цеху або просто не виявляючи до них уваги. Причин цього декілька.

Згідно радянської історіографічної традиції 1920-і та 1930-і роки об'єднувались в один хронологічний період, але при цьому перевага однозначно надавалась 1920-м рокам. 1930-і роки йшли причепом, їх особливість не враховувалась. Про істориків 1930-х якщо і згадували, то доволі побіжно. Практично до кінця 1980-х воліли не помічати тих численних науковців, хто був репресований у 1930-ті або хто під час Другої світової війни емігрував. Звісно, їх роботи залишались поза дискурсом.

У пострадянській Україні, незважаючи на перенесення акцентів, тенденція в цілому збереглася. 1920-і та 1930-і рр. при історіографічному аналізі найчастіше розглядаються разом в хронологічних рамках «міжвоєнного періоду», до того ж лівова частина інформації стосується 1920-х. Сталось це як через катастрофічний брак архівних матеріалів 1930-х рр., так і через до певної міри по-блажливо-зневажливе ставлення до дослідників, які працювали у той час. Сучасні українські історики апріорі вважають їх роботи не вартими уваги через

їх марксистську методологію, слабкість та переважаючу пропагандистську складову і погордливо оминають їх.

Водночас можемо говорити про історіографічний прорив, пов'язаний із масовим дослідженням із 1990-х рр. удоступнених для вивчення архівно-слідчих справ, тому наразі маємо значний масив літератури про репресованих істориків. Однак, здебільшого, ці біографічні нариси написані винятково на підставі згаданих архівно-слідчих справ (тобто на підставі досить специфічних джерел), просто відтворюють біографію та фіксують бібліографію репресованих і реабілітованих вчених (інколи навіть без перевірки *de visu*). Через це ситуація виглядає двоїстою. Імена репресованих завдяки цим біографічним нарисам повернуті із забуття, і це безперечно позитивний момент, а з іншого боку, дослідження праць істориків, як і їх повсякденного життя, далі не відбувається. Тобто історики, чиї імена начебто вже повернуті до історіографії, до сучасного історіографічного дискурсу все одно не потрапляють, у кращому випадку про деяких із них згадують «через кому» як про репресованих.

Нарешті, якщо українська історіографія вже має близько двох десятків монографічних студій про досить відомих вчених, які працювали у 1930-ті роки, та біобібліографічні есеї про кількадесят репресованих (більше або менше знаних), то є ще одна група дослідників, що майже повністю залишилась поза увагою науковців. Йдеться про тих, хто, рятуючись від репресій, полишив академічну чи викладацьку працю, або навіть змінив фах і відійшов від наукової роботи, або й взагалі виїхав з України. Є чимало випадків, коли доступні дані про історика до якогось означеного часу, здебільшого це 1930–1931 роки, а потім відомості про нього зникають, і це також становить проблему.

З огляду на все це бажаним є створення просопографічних баз даних про українських істориків 1930-х, а у перспективі – і про всіх українських істориків. Така робота не лише інтенсифікує біобібліографічні студії. Назагал «колективна біографія» вчених сприятиме кращому розумінню загальних історіографічних тенденцій у визначені періоди.

Певна підготовча робота для упорядкування просопографічних баз вже проведена. Інститутом історії України НАН України у 1998 р. була започаткована серія «Українські історики». У першому випуску¹, присвяченому вченим самого Інституту, було опубліковано 418 коротких біографій дослідників, у наступних двох випусках² (другий випуск вийшов у 3 частинах) – 1112 біографій (із деякими повторами імен). За останнє десятиліття історіографія також збагатилась біобібліографічними довідниками про істориків-професорів Київського³ та

¹ Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довідник / Сер. «Українські історики». – Вип. 1. – К., 1998. – 426 с.

² Українські історики ХХ ст.: Бібліогр. довід. / Сер. «Українські історики». – Вип. 2: Ч. 1–3. – К., Львів, 2003–2006; Українські історики. Біобібліогр. довід. / Сер. «Українські історики». – Вип. 3. – К., 2010. – 344 с.

³ Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.). – К., 2004. – 356 с.

Дніпропетровського⁴ університетів (175 та 37 біографій відповідно), істориків Харківського університету⁵ (182 біографії), уточненими та доповненими біографіями (523) працівників Інституту історії України НАНУ⁶. Не за інституційним, а географічним принципом був укладений ґрунтовний довідник «Одеські історики»⁷ (вийшов 1 том із двох запланованих, із 237 біографіями). Значний пласт довідок міститься у десятитомній «Енциклопедії історії України» (2003–2013).

Втім, попри таку значну кількість наведених імен, дослідників, які працювали у 1930-ті рр., встановлено не так і багато. Зрозуміло, що даних про київських вчених 1930-х років ще менше. Приміром, на біобібліографічному рівні у згаданих вище довідниках зафіксовано, що в Києві в Інституті історії України АН УРСР у 1936–1941 рр. працювали загалом 29 осіб, а у Київському державному університеті на історичному факультеті у 1933–1941 рр. було 22 викладачі та аспіранти (всі вище наведені підрахунки зроблені автором). У кількох випадках це були одні й ті самі історики, що поєднували наукову працю із викладацькою. Дехто працював у двох-трьох вишах – як у Києві, так і в інших містах. Однак такий винятково інституційний підхід є однобічним і не може дати загального уявлення про роботу істориків у Києві, до того ж ці переліки далеко не повні.

Безперечно, створення повноцінного просопографічного портрету передбачає комплексний підхід до аналізу різнопланових біографічних даних, і у цьому криється велика привабливість даного аналізу. У випадку із київськими істориками як професійною, географічно виокремленою групою завдання є значно складнішим та полягає у поєднанні двох типових баз даних – Life history та Family history⁸. Нас одночасно цікавить спільнота київських істориків та кожний із них. Тобто увага має бути приділена як особам істориків та їх максимально деталізованим біографічним даним, зібраним з різних джерел, так і явищам, що відбиті у великих обсягах однотипної біографічної інформації (дати життя та смерті, причини смерті, стать, соціальний статус, родинні зв'язки, етнічне походження, місце навчання, партійність, кар'єра, публікації тощо).

⁴ Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. 1918–2008. – Дніпропетровськ, 2008. – 596 с.

⁵ Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2013 рр.). – Х., 2013. – 284 с.

⁶ Інститут історії України Національної академії наук України. 1936–2006. – К., 2006. – С. 305–693.

⁷ Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – 480 с.

⁸ Див.: Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Число 13. – Ч. 1. – К., 2006. – С. 23.

На мою думку, найбільш раціонально буде організовувати базу «Київські історики 1930-х років» на основі хронологічної складової. Зважаючи на досить невеликий хронологічний період дослідження – десятиліття, доцільним виглядає фіксування щорічних змін, що відбувались. Причому варто спиратись на так звані «опорні точки», прив'язані до певних років.

Наприклад, 1930 рік позначився значною реорганізацією історичних інституцій у Всеукраїнській академії наук, що безпосередньо зачепила київських дослідників: багато з них були звільнені з Академії, частина історичних комісій та Науково-дослідна кафедра історії України припинили існування.

1933 р. – структурна реорганізація «згори» цілої ВУАН та пов'язана із нею остаточна ліквідація установ історичного профілю, в тому числі славетних Історичних установ акад. М. Грушевського, масові репресії, внаслідок яких багато саме київських істориків було арештовано та заслано.

1934 р. – перенесення столиці із Харкова до Києва, впродовж року – створення та ліквідація Історично-археографічного інституту ВУАН, переїзд до Києва установ Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інституцій (ВУАМЛІН), в тому числі Інституту історії ВУАМЛІН; створення Інституту історії матеріальної культури ВУАН (з 1938 – Інститут археології АН УРСР); відновлення історичного факультету у Київському державному університеті.

1936 р. – ліквідація ВУАМЛІН, створення у складі АН УРСР Інституту історії України.

1937 р. – масові репресії, початок виходу серійних «Нарисів з історії України».

1940 р. – останній «мирний рік», вихід підручника «Історія України. Короткий курс».

Джерелами створення цієї бази даних можуть бути як архівні матеріали (особові справи, що відклялись у фондах навчальних закладів, науково-дослідних інституцій та Наркомату освіти УРСР; особові фонди, що збереглися; архівно-слідчі справи; протоколи, стенограми, виписки, довідки; епістолярій тощо), так і опубліковані видання (енциклопедії, біографічні/біобібліографічні довідники, збірники документів, монографії, статті, мемуари, оприлюднене листування, а також електронні джерела). Окрема увага має бути приділена структурованим матеріалам (анкетам наукових працівників, анкетам арештованих, обліковим карткам та ін.), що дають значну однотипну інформацію. Дуже важливим етапом є рівночасна фіксація і самої інформації, і її джерела, що дозволить в процесі роботи виявляти помилкові або сфальсифіковані дані, що для 1930-х рр. є актуальним.

Структура бази має бути складнопідрядною та містити різні групи даних, зокрема:

- демографічні: роки життя, місця народження та смерті, причини смерті, стать, етнічне походження, сімейний стан і сімейні зв'язки;
- соціальні: соціальне походження;
- освітні та професійні: освіта (місця навчання, роки навчання), фах (історик, археолог, архівіст, музейник), кар'єра та її динаміка (місця роботи, посади),

захист дисертацій (час захисту, місце захисту, науковий керівник/консультант, опоненти), наукова продуктивність (публікації, їх тип, тематика, хронологія, мова; виступи на конференціях та сесіях ВУАН; реакція на них у вигляді рецензій, газетних колонок тощо), заробітна плата;

– суспільно-політичні: партійність, політична та громадська активність, профспілкова діяльність, партійні стягнення, участь у чистках, репресії по відношенню до історика та членів його / її родини;

– краєзнавчі: адреси проживання, адреси розміщення наукових інституцій, місця експедицій тощо.

Певна річ, під час роботи структура бази може бути вдосконалена і доповнена новими полями.

Для прикладу наведу деякі кількісні характеристики, які з певністю будуть уточнені після складання просопографічної бази. На початок 1930 р. у Києві діяло щонайменше 20 академічних інституцій історичного профілю – Археологічна комісія, Всеукраїнський археологічний комітет, Історична секція, Комісія для вивчення стосунків Західної Європи з Україною при Кафедрі марксизму-ленінізму, Комісія для дослідів над історією громадсько-політичних течій на Україні, Комісія Західної України, Комісія історичної пісенності, Комісія історії Близького Сходу, Комісія історії Запоріжжя, Комісія історії Заходу, Комісія історії козаччини й козацької доби, Комісія історії Полісся, Комісія Лівобережжя й Слобідської України, Комісія Полудневої України, Комісія Старого Києва і Правобережжя, Культурно-історична комісія, Музей антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка, Науково-дослідна кафедра історії України, Постійна комісія для складання історично-географічного словника української землі, київське відділення Комісії соціально-економічної історії України. Ще декілька установ не були «чисто історичними» за своїми завданнями (Комісія краєзнавства, Постійна комісія біографічного словника діячів України, Бібліографічна комісія, Етнографічна комісія, Інститут єврейської пролетарської культури, Комісія для виучування західньо-руського та українського права та ін.), однак у складі мали істориків.

Загалом у ВУАН тоді працювало більше 60 істориків-киян. Практично всі вони були співробітниками кількох інституцій, а кожна така академічна установа мала від трьох співробітників до кількох десятків, причому як штатних, так і позаштатних. Так, лише Науково-дослідна кафедра історії України під керівництвом акад. М. Грушевського нараховувала 40 осіб (в тому числі керівників секцій, дійсних членів, наукових співробітників, аспірантів, кандидатів в аспіранти та активних позаштатних працівників), з них 36 проживало у Києві. Науковці були також задіяні як дійсні члени та наукові співробітники в інших історичних комісіях, дехто навіть у двох-трьох.

Питання ж про загальну чисельність істориків у Києві ще складніше, бо треба враховувати професійних істориків – викладачів суспільних дисциплін у київських вишах, на робфаках та школах, а також істориків – працівників музеїв, архівів і бібліотек. Не варто нехтувати такими даними, бо, наприклад,

у 1931–1936 рр., рятуючись від репресій, що охопили Академію наук, та намагаючись знайти роботу більш-менш за фахом, чимало дослідників переходили працювати саме до цих установ.

Залишаючи питання про загальне число київських істориків на 1930 р. відкритим, зосередимось на змінах чисельності академічних істориків впродовж десятиліття.

У лютому 1934 р. у складі ВУАН замість кількох десятків комісій та кафедр було створено лише дві інституції історичного профілю – Історично-Археографічний інститут (ІАІ) та Інститут історії матеріальної культури (ІМК). Несумірною із 1930 р. була і чисельність їх співробітників. Одразу після утворення ІАІ нараховував лише 13 наукових працівників укупі із директором та вченим секретарем (при 18 посадах за штатним розкладом). Загалом же – а інститут був ліквідований у листопаді 1934 р. – в ньому працювало 19 науковців (в тому числі Катерина Грушевська, яка перебувала на той час у Москві та Кисловодську разом із батьком)⁹. Варто відзначити, що Історично-Археографічному інституту вдалось прожити 10 місяців без репресій проти його співробітників.

Залучені до роботи в ІАІ дослідники до того працювали у Києві у ВУАН або у вишах чи архівах. Так, С. Кокошко був директором Київського Істпарту, а перед реорганізацією ВУАН ще й головою бюро Історичного циклу. О. Оглоблин працював директором Київського архіву давніх актів, а О. Баранович – співробітником цього архіву. Бригаду науковців очолював у Київському обласному історичному архіві А. Грінберг. І. Кравченко був вченим секретарем Історичного циклу ВУАН та професором (як і К. Антипович) Київського державного університету (КДУ). К. Штепа не тільки професорував у КДУ, але й був деканом історичного факультету та членом Київської міської ради депутатів. М. Гріщенко професорував у Київському педагогічному інституті та виконував обов'язки вченого секретаря Київської секції наукових робітників¹⁰.

Що ж до ІМК, то після його організації у лютому 1934 р. на базі Сектора історії матеріальної культури ВУАН до його штату було зараховано лише 12 науковців включно з директором та вченим секретарем (тобто новопризначені до того також працювали у Києві), проте невдовзі їх число зменшилось через арешт та заслання двох відомих дослідників – М. Макаренка та М. Рудинського¹¹.

Доволі пікантною була ситуація із керівництвом ІАІ та ІМК. До квітня 1934 р. директор ІМК Ф. Козубовський виконував також обов'язки директора

---

⁹ Детальніше див.: *Юркова О.В.* Історично-Археографічний інститут: десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 268–306.

¹⁰ Там само. – С. 275–277.

¹¹ За надану (тут і далі) інформацію про Інститут історії матеріальної культури та Інститут археології АН УРСР автор висловлює щирі вдячність к.і.н. Вікторії Колесніковій та к.і.н. Анні Яненко.

ІАІ, але, переобтяжений роботою по ПМК, лишив цю посаду. Проте президія ВУАН не знайшла часу призначити до ІАІ нового директора, і виконуючим обов'язки директора з квітня по листопад був вчений секретар інституту І. Кравченко.

Після ліквідації ІАІ його колектив розпався: О. Оглоблин та К. Штепа перейшли до ПМК, О. Баранович переїхав до Москви, І. Кравченко став до праці у Всенародній бібліотеці України, інші зосередилися на педагогічній або партійній роботі¹².

У 1936 р. після організації Інституту історії України (ІУ) на базі Інституту історії ВУАМЛІН його штат складався із 11 наукових співробітників разом із директором, проте вже за кілька місяців внаслідок репресій зменшився на 6 осіб (були арештовані та у 1937 р. розстріляні директор установи А. Сараджев, науковці К. Гребенкін, В. Гуристримба, Г. Слюсаренко, Т. Скубицький та М. Трегубенко). Це фактично знекровило інститут і змусило академічне керівництво запрошувати до роботи фахівців з інших установ.

Новим директором ІУ став секретар Бобринецького райкому КП(б)У Одеської області С. Белоусов. У 1937 р. із ПМК перейшов на посаду керівника сектору О. Оглоблин, а 1938 р. до праці в ІУ стала Н. Полонська-Василенко, яка після звільнення з Академії у 1933 р. працювала у відділі рукописів Всенародної бібліотеки України. Склад ІУ поповнився також випускниками московського та харківського (з 1935 – київського) Інститутів червоної професури 1935–1938 років П. Бистренком, К. Максимчуком, М. Супрунечком, Ф. Шерстюком та ін. На січень 1940 р. в Інституті працювало вже 28 наукових співробітників та аспірантів (разом із директором та вченим секретарем).

Показово, що у Списку та характеристиках співробітників ІУ, що були подані у січні 1940 р. до президії АН УРСР, окремо відзначалось, коли і звідки кожний із них «прибув до Києва». Згідно з наведеними відомостями, уродженцями Києва було лише 2 співробітники (О. Оглоблин і О. Слуцький) та 1 аспірант. До киян можемо без найменшого докору сумління зарахувати і Н. Полонську-Василенко, яка з 1889 р. безперервно проживала у місті, тут навчалась і працювала. Ще четверо співробітників ІУ були уродженцями Київщини. Найбільше – 10 осіб – переїхали до Києва із Харкова у 1934–1938 рр., 4 науковців – із Росії, в тому числі троє – із Москви у 1934 (один співробітник) та 1938 (двоє науковців) роках¹³.

Як бачимо, навіть наведені лише по одному Інституту на один рік дані наочно демонструють, як зміна столиці позначилась на міграціях науковців, яких партійне керівництво «підтягувало» та «скеровувало» до найвпливовішої академічної інституції академічного профілю. Цю інформацію надалі доцільно було би також порівняти із зворотним процесом, що мав дві складові:

¹² Див.: Юркова О.В. Зазн. праця. – С. 299.

¹³ Підраховано на основі: Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн. 1: 1936–1947. – К., 2011. – С. 150–164.

1) самостійний від'їзд київських вчених, що працювали в академічних установах у 1920-х – на початку 1930-х рр., до інших міст України та СРСР в цілому – як своєрідний спосіб уникнення імовірних репресій за так званий «український буржуазний націоналізм», та 2) арешти, заслання та висилки науковців із Києва та України загалом, що були у 1930-х рр. масовими.

Зміни чисельності відбувались і в ПМК, що внаслідок репресій 1937–1938 рр. також був знекровлений (зокрема, були арештовані та згодом розстріляні директор ПМК Ф. Козубовський, вчений секретар Т. Мовчанівський, наукові працівники Л. Загледа, К. Коршак, С. Магура). Станом на 1938 р. в Інституті фактично було 17 науковців замість 41 за штатним розкладом. До речі, і цей Інститут у 1938 р. був «підсилений» з Москви. Старшого наукового співробітника ПМК АН СРСР Л. Славіна, який з 1936 р. був начальником Ольвійської експедиції, було спеціально призначено заступником директора ПМК АН УРСР по науковій частині. Через два роки після реорганізації ПМК на Інститут археології (1938 р.) він очолив Інститут, в якому тоді (у 1940 р.) налічувалось загалом 66 співробітників, в тому числі наукових працівників, сумісників, аспірантів та технічного персоналу.

Доволі цікавим видається і аналіз даних по адресах науковців та адресах установ, в яких вони працювали. Приміром, дуже показовим у питаннях спадкоємності академічних інституцій є послідовне розміщення у будинку по бульвару Шевченка, 14 в одних і тих самих кімнатах Історично-Археографічного інституту – Інституту історії ВУАМЛІН – Інституту історії України АН УРСР та Сектору історії матеріальної культури ВУАН – Інституту історії матеріальної культури АН УРСР – Інституту археології АН УРСР.

Заслуговують на увагу і дані про проживання у різних квартирах у будинку № 23 по вул. Червоноармійській співробітників Інституту історії України АН УРСР К. Максимчука і Ф. Шерстюка, які переїхали до Києва із Харкова у 1938 р. А у колишньому особняку архітектора М. Артинова по вул. Леніна, 60 (нині – вул. Богдана Хмельницького) у 1940 р. у двох квартирах мешкали 8 аспірантів Інституту. Існував гуртожиток і при самому будинку на бульварі Шевченка, 14 – там жили пожежник-охоронець та комендант-завгосп¹⁴.

Наведені приклади лише приблизно дають уявлення про ті великі можливості, які виникають при упорядкуванні великої просопографічної бази даних київських (а потім і українських) істориків 1930-х років. Аналіз кількісних показників у їх варіативності, різноманітних збігів та розбіжностей у численних поєднаннях буде вагомим додатком до характеристики розвитку української історіографії 1930-х років та дозволить говорити про всіх істориків того часу поіменно.

¹⁴ Там само.

Биківня – повернення забутих імен, знищених репресивною системою: доля А. Твардовського-Ребрика

Невід’ємною складовою прогресивного розвитку суспільства є збереження та відновлення національної історичної пам’яті. Без сумніву, українська громадськість зацікавлена в адекватному висвітленні історичних фактів та подій, дослідження яких протягом тривалого часу було фрагментарним, а почасти і неможливим. За радянських часів, з політичних причин, не лише історія України була значним чином фальсифікована, але замовчувалося і немало подій вже радянського періоду, які компрометували владу. До таких «білих плям» цілком справедливо відносяться процеси та події часів Великого терору 1937–1938 рр., коли ламались та калічилися долі цілих родин, фізично знищувались сотні й тисячі безвинних громадян, а їх імена надовго викреслювались зі сторінок історії.

Тривалий час ретельно приховувалися і місця масових поховань жертв політичних репресій 1930-х років як найдостовірніший доказ злочинних дій влади по відношенню до населення. Так, лише остання радянська Урядова комісія, робота якої була поновлена розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 8 грудня 1988 р. та слідча група прокуратури УРСР після розкопок, експертиз, часткової ексгумації жертв і свідчень свідків визнали, що у 19-му та 20-му кварталах Дарницького лісництва біля селища Биківня поховані жертви саме сталінських репресій 1930–1940-х років, а не німецької окупації, як це стверджували попередні три комісії 1944, 1971, 1987 рр.¹ За останні два десятиліття проведено значні дослідження по історії поховань у Биківнянському лісі², встановлено дату виділення Київською міською радою земельної ділянки для «спеціальних потреб» НКВС, на сайті Служби Безпеки України оприлюднені прізвища понад 14 тисяч осіб, яким виносились

---

¹ Історична довідка // Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.bykivnya.org/page/storichniy_oglyad; Повідомлення Урядової комісії, створеної рішенням Ради Міністрів УРСР від 24 грудня 1987 року // Радянська Україна. – 1989. – 16 квіт.

² Історична довідка // Український інститут національної пам’яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.today/20121222122431/www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1001.htm#selection-833.0-1199.9>; Шановал Ю. Биківня: матеріалізація історичної пам’яті // Дзеркало тижня. – 2007. – № 19. – 18–25 трав.

вироки в Києві та які поховані в Биківні, що підтверджено архівними документами³.

Метою даної розвідки є реконструкція невеликого епізоду відновлення історичної та юридичної справедливості стосовно однієї із жертв Биківні, а саме Антона Єлисейовича Твардовського-Ребрика, комплекс матеріалів якого зберігається в фондах Дніпропетровського Національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького⁴. Принагідно зазначимо, що ім'я А. Твардовського-Ребрика одним із перших фігурує серед встановлених Урядовою комісією та слідчою групою прокуратури імен жертв за знайденими речами з індивідуальними ознаками під час досліджень 1989 р. Неодноразово зустрічаємо згадки про нього в статтях про дослідження Биківні на шпальтах тогочасних газет. У зв'язку з цим важливого значення набуває розуміння перебудовних процесів переосмислення та дегероїзації радянського минулого, що під тиском громадськості переходить в площину державних інтересів, однак ще носить дозований характер. Власне, відновлення роботи Урядової комісії по додатковому вивченню обставин масових поховань під Биківнею та порушення в зв'язку з цим кримінальної справи прокуратурою пов'язані зі зверненням та скаргами громадян, активною позицію представників товариства «Меморіал» та появою в пресі 1988 р. публікацій, що розкривали справжні обставини перетворення лісу на могильник. В той же час, при частково відомих вже результатах досліджень у лютому 1989 р. Дніпровський райком партії м. Києва покладає до пам'ятника в Биківні вінки «жертвам фашизму», а в квітні 1989 р. кореспондент «Литературной газеты» С. Кисельов нарікає на те, що «уже раздаются начальственные голоса, рекомендующие свернуть следствие, чтобы не доводит его до экспозиции быковнянских захоронений»⁵.

Повертаючись до долі А. Твардовського-Ребрика (1898–1937 рр.), встановлено, що він уродженець с. Балки Катеринославської губернії (нині Запорізька область), народився в багатодітній родині робітника-коваля. Коли йому виповнилося 17 років, разом зі своїм старшим братом Кузьмою пішов добровольцем у Червону армію. Брав участь у бойових діях у Туркестані та на Далекому сході (1919 р.) Після громадянської війни був призначений працівником губернської надзвичайної комісії в Катеринославі, однак за станом здоров'я 1921 р. звільнився і перейшов в міський фінансовий відділ на посаду завідуючого відділом. 1929 р. його направляють на навчання до ленінградського Політехнічного

---

³ Служба безпеки України встановила та оприлюднює імена 14 191 жертви Биківні // Прес-центр СБ України. – 2009. – 14 трав. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86716&cat_id=39574 (далі – СБУ встановила імена).

⁴ Дніпропетровський Національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (далі – ДНІМ), Арх.-53737; ЕТ-3454; НВ-15741; Ф-28566, КН-160319; Ф-28567, КН-160320; Ф-28568, КН-160321; Ф-28569, КН-160322; Ф-28570, КН-160323.

⁵ *Киселев С.* Архипелаг Быковня // Литературная газета. – М., 1989. – № 40.

інституту на економічний факультет, на базі якого наступного року був створений Ленінградський фінансово-економічний інститут. Але навчання довелося перервати в зв'язку з відкликанням на заміщення посади завідуючого фінансовим відділом Дніпропетровського обласного виконавчого комітету (скоріш за все це сталося на початку 1932 р., оскільки саме 27 лютого 1932 р. була щойно створена Дніпропетровська область). Того ж 1932 р. він вступає до Фінансово-економічного інституту в Харкові. Відразу ж по закінченні 1936 р. А. Твардовського-Ребрика направляють до Києва на посаду начальника сектору кадрів Наркомату фінансів УСРР. Його родина, дружина та дві доньки, тимчасово залишились у Дніпропетровську, очікуючи на отримання чоловіком квартири в Києві та готуючись до переїзду. Та цьому не судилося статися. У серпні 1937 р. в останньому листі до дружини Антон Єлісейович пише: «Анна! У мене случилось несчастье – меня исключили из партии. Исключили за участие на вечере 5.XII.1934 года – в день траура по С.М. Кирову. Это было в Харькове, в бытность мою в институте. Я же отрицаю наличие вечера 5 декабря, а все время утверждаю, что такой вечер был, но был он 25 декабря 1934 года...»⁶. Це була остання звістка від нього – 4 вересня він був заарештований і за звинуваченням у «контрреволюційній і диверсійно-терористичній діяльності» 22 вересня 1937 р. розстріляний у Києві. Єдине, що сповістили дружині в Дніпропетровському міському відділі НКВС, це те, що її чоловік заарештований як «ворог народу». Для родини настали скрутні часи, як згадує старша донька Вілена Антонівна Твардовська (в заміжжі Медовкіна): «От нас стали все отворачиваться, и вслед нам говорили, что мы дети врага народа, а меня исключили из балетной студии Дворца пионеров. Потом пошли слухи, что забирают и детей арестованных “врагов народа”. Поэтому нам, девочкам, пришлось прятаться у своих родственников в Днепропетровске»⁷.

Старший брат А. Твардовського-Ребрика Кузьма Ребрик довгий час намагався розшукати брата. В листі від 31 серпня 1956 р. до своєї племінниці Людмили він писав: «...сообщаю тебе о твоём родном папочке, его, сокола горного, нет, он умер бедняга от рук проклятых палачей. Кровопийцы, проклятые изверги не щадили лучших честных людей. Я в течении 18 лет писал везде и всюду, требовал чтоб сообщили мне где мой брат и товарищ по революции. Сообщали в 1951–1953–1954 году, что он находится в лагере, а где не сообщали. И вдруг в 1956 году в июле месяце мне сообщили, что он умер в 1945 году 22 сентября, но не пишут где он похоронен, но я добьюсь, найду его могилу отрою и заберу в Запорожье. Сообщу тебе и Леночке, если узнаю где он похоронен...»⁸.

⁶ Забуттю не підлягає // Зоря (Дніпропетровськ). – 1989. – 5 лип.

⁷ *Переєденко А.* Письма в редакцию // Вечерний Киев. – 1989. – 7 квіт.

⁸ ДНІМ, Арх.-53737.

Пізніше, 1957 р. родина отримала свідоцтво про смерть А. Твардовського-Ребрика та довідку про його посмертну реабілітацію. Справу А. Твардовського-Ребрика було переглянуто Військовою колегією Верховного Суду СРСР 25 квітня 1957 р. та припинено за відсутністю складу злочину⁹. У свідоцтві № 215 185 від 12 червня 1957 р. зазначалося, що він помер 22 вересня 1945 р. від перитоніту кишечника. Некваліфікований діагноз викликав підозру у рідних (чоловік старшої доньки А. Твардовського-Ребрика був військовим лікарем)¹⁰, однак тоді перевірити інформацію було вже неможливо.

Про справжні обставини смерті і місце поховання А. Твардовського-Ребрика його рідні дізналися більш ніж через півстоліття. Це сталося завдяки двом обставинам – власне, дослідженню масових поховань в Биківні, де було знайдено кришку від іменного годинника А. Твардовського-Ребрика, та роботі по створенню виставки, присвяченої жертвам політичних репресій у Дніпропетровському історичному музеї.

В зв'язку з поступовими процесами переосмислення історичного минулого на державному рівні в кінці 1980-х років Дніпропетровський історичний музей проводить роботу по внесенню матеріалів репресованих до експозиції. 1989 р. була створена робоча група для організації стаціонарної постійно діючої виставки, присвяченої жертвам політичних репресій часів «культу особистості». До складу робочої групи увійшли співробітники музею Г. Монастирна (відповідальна), Л. Кокіна, Л. Маркова, І. Єлінов, Т. Зворикіна, І. Мазуренко та Т. Цимлякова¹¹. Члени групи в досить короткі терміни виконали величезний обсяг робіт, виявляючи адреси репресованих та їх родичів, збираючи матеріали та експонати, і, що найголовніше, переосмислюючи та ламаючи стереотипи в пізнанні історичних процесів та подій відносно недалекого минулого. Забігаючи вперед, відзначимо, що виставка «Це не повинно повторитися» була відкрита 22 листопада 1990 р. та стала першою в СРСР стаціонарною виставкою, присвяченою жертвам політичних репресій 1920–1950-х років. Не втрачаючи своєї актуальності, виставка продовжує діяти і по теперішній час, у всіх відношеннях залишаючись зразком музейного експозиційного мистецтва¹².

Під час збору матеріалів для виставки в липні 1989 р. до рук одного із членів робочої групи Людмили Миколаївни Маркової потрапила газета «Неделя» за 26 червня 1989 р. зі статтею А. Малаховського «Не подлежит забвению». У кореспонденції йшлося про дослідження місця масового поховання жертв сталінських репресій у районі селища Биківня. Серед речей з індивідуальними ознаками, знайдених на місці поховання, була виявлена кришка від кишенькового

---

⁹ Там само, НВ-15741.

¹⁰ *Переєденко А.* Указ. соч.

¹¹ *Монастирна Г.С., Маркова Л.М., Цимлякова Т.М.* Як створювалась етапна стаціонарна виставка «Це не повинно повторитися». Рукопис (використано за згодою авторів)

¹² Там само; *Чабан М.* Це не повинно повторитися [Виставки] // Зоря. – 1990. – 27 листоп.

годинника з гравіюванням: «Твардовському А. – за самовіддану роботу в боротьбі за успіхи ін-ту в 2-ому турі соцзмагання В.И.Ш.І.В. Трикутник ВФЕІ. Харків. 24.1.35 р.»¹³. Автор зазначав, що кришка від годинника належала А. Твардовському-Ребрику – начальнику сектора кадрів Наркомфіна УСРР, уродженцю с. Балки Катеринославської губернії, заарештованому та розстріляному органами НКВС у вересні 1937 р.¹⁴

Про своє робоче відрядження до Києва Л. Маркова згадує так: «... після декількох, можна сказати невдалих, візитів до відповідальних працівників я познайомилася зі слідчим з особливо важливих справ республіки В.К. Ігнатієвим. Пам'ятаю свій перший візит до слідчого в будинок з емблемою – щит та меч. Коли за мною закрились важкі вхідні двері, які я відкривала обома руками, мною оволодів страх і відчайдушно захотілось покинути прохолодну залу будинку (можливо під впливом розповідей, які я вже чула від жертв НКВС в процесі пошуків матеріалів). Але, переборовши хвилинну слабкість, я мужньо направились до вартового в військовій формі, який стояв на вході. Через кілька хвилин я вже сиділа в кабінеті тов. Ігнатієва. Розмова була досить довгою та ґрунтовною, в результаті чого я отримала письмовий дозвіл на відвідання спецскладу, де було зібране взуття розстріляних, та дозвіл взяти певну кількість цього взуття в якості експонатів для виставки. Мені була дана можливість ознайомитися зі «справою» Твардовського, і також я побачила ту саму кришку від годинника, яка невідомо як опинилася в могилі і яку я відразу ж почала прохати віддати на виставку. Проте тут моє везіння закінчилося. Мені категорично відмовили, заявивши, що якщо родичі Твардовського (яких необхідно було ще розшукати) письмово підтвердять своє бажання передати на вічне зберігання в музей цей предмет, то він невідмінно її віддасть»¹⁵.

Повернувшись до Дніпропетровська Л. Маркова відразу ж зайнялась пошуком вдови А. Твардовського-Ребрика. Жодної впевненості, що після стількох років вона ще могла проживати в Дніпропетровську не було. Однак, музейникам поталанило, через міську довідку швидко була віднайдена адреса Анни Олександрівни Твардовської. Тут знову хотілося б навести спогади Л. Маркової: «... двері відчинила жінка похилого віку. Я відрекомендувалась, пояснила мету свого візиту і по її реакції (вона якось насторожилась і занепокоїлась) зрозуміла, що переді мною саме та, кого я розшукую. Вона запросила мене до кімнати, ми присіли на диван, і я розпочала розповідь про долю її чоловіка, все, що знала із документів слідства. Вона слухала мовчки і сльози текли по її щокам. Потім настала черга розповідати моїй співрозмовниці, яка повідомила, що довелося їй пережити після арешту чоловіка, про те, як її дружину “ворога народу”, звільнили з роботи, і залишилась вона з двома дочками – Віленою,

¹³ ДНІМ, ЕТ-3454.

¹⁴ Малаховский А. Не подлежит забвению // Неделя. – 1989. – 26 июня.

¹⁵ Монастирна Г.С., Маркова Л.М., Цимлякова Т.М. Зазн. праця.

1926 року народження, та Людмилою, 1929 року народження, без засобів до існування. Ні на яку роботу її не брали. Щоб хоч якось вижити, продавала на “барахолці” речі свої та чоловіка. А по ночах лягала спати разом із дітьми, і на тумбочку клала бритву, щоб, якщо приїде “чорний ворон”, порізати вени собі та дітям, надаючи перевагу (як вона вважала) швидкій смерті, аніж повільній та страшній в таборах ГУТАБ. Про все це вона вже чула від знайомих інших репресованих»¹⁶.

У результаті цього візиту музей отримав письмовий дозвіл на передачу кришки від годинника з іменним написом та деяких інших матеріалів А. Твардовського-Ребрика, які були презентовані на виставці. Більш значущим результатом стало відновлення, хоч і з завеликим запізненням, юридичної та історичної справедливості стосовно однієї із жертв репресивної тоталітарної системи. На щастя, всі члени родини А. Твардовського-Ребрика дочекалися повернення із небуття чесного імені близької їм людини, у невинність якої по-тайки вірили увесь час.

Даний епізод є демонстрацією того, якими нелегкими шляхами пробивала собі дорогу правда. І саме в цьому контексті Биківня посідає непересічне, навіть символічне значення, адже це чи не найперший випадок, коли комуністичні можновладці у відповідь на громадську активність ініціювали проведення досліджень та офіційно визнали злочини своїх попередників проти власних громадян. Жодне із виявлених місць масових поховань жертв репресій, а на 2009 р. їх було встановлено 18 по всій території України¹⁷, не досліджувалось так ґрунтовно та не набуло такого суспільного резонансу, як «Биківнянські могили». Хочеться сподіватися, що робота в даному напрямку отримає більш активну державну та громадську підтримку, проводитиметься і надалі та сприятиме остаточному подоланню тоталітарної спадщини в сучасному суспільстві.

---

¹⁶ Там само.

¹⁷ СБУ встановила імена.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ МІЖВОЄННОГО КИЄВА

Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства (1922–1930): основні напрями діяльності

Одним із провідних вітчизняних мистецтвознавчих осередків міжвоєнного періоду була Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства (далі – НДКМ), що функціонувала при Вищому (з 1926 р. – Київському) інституті народної освіти¹. Упродовж 1922–1930 рр. тут не лише були розгорнуті дослідження українського, російського, західноєвропейського та орієнтального мистецтва, але й здійснювалася підготовка фахівців.

Донині не існує комплексного дослідження діяльності установи, частково висвітлена історія її харківської секції². Мало того, нерозробленість інституційних аспектів розвитку вітчизняної науки про мистецтво призвела до того, що більшість дослідників помилково ототожнює її з кафедрами українського чи всесвітнього мистецтва Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) або вважає, ніби вона функціонувала при ВУАН³.

Перші науково-дослідні кафедри були створені за ініціативою наукового комітету Головного комітету професійної і спеціальної освіти Наркомату освіти УСРР (далі – Головпрофосвіта) у другій половині 1921 р. в Харкові з метою советизації наукової сфери⁴. З січня 1922 р. центральна влада зайнялася їх організацією в Києві, невдовзі передала повноваження створеній на місці комісії, а згодом – бюро Всеукраїнського наукового комітету⁵. Згідно з «Положенням про науково-дослідні кафедри УСРР» завдання цих установ полягало в роботі під керівництвом найвидатніших учених наукових проблем і в підготовці до наукової та педагогічної діяльності осіб, які виявили бажання займатися такою працею та мають необхідні знання й обдарування. Хоча розглядувані кафедри функціонували в системі Наркомату освіти УСРР, вони були зобов'язані

---

¹ Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства // Наукові установи та організації УСРР. – Х., 1930. – С. 258.

² *Побожій С.І.* Харківська секція кафедри мистецтвознавства: з історії мистецтвознавчих осередків України 20–30-х років // Українська академія мистецтва: Дослідн. та наук.-метод. пр. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 118–124.

³ Детальніше про це див.: *Ходак І.* Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства: початковий етап діяльності (1922–1924) // Студії мистецтвознавчі. – 2014. – Чис. 2. – с. 109–110.

⁴ Наукові записки: Орган Київських науково-дослідних кафедр. – К., 1923. – Т. 1. – С. I–II.

⁵ Там само. – С. 158.

координувати наукову діяльність з ВУАН, зокрема інформувати її про результати роботи, брати участь в організованих нею з'їздах і конференціях⁶. Під час заснування мережі науково-дослідних кафедр навіть намагалися передати відповідні академічні структури до їх складу, що спонукало Спільне зібрання ВУАН звернутися до уряду із заявою-протестом⁷.

НДКМ була створена за розпорядженням Головнопрофосвіти 1922 р. в Києві⁸. Розроблений академіком ВУАН Ф. Шмітом у січні 1922 р. проект передбачав, що в її складі функціонуватиме вісім секцій: 1) психології, соціології та стилістики, 2) античного й 3) українського образотворчого мистецтва, 4) візантійського, південнослов'янського і давньоросійського мистецтва, 5) середньовічного мистецтва та мистецтва Нового Сходу, включно з кавказьким, володимиро-суздальським і московським, 6) нового західноєвропейського й російського мистецтва, 7) української музики, 8) українського театру й танку. Проте під час фактичної організації кафедри, що розпочалася в липні 1922 р., її керівник (Ф. Шміт) обмежився секцією українського мистецтва, очолити яку запросив академіка О. Новицького. 22 жовтня 1922 р. Головнопрофосвіта затвердила С. Гілярова, В. Зуммера й Ф. Ернста науковими співробітниками установи. Аспірантами на кафедрі планували залишити Л. Динцеса, В. Язловського й Г. Вишеславцева, також Ф. Шміт керував роботою О. Нікольської, К. Берладіної, М. Лейтер і Т. Івановської – аспіранток Науково-дослідної кафедри історії європейської культури в Харкові⁹.

Програма діяльності НДКМ, що розгорнула діяльність з осені 1922 р., включала як розробку питань, що, на думку її керівника, мали практичне державне значення (теоретичні студії з метою формування державної політики в мистецькій царині, художня педагогіка, теорія та практика охорони пам'яток, музейна справа, організація екскурсій), так і суто наукові студії історії мистецтва, насамперед усього видового спектра українського народного та професійного мистецтва Нового часу й сучасності, візантійського мистецтва в широкому розумінні цього поняття¹⁰.

Запропоновану Ф. Шмітом програму діяльності фахівці сприйняли неоднозначно, скажімо, О. Новицький слушно вважав, що установа, по-перше, бралася за розв'язання невластивих їй завдань, приміром охорони пам'яток

⁶ Положение о научно-исследовательских кафедрах УССР // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 112, 115.

⁷ Історія Національної академії наук України. 1918–1933: Науково-довідковий апарат. – К., 2002. – С. 16–17.

⁸ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), ф. 9, спр. 224, арк. без паг. 21 зв.; Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. X, спр. 18970, арк. 1.

⁹ ІР НБУВ, ф. 279, спр. 867, арк. 1; спр. 868, арк. 1.

¹⁰ НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 224; ІР НБУВ, ф. X, спр. 18970, арк. 1–2.

культури, які належали до компетенції Археологічного комітету ВУАН, по-друге, схилилася до індивідуальних зацікавлень свого керівника у царині теорії мистецтва й психології дитячої творчості. До того ж у складі кафедри не було фахівців з народного й сучасного українського мистецтва, що не дозволяло розвивати низку задекларованих напрямів досліджень. Натомість деякі фахівці виявили бажання студіювати монументальне мистецтво князівської доби, скажімо, О. Новицький планував поновити вивчення київського Софійського собору та разом із В. Зуммером дослідити церкву Спаса на Берестові й мозаїки Михайлівського Золотоверхого монастиря. В. Зуммер збирався закінчити вивчення Кирилівської церкви в Києві та фресок т. зв. Остерської (Юр'євої) божниці, а С. Гіляров – відновити студії візантійської іконографії¹¹.

Брак фінансування не дозволив співробітникам кафедри розпочати комплексне дослідження монументальних пам'яток, тому – поза особистими зацікавленнями кожного науковця – інституція зосередилася на проблематиці психології дитячої творчості, яку її співробітники розробляли спільно з Комісією дослідження дитячої творчості ВУАН¹², та на діяльності Київського археологічного інституту (далі – КАІ)¹³.

КАІ, посаду ректора якого з лютого 1922 р. обіймав Ф. Шміт, був закріплений за НДКМ в статусі археологічних курсів згідно з розпорядженням Головпрофосвіти від 15 листопада (за іншими відомостями – 8 грудня) 1922 р.¹⁴ Персональний склад кафедри, перебравши на себе функції колишньої ради навчального закладу, ліквідував археографічний відділ, що, на його думку, не відповідав профілю установи, та чимало часу приділив складанню навчальних планів і програм мистецтвознавчого, археологічного й етнографічного відділів.

Програма навчання КАІ на час його підпорядкування кафедрі включала значну кількість курсів. Зокрема, у першому півріччі 1922 р. двадцять п'ять викладачів прочитали сорок курсів, що загалом уклалися в двісті дев'ять годин. Специфіка викладання курсів з історії мистецтва полягала в тому, що вони

¹¹ ІР НБУВ, ф. 279, спр. 868, арк. 2–3.

¹² Про діяльність Кабінету дослідження дитячої творчості ВУАН детальніше див.: *Ходак І.* Кафедра всесвітнього мистецтва Всеукраїнської академії наук: інституції, персоналії, основні напрями досліджень // *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв.* – 2014. – № 4–5. – С. 115–122.

¹³ ІР НБУВ, ф. 279, спр. 868, арк. 2–3. Про історію КАІ детальніше див.: *Константинеску Л.* Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту: інформативне повідомлення // *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії, Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.* – К., 1997. – С. 103–122; *Матяш І.* Перший український осередок фахової підготовки архівістів: до 80-ліття Київського археологічного інституту // *Київська старовина.* – 1998. – № 6. – С. 53–73.

¹⁴ НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 224; *Константинеску Л.* Зазн. праця. – С. 122.

нерідко торкалися якогось вузького питання й обмежувалися однією-двома лекціями, навіть великі курси вкладалися в п'ять–вісім лекцій. Наприклад, у вказаний період В. Зуммер прочитав курс «Російське мистецтво» з шести й «Історія іконопису» з п'яти лекцій, Г. Павлуцький – «Нове мистецтво» з чотирьох лекцій, Д. Щербаківський – «Історія українського народного мистецтва» з семи лекцій, Ф. Шміт – «Історія візантійського мистецтва» з восьми лекцій. Викладачі курсів «Графіка» та «Українське мистецтво» – В. Кульженко й Г. Павлуцький відповідно – обмежилися однією лекцією. У той самий час курсу «Іспанські художники» А. Дахновича відвели п'ять, «Стилям київського мистецтва» В. Зуммера – дві, «Пракситель» і «Мікеланджело» Г. Павлуцького – по одній, «Імпресіонізму» Ф. Шміта – чотири лекції¹⁵.

У другому півріччі 1922 р. на відділі мистецтвознавства викладали такі курси: «Антична кераміка» С. Гілярова, «Візантійське мистецтво» Ф. Шміта, «Стилістика малярства італійського відродження» А. Дахновича, «Російське мистецтво» В. Зуммера, «Історія українського мистецтва» Г. Павлуцького, «Геральдика» В. Базилевича, «Палеографія слов'яно-російська» С. Маслова¹⁶, а у весняному триместрі 1923 р., за твердженнями Ф. Ернста, Ф. Шміт читав курс «Теорія мистецтва», С. Гіляров – «Класична скульптура», А. Дахнович – «Стилістика фламандського малярства», В. Зуммер – «Пам'ятники Києва», Ф. Ернст – «Українське будівництво XVII–XX ст.», О. Раєвський – «Колективна психологія»¹⁷. У звіті НДКМ за перший рік існування реєстр прочитаних курсів дещо різниться від наведеного, скажімо, тут згадано курси «Технологія українських народних виробів» Д. Щербаківського та «Малярство Венеції доби Ренесансу» А. Дахновича¹⁸. В осінньому триместрі 1923 р. майбутнім історикам мистецтва передбачали викладати курси «Музезнавство» Ф. Шміта, «Елементи художньої індустрії» С. Гілярова, «Теорія мовної інтонації» Б. Навроцького, «Історія України» В. Романовського¹⁹.

Поряд з лекціями важливою складовою навчального процесу стали науково-дослідні екскурсії. Якщо 1922 р. слухачі інституту під керівництвом В. Базилевича, В. Зуммера, Н. Полонської, Ф. Шміта, Д. Щербаківського, Ф. Ернста, Л. Динцеса й М. Георгієвського регулярно оглядали пам'ятки Києва²⁰, то після підпорядкування закладу НДКМ їхні маршрути пролягли далеко за межі міста, наприклад, 1923 р. вони побували в Каневі, Чернігові, Переяславі, Ніжині. До кожної екскурсії, що мали характер наукових експедицій, долучалося від

¹⁵ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 13, спр. 326, арк. 8.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 224, арк. без паг. 21 зв.

¹⁹ Там само.

²⁰ АНФРФ ІМФЕ, ф. 13, спр. 326, арк. 8.

двадцяти до п'ятдесяти осіб²¹. Напередодні мандрівки викладачі або інші фахівці виступали перед слухачами інституту з лекціями, присвяченими відповідній проблематиці, а по її завершенні учасники виголошували доповіді за результатами польових досліджень.

Упродовж першого року діяльності НДКМ відбулося сорок вісім засідань, на яких заслухали сімдесят дев'ять доповідей²², переважна частина яких була присвячена історії українського мистецтва. Значно менше дослідників зосередилось на історії російського (чотири доповіді), візантійського й західноєвропейського (по дві доповіді), античного (одна доповідь) мистецтва, теоретичних питаннях мистецтвознавства й проблемах дитячої творчості (по три доповіді), музеєзнавстві й археології (по сім доповідей)²³. Тематика українознавчих доповідей здебільшого зумовлювалася оглянутими під час екскурсій пам'ятками культового зодчества (наприклад, «Адам Церникау – будівничий церкви св. Трійці в Чернігові» й «Архітектурні пам'ятки Чернігова XVII–XIX ст.» Ф. Ернста, «Великокнязівські храми Чернігова» та «Канівська Георгіївська та Києво-Кирилівська церкви» В. Зуммера, «Про Остерські та Переяславські церкви» й «Успенський храм в Переяславі» А. Ханникова, «Вознесенський монастир у Переяславі» М. Вязьмітіної та Н. Коцюбинської, «Замкова церква в м. Ніжині» Л. Линко, «Микільський собор у Ніжині» П. Кульженко, «Ніжинські греки та їх церкви» й «Покровська церква в Переяславі» Р. Гельман(а?), «Михайлівська церква в Переяславі» В. Єршової та Л. Терпиловської, «Деревляне будівництво в Переяславі» Л. Кістяківського)²⁴. Кілька збережених в архіві Ф. Ернста доповідей засвідчують, що слухачі не обмежувалися натурним обстеженням храмів, а ретельно студіювали літературу з обраної теми та церковні літописи, які дозволяли встановити час заснування (побудови), імена фундаторів, дату та обсяг проведених ремонтних (реставраційних) робіт, віднотувати інші, важливі для історії пам'ятки події²⁵.

²¹ *Ернст Ф.* Експедиції для студіювання української старовини // Червоний шлях. – 1923. – № 8 (Листопад). – С. 282–284; *Ернст Ф.* Студіювання пам'яток м. Чернігова // Червоний шлях. – 1923. – № 6–7 (Вересень – Жовтень). – С. 228–230; *Сторчай О.* Практика мистецтвознавчих екскурсій у Київському археологічному інституті в 1920-х рр.: публікація документа // Мистецтвознавство України. – К., 2012. – Вип. 12. – С. 313–322.

²² Крім оприлюднення результатів власних досліджень, на засіданнях кафедри, що відбувалися майже щотижня, науковці розглядали звернення установ і приватних осіб щодо стану пам'яток культури, наприклад, про тріщину в соборі св. Софії в Києві, руйнацію Покровської церкви в Полтаві, знищення статуї з монумента О. Бобринському тощо. Також вони ухвалили план підготовки колективної праці «Технологія мистецтва» (див.: НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 224, арк. без паг. 21 зв.).

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Наприклад, див.: АНФРФ ІМФЕ, ф. 13, спр. 226, арк. 1–2 зв.; спр. 225, арк. 1–4 зв.; спр. 274, арк. 1–2 зв.

Вагоме місце в процесі підготовки істориків мистецтва відводилося спеціальним семінарам, зокрема з українського мистецтва Ф. Ернста й В. Зуммера, українського народного мистецтва Д. Щербаківського, стилістичного аналізу С. Гілярова й А. Дахновича.

Заняття на семінарі з українського мистецтва Ф. Ернста й В. Зуммера були побудовані таким чином, що щосуботи його учасники зустрічалися, щоб прослухати лекцію котрогось з керівників чи доповідь спеціально запрошених фахівців і слухачів інституту, а по неділях вирушали в тематичні екскурсії до пам'яток Києва, улітку – до інших міст, скажімо, Трипілля та Новгород-Сіверського (1924 р.). Більшість доповідей на семінарі слухачі присвячували монументальним пам'яткам Києва, творам, що зберігалися в музейних колекціях міста, і тим архітектурним та іншим артефактам, які вони оглядали під час екскурсій. Крім підготовки оригінальних розвідок, члени семінару регулярно рецензували найновіші праці з історії мистецтва, що вийшли у світ як в Україні, так і в Росії та Західній Європі²⁶.

Семінар Д. Щербаківського з українського народного мистецтва, у якому брали участь слухачі мистецтвознавчого й етнографічного відділів, що прослухали лекційний курс ученого і склали іспит²⁷, відбувався в етнографічному відділі Першого державного музею, принаймні в останні роки існування КАІ²⁸. Керівник прагнув ознайомити слухачів з літературою з різних галузей народного мистецтва, навчити самостійно збирати матеріал і науково описувати його, а також привчити їх до самостійного опрацювання накопичених артефактів, тобто до наукового дослідження. Для досягнення необхідного результату він сформував три групи тем, які кожен слухач розробляв самостійно. Учений насамперед пропонував підготувати огляд історії дослідження якогось з видів народного мистецтва (скажімо, церковної архітектури чи шитва)²⁹. Тематика другої групи доповідей зумовлювалася тими матеріалами, які слухачі збрали власноруч, переважно на малій батьківщині під час канікул чи свят³⁰. Зокрема, в останній рік роботи КАІ Н. Коцюбинська виголосила доповідь «Одежа селя-

---

²⁶ Про тематику доповідей та рецензій учасників семінару детальніше див.: *Ходак І.* Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства... – с. 115-117.

²⁷ *Спаська Є.* Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського // Україна. Наука і культура: Щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 274–276; *Ходак І.* Лизавета Левитська (з історії українського мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років) // Народознавчі зошити. – Л., 2014. – Зош. 5. – С. 871.

²⁸ НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 179, арк. 4.

²⁹ Там само.

³⁰ Д. Щербаківський також залучав слухачів до вивчення музейних колекцій, зокрема, вони підготували кілька доповідей за матеріалами виставки українських килимів, організованої вченим у київському музеї 1924 р., серед них – «Композиція українських килимів» Н. Чекіна та «Ритміка орнаменту полтавських килимів» Е. Ізюміна (див.: НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 136, 14 арк., 13 арк.).

нок в с. Степашках³¹ Ушицького повіту на Поділлі», Л. Левитська – «Настінне малювання в хатах с. Соснівки на Чигиринщині», А. Терещенко – «Різьба по дереву в Золотоніському повіті і полтавські назви орнаментів», Волобуєва – «Техніка настінного малювання на Остерщині Чернігівської губернії», Є. Спаська – «Ічнрянські гончарі і кахляні печі»³². При цьому Д. Щербаківський намагався передати учням власний досвід збирацької діяльності, який називав «збирацько-дослідницьким» методом праці³³, наголошуючи, що «збирання є вже дослід», а успішна експедиція – «наполовину пророблена робота»³⁴. 5 червня 1924 р. під час екскурсії до Борисполя дослідник наочно продемонстрував вихованцям методи експедиційної роботи³⁵. Як засвідчують підготовлені її учасниками семінарські доповіді, зокрема «Бориспільські цехи» М. Тарасенка, «Живопис м. Борисполя» М. Вязьмітіної, «Писанки» П. Кульженко, «Чоловічі та жіночі одяги, покриття голови, взуття та прикраси» Н. Заглади, «Єврейське кладовище в Борисполі» М. Вязьмітіної та М. Новицької, «Церкви м. Борисполя» П. Кульженко й М. Вязьмітіної, «Різьба по дереву» А. Терещенка й А. Гвоздецького, об'єктом їхньої уваги стали пам'ятки і матеріальної, і духовної культури, які вони намагалися максимально повно описати, а також замалювати³⁶.

Третя група тем була пов'язана з дослідженням ритміки орнаментики. Зважаючи на недостатню розробленість суто мистецтвознавчої методології, Д. Щербаківський надавав їй особливе значення, доручивши в 1923–1924 навчальному році М. Новицькій і Н. Коцюбинській підготувати доповідь «Ритм в орнаменті (за методами студій над ритмом в музиці й поезії)». Також М. Новицька виступила з доповіддю «Ритми на орнаментах божниці», А. Терещенко – «Орнамент українських ярем і його ритміка», Скрипченко – «Еволюція головних форм української кераміки (посуд)»³⁷.

³¹ Можливо, ідеться про с. Степанки Ушицького повіту Подільської губернії (нині Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.) або с. Степашки Гайсинського повіту Подільської губернії (нині Гайсинського району Вінницької області).

³² Згодом Є. Спаська підготувала цілий цикл статей (етюдів) про чернігівське гончарство, а згадана доповідь з роками трансформувалася в аспірантську роботу (див.: *Спаська Є. Ганчарські кахлі Чернігівщини XVIII–XIX ст.: 4-й етюд з циклу «Чернігівське ганчарство»*. – Київ. красвий с.-г. музей та ППП виставка, 1928. – 30, [4] с., 5 арк. іл.). До цієї групи також можна зарахувати доповіді Є. Спаської за результатами подорожі до Ніжина на Різдво 1923 р. (див.: НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 136, 17 арк.) та «Жіноча одяг, с. Красносілка на Черкащині» Л. Мулявки (див.: НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 136, 5 арк.).

³³ *Спаська Є.* Зазн. праця. – С. 282–283.

³⁴ АНФРФ ІМФЕ, ф. 43, спр. 315, арк. 1.

³⁵ НА ІА НАНУ, ф. 9, спр. 79, 53 арк, 54 мал.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само, спр. 179, арк. 4 зв.

Академік Федір Шміт – керівник Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства в 1922–1924 роках

Академік Олекса Новицький – керівник Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства в 1924–1930 роках. 1930 рік

Данило Щербаківський – дійсний член Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства

Федір Ернст – дійсний член Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. 1925 рік

Сергій Гіляров – дійсний член Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства

Якщо Д. Щербаківський в основному орієнтував учасників своїх семінарів на студіювання пам'яток з колекції Першого державного музею (з 1924 р. – Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка, далі – ВІМШ), у якому завідував історичним і етнографічним відділами, то для членів семінару із стилістично-історичного аналізу пам'яток (керівники – С. Гіляров і А. Дахнович) важливою речовою базою став Музей мистецтв ім. Б. І В. Ханенків ВУАН. Саме

в його залах слухачі, а також деякі викладачі КАІ та інші особи виголошували доповіді за результатами дослідження окремих пам'яток чи груп експонатів закладу. Скажімо, композитор і музичний критик М. Шипович зачитав доповіді, присвячені т. зв. «Деїсусу» Івана Самойловича й пам'яткам новгородської школи іконопису. Слухач В. Богословський досліджував стиль новгородських ікон і поясні бронзові бляхи кабанського типу з музейних вітрин, Є. Спаська – кахльову грубу російської роботи XVIII ст. у приміщенні бібліотеки музею, Машишева – копію «Мадонни дель Магніфікат» Сандро Ботічеллі та алегоричну композицію школи Тиціана, Уманська – композицію «Орфей і Еврідіка» майстра флорентійської школи Якопо дель Селлайо, П. Македонський – італійські кессоне, П. Кульженко – рельєфні образи Мадонн доби Ренесансу, Н. Венгрже-новська – античну теракоту, випускник Інституту Л. Динцес – скитське золото, а Ф. Ернст – портрет О. Дмитрієва-Мамонова роботи Д. Левицького³⁸. Як зазначав С. Гіляров, чимало зі студентських робіт були виконані на досить високому рівні й заслуговували на публікацію в музейному збірнику, який тоді сподівались започаткувати³⁹.

1924 рік став поворотним у долі НДКМ. У травні її очільник і ректор КАІ Ф. Шміт, зрікшись більшості посад у Києві, виїхав до Москви, де став завідувачем відділу великокнязівських старожитностей Історичного музею, членом Науково-дослідного інституту мистецтвознавства й археології, професором Першого московського державного університету тощо. Остаточно діяльність у Києві науковець згорнув наприкінці 1924 р. у зв'язку з призначенням його директором Державного інституту історії мистецтв у Ленінграді⁴⁰. Слідом за наставником до Північної Пальміри подалася низка вихованців КАІ, зокрема Л. Динцес та О. Гущин, які залишили помітний слід в історії російської науки.

У серпні 1924 р. Київський губернський відділ народної освіти закрити КАІ, кваліфікувавши його діяльність як спробу реставрувати тип старого університету. Відчайдушні намагання професорів реформувати заклад чи поновити його діяльність у статусі Вищих археологічних курсів при Всеукраїнському археологічному комітеті, Вищому інституті народної освіти чи ВІМШ успіху не мали. Проте реструктуризована новим очільником – О. Новицьким – НДКМ знайшла можливість продовжити підготовку молоді генерції фахівців завдяки інституту аспірантури, а згадані викладачі КАІ невдовзі стали її дійсними членами та керівниками аспірантських семінарів.

Як тільки академік О. Новицький був призначений керівником НДКМ, він одразу подбав про поповнення кадрового складу. Для поліпшення наукової роботи дійсним членом установи було обрано Д. Щербаківського, а «для кращої

³⁸ *Ходак І.* Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства... – с. 119.

³⁹ Звідомлення Української академії наук у Києві за 1924 рік. – У Києві: 3 друк. УАН, 1925. – С. 21.

⁴⁰ *Афанасьев В.А.* Федор Иванович Шмит. – К., 1992. – С. 68–70; *Чистотина С.* Федор Иванович Шмит. – М., 1994. – С. 81–82.

постановки діла з боку політичного» на посаду співробітника запросили ректора Київського художнього інституту й в. о. директора Музею мистецтв ВУАН І. Врону⁴¹. У налагодженні діяльності кафедри вагому роль відіграв Д. Щербаківський, без поради з яким О. Новицький не робив жодного кроку⁴².

29 січня 1926 р. президія Укрнауки доручила О. Новицькому скласти оперативний план НДКМ, поповнивши її новими членами. У проєкті реорганізації установи вчений передбачив функціонування шести секцій: теорії мистецтва, передісторичного, усесвітнього й українського мистецтва, музики й театру. Завідувачем секції теорії мистецтва він запропонував затвердити Б. Якубського, передісторичного мистецтва – спочатку М. Біляшівського, а після його смерті П. Курінного, науковим співробітником – ученого секретаря Всеукраїнського археологічного комітету М. Рудинського. Планувалося, що музичну секцію очолить К. Квітка, а її науковим співробітником стане ректор Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка М. Грінченко. Організацію театральної секції доручили П. Руліну й О. Кисілю. Через брак фахівців не вдалося знайти керівника для секції всесвітнього (загального) мистецтва, проте окремі питання мали розробляти В. Зуммер, який переважно студіював мистецтво Азербайджану, та С. Гіляров, який планував вивчати нідерландське малярство, італійські впливи в мистецтві XVI ст. та творчість майстрів Італії XVII ст.

Робота кафедри поступово налагоджувалася, хоча Укрнаука не поспішала схвалювати розроблений О. Новицьким проєкт, оскільки мала намір реорганізувати установу в Науково-дослідний інститут матеріальної культури. 4 грудня 1926 р. Укрнаука несподівано для О. Новицького ухвалила засадничо іншу структуру НДКМ: «Рахувати за центральну секцію українського мистецтва. Утворити в Києві секції: 1) українського мистецтва, 2) російського мистецтва, 3) східно-мусульманського мистецтва і 4) західного мистецтва. В Харкові утворити секції: 1) українського мистецтва, 2) мистецтва християнського сходу»⁴³. З огляду на те, що центральною визначили секцію українського мистецтва, О. Новицький вирішив розгорнути в ній три підсекції: передісторичного мистецтва, музичну й театральну, залишивши їхніх членів у складі установи.

Відповідно до постанови президії Укрнауки від 18 жовтня 1926 р. було утворено Харківську секцію НДКМ, що об'єднала місцевих істориків мистецтва, які раніше працювали на кафедрах історії української культури та історії європейської культури⁴⁴. Спочатку секція на чолі зі співробітником Кавказького історико-археологічного інституту (Тбілісі) Д. Гордіївим (Гордєєвим) мала дві підсекції – українського мистецтва та мистецтва християнського сходу.

⁴¹ ІР НБУВ, ф. 279, спр. 857, арк. 1.

⁴² Там само, спр. 876, арк. 2.

⁴³ Там само, арк. 6; спр. 868, арк. 3–8.

⁴⁴ Звіт про діяльність секції мистецтва в Харкові науково-дослідчої катедри мистецтвознавства в Києві з 18 жовтня 1926 року до 1 квітня 1927 року // Наука на Україні. – 1927. – № 2–4. – С. 177.

До складу першої з них входили директор Музею українського мистецтва в Харкові С. Таранушенко (керівник), наукова співробітниця Є. Берченко й аспірантка М. Щепотьєва. На етапі становлення підсекції її члени працювали за індивідуальними планами. С. Таранушенко переважно досліджував мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст., а Є. Берченко – хатне малювання Катеринославщини, підготувавши низку публікацій, присвячених історії цього виду народної творчості в регіоні й методиці збирання розписів. У підсекції східного мистецтва працювали Д. Гордіїв (керівник), наукові співробітники О. Нікольська, К. Берладіна та Т. Івановська, коло дослідницьких інтересів яких (історія середньовічного мистецтва Грузії та Вірменії)⁴⁵ сформувалося у зв'язку з переконанням Ф. Шміта (їхнього університетського професора) у важливості кавказьких впливів на мистецтво Давньої Русі.

Після затвердження 1927 р. дійсним членом НДКМ В. Зуммера підсекція східного мистецтва розділилася на дві – підсекцію мистецтва ісламу⁴⁶ на чолі із В. Зуммером та підсекцію кавказько-візантійського мистецтва, керівником якої залишився Д. Гордіїв⁴⁷. Слід зауважити, що в дослідженнях ісламського мистецтва активну участь брали як харківські, так і київські молоді дослідниці, насамперед М. Вязьмітіна⁴⁸, яка після захисту промоційного дослідження очолила відділ Сходу в Музеї мистецтв ВУАН, а також П. Кульженко, Є. Спаська, М. Новицька, Н. Геппенер, Н. Венгрженовська та ін.⁴⁹

Напрацювання співробітників харківської секції НДКМ публікувалися в наукових збірниках кафедр історії української та європейської культури, журналах «Східний світ», «Червоний шлях» тощо. Справжньою подією стало видання збірника секції «Мистецтвознавство»⁵⁰, до якого ввійшли розвідки С. Таранушенка, Є. Берченко, М. Лейтер, К. Берладіної, О. Степанової з проблематики українського мистецтва, Д. Гордіїва, О. Нікольської, Т. Івановської з історії мистецтва Кавказу, М. Вязьмітіної – з історії мистецтва ісламу, а також

⁴⁵ Там само. – С. 177–179.

⁴⁶ ІР НБУВ, ф. 279, спр. 868, арк. 9; *Кочубей Ю. М., Циганкова Е. Г.* Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30 рр. XX ст. В. М. Зуммер (1885–1970). – К., 2005. – С. 47.

⁴⁷ Харківська секція Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства // Наукові установи та організації УСРР. – Х., 1930. – С. 258.

⁴⁸ Найвагомішим її здобутком цього часу стала систематизація й каталогізація орієнтальних колекцій двох провідних музеїв України – Харківського художньо-історичного музею та Музею мистецтв ВУАН (див.: *Вязьмітіна М.* Ісламські збірки Харківського художньо-історичного музею (бронза, кераміка, дерево) // Мистецтвознавство. – Х., 1928–1929. – Зб. 1. – С. 129–145; Мистецтво країн Ісламу: Каталог / Склала М. Вязьмітіна; матеріали до епіграфіки В. Крачковської. – К.: ВУАН, 1930. – [4], 122 с., XXIII табл.).

⁴⁹ Науковий архів Національного музею мистецтв ім. Б. та В. Ханенків, оп. 1, од. зб. 39, спр. 16, арк. 129; *Кочубей Ю. М., Циганкова Е. Г.* Зазн. праця. – С. 18–27.

⁵⁰ Мистецтвознавство. – Х., 1928–1929. – Зб. 1. – [12], 165, 8 с., 73 арк. іл.

статті В. Зуммера про О. Іванова та В. Дубровського про організацію музеїв робітничого побуту й мистецтва. Незважаючи на ретельність опрацювання конкретних питань, збірник одразу після появи зазнав гострої критики. Заідеологізовані рецензенти докоряли авторам за архаїчність проблематики й відповідно за відсутність статей, присвячених сучасному мистецькому процесу, ідеалізм і національно-демократичну романтику, описовість і нехтування ідеологічними аспектами⁵¹, що унеможливило видання другого збірника, який оперативно підготували до друку харківські науковці.

Основним завданням НДКМ О. Новицький уважав підготовку молодшої генерації дослідників⁵². З 1927 р. тут об'єдналися члени колишнього гуртка «Студіо» при Кабінеті українського мистецтва ВУАН (керівник – О. Новицький) і семінару з українського народного мистецтва у ВІМШ (керівник – Д. Щербаківський). Невдовзі до них приєдналися деякі аспіранти харківської Кафедри історії української культури та інші особи, що досліджували вітчизняне мистецтво, головне народне, чи розробляли орієнтальну проблематику. У 1927–1929 рр. аспірантками Кафедри стали М. Новицька, М. Щепотьєва (обидві перейшли з Кафедри історії української культури в Харкові), Н. Коцюбинська, Є. Спаська, К. Білоцерківська, Л. Мулявка, Л. Левитська, М. Вязьмітіна та ін. Окрім підготовки промоційного дослідження, аспіранти НДКМ разом з кандидатами в аспіранти й аспірантами провідних київських музеїв розробляли ширший спектр питань історії мистецтва, опрацьовували фахову літературу, рецензували мистецтвознавчі праці, відвідували семінари, проводили експедиції, виступали з доповідями. На переконання Д. Щербаківського, який найбільше опікувався педагогічною діяльністю установи на початковому етапі, кожен аспірант мусив провести щонайменше дві експедиції до сільських регіонів, дві – до міст й одну – поза межі України (зважаючи на скрутне матеріальне становище молодих науковців, остання експедиція не була обов'язковою), а також виголосити дев'ять доповідей, тематика яких не обмежувалася темою промоційного (дисертаційного) дослідження⁵³.

У 1928–1929 навчальному році аспіранти та кандидати в аспіранти секції українського образотворчого мистецтва НДКМ мали можливість працювати в п'яти семінарах: старого українського мистецтва (керівник – О. Новицький), нового українського мистецтва (керівник – Ф. Ернст), трипільської культури (керівник – П. Курінний), нового західноєвропейського та українського малярства (керівник – А. Таран), техніки старого українського малярства (керівник –

⁵¹ *Побожій С.І.* Зазн. праця. – С. 122–123.

⁵² *Новицький О.* Здобутки українського мистецтвознавства та археології за десятиріччя після Жовтневої революції // Пролетарська правда. – 1927. – 6 листоп. (№ 255). – С. 7.

⁵³ ІР НБУВ, ф. 279, спр. 903, арк. 1.

⁵⁴ *Щепотьєва М.* Науково-дослідча кафедра мистецтвознавства в Києві в 1928–29 акад. р. // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Чис. 2. – С. 86–88.

М. Касперович)⁵⁴. Після обрання 12 жовтня 1928 р. дійсним членом Кафедри С. Гілярова передбачалося започаткувати семінар усесвітнього мистецтва⁵⁵. Робота в семінарах мала переважно практичний характер, приміром, протягом року учасники семінару старого українського мистецтва здебільшого вивчали собор св. Софії в Києві, а нового українського мистецтва – пам'ятки вітчизняної архітектури другої половини XVII–XVIII ст.⁵⁶

У 1929–1930 навчальному році основна увага семінару Ф. Ернста була спрямована на студіювання творів українського малярства XVII–XVIII ст. з колекції ВІМШ, скажімо, Т. Мішківська виголосила доповідь про портрети з Вишневецького замку, О. Гейбель – Богдана Хмельницького, П. Кульженко – Данила Єфремовича та князя Долгорукого, І. Снігур – Антона Головатого та Василя Гамалії, Г. Бабич – Михайла Миклашевського тощо⁵⁷. Відповідно до вимог часу, керівник семінару звертав увагу не лише на методику дослідження, аналіз кожної пам'ятки з історичного та мистецького боків, але й на визначення його «класового характеру» й «соціального змісту».

На початку 1930 р. Наркомат освіти УСРР розробив план реорганізації науково-дослідних установ, що передбачав ліквідацію НДКМ у Києві та її секції в Харкові з наступним приєднанням їх до профільних музеїв⁵⁸. 1 серпня 1930 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову, згідно з якою згадана Кафедра з 15 вересня мала бути ліквідована, її майно передане до Всеукраїнського музейного містечка, а аспірантам пропонували продовжити навчання в аспірантурі відповідних музеїв⁵⁹.

Невдовзі після ліквідації НДКМ колишні співробітники харківської секції отримали можливість продовжити дослідницьку діяльність в Українському науково-дослідному інституті історії матеріальної культури, створеному в жовтні 1930 р. шляхом злиття науково-дослідних кафедр археології, антропології, етнографії та згаданої секції мистецтвознавчої кафедри. Робота відділу виробничих мистецтв, який з 1931 р. очолював В. Зуммер, віднині мала концентруватися на вивченні мистецтва України в утворених за формаційним принципом секціях мистецтва ранньофеодального, пізньофеодального часу, капіталістичної доби, доби Жовтневої революції та соціалістичного будівництва⁶⁰. Зміна тематики досліджень відбувалась на тлі перманентних зборів із «самокритичними доповідями» співробітників, у яких вони були змушені визнавати помилки попереднього етапу діяльності, головно засуджувати наслідування «буржуазно-націоналістичних» концепцій⁶¹.

⁵⁷ АНФРФ ІМФЕ, ф. 13, спр. 13, арк. 17.

⁵⁸ Історія Національної академії наук України. 1929–1933 : документи і матеріали. – К., 1998. – С. 51.

⁵⁹ ІР НБУВ, ф. 279, спр. 889, арк. 1.

⁶⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 9, спр. 1471, арк. 45–46.

⁶¹ Там само, арк. 49.

Ліквідація НДКМ спонукала й киян – колишніх дійсних членів кафедри та керівників її семінарів – шукати форми продовження навчально-дослідницької роботи. Зокрема, Ф. Ернст за підтримки керівництва ВІМШ у 1930–1931 рр. організував семінар з історії та соціології українського мистецтва, у роботі якого брали участь переважно співробітники та аспіранти провідних київських музеїв, серед яких було чимало вихованців КАІ та НДКМ. Зосередившись упродовж першого року роботи на проблематиці мистецтва раннього феодалізму, вони здебільшого досліджували пам'ятки малярства з колекції ВІМШ, панські садиби, скульптурні пам'ятки й осередки керамічного виробництва⁶².

На початку 1930-х рр. Ф. Ернст, Д. Гордіїв та низка інших науковців і колишніх аспіранток НДКМ мали можливість проводити наукові студії в установах ВУАН і музеях. Але впродовж осені 1933 – весни 1934 року, тобто напередодні перенесення столиці з Харкова до Києва, академіка Ф. Шміта, Є. Берченко, О. Берладіну, Д. Гордієва, Ф. Ернста, В. Зуммера, Н. Коцюбинську, Є. Спаську, С. Таранушенка та інших фахівців на підставі сфальсифікованих звинувачень у контрреволюційній діяльності було заарештовано й засуджено до різних термінів заслання. Для багатьох талановитих учених це був лише початок страдницького шляху – після повторних арештів до найвищої міри покарання (розстрілу) засудили Ф. Шміта, Ф. Ернста, Н. Коцюбинську. Тих, кого оминула доля засланців, на тривалий час або й назавжди позбавили можливості працювати за фахом. Разом з фізичним знищенням учених і ліквідацією наукових інституцій нерідко зникали їхні розвідки, польові матеріали та інші напрацювання. Українське мистецтвознавство як наукова дисципліна практично припинило існування. Повернення в культурний контекст знищених чи зневажених постатей і їхнього дослідницького доробку – неодмінна умова повнокровного, незаангажованого розвитку цієї галузі наукового знання.

---

⁶² АНФРФ ІМФЕ, ф. 13, спр. 13, арк. 21–22 зв.

Переведення Державного єврейського театру з Харкова до Києва: політичні вимоги та мистецька практика

Перенесення столиці з Харкова до Києва призвело до ґрунтовної зміни у житті творчих колективів міста, зокрема театрів, в тому числі єврейських. Звичайно, для підвищення статусу нової столиці туди були відізані потужні мистецькі сили. Було вирішено створити державний єврейський театр у Києві, об'єднавши трупу київського та харківського театрів. Щоб зрозуміти, наскільки органічним стало це поєднання, ми маємо проаналізувати стан двох театрів напередодні їхнього злиття.

Особливості розвитку єврейського театру у Харкові та Києві були пов'язані з історично сформованим становищем єврейського населення цих міст. Але в 1920–1930-ті роки долі київського та харківського єврейського театру мали постійні творчі перетини.

До революції Харків не входив до смуги осілости, тому в місті не було єврейських часописів та навчальних закладів. Після кінцевої перемоги більшовиків у грудні 1919 р. єврейське національне життя на деякий час активізувалося. 1923 р. був відкритий Єврейський робітничий клуб імені III-го Інтернаціоналу. Працювали чотири школи з викладанням на їдиш. Видавалися літературні та суспільно-політичні пропагандистські журнали і газети на їдиш: «Дер штерн», «Советіше літератур», «Ді ройте велт», «Юнгер шлогер», «Арбдорфкор», «Ратнбїлдунг», «Арбетер югнт». Діяв Єврейський педагогічний технікум ім. Жовтневої революції і єврейське відділення Газетного технікуму.

Довгий час євреї Харкова мали відвідувати вистави мандрівних труп. Оскільки харківська єврейська інтелігенція прагнула до асиміляції, глядачами цих вистав були дрібні торговці й ремісники, яких задовольняв строкатий репертуар цих труп. Першою спробою створення єврейського театру у Харкові був театр «Унзер Вінкл» («Наш куток»), який виник 1918 р. під керівництвом М. Рафальського. В ньому грали такі актори, як С. Фібїх, Л. Желязо, В. Зільберберг, Б. Дальська, Н. Стучков та ін. У репертуарі театру були представлені як твори єврейських драматургів – «Дер Іхес» («Походження») Ш. Аша, «Ейбікер вандерер» («Вічний блукач») О. Димова, так і п'єси західноєвропейського класичного репертуару – «Господиня заїзду» К. Гольдоні, «Витівки Скапена» Ж.-Б. Мольєра, а крім того – одноактні комедії, шаржі, жарту. Серед глядачів цього театру можна було побачити не тільки ремісників та торговців, але й національно свідому інтелігенцію. Режисерами театру були Є.-Л. Баумволь,

М. Рафальський, М. Тарханов, В. Вільнер. Театр працював у Харкові до початку . Далі частина труп на чолі з Рафальським виїхала до Вітебську, а потім – до Мінську. Друга частина опинилась у Києві, де об'єдналась з театром «Кунст Вінкл».

Деякий час харківські глядачі вимушені були задовольнятися гастроллями різних єврейських труп, доки 1925 р., згідно з політикою коренізації, у Харкові був створений Харківський державний єврейський театр. Завдання театру були сформульовані у передовій статті журналу «Нове мистецтво»: «Служити інтересам єврейських робітників та працюючих мас, задовольняти їхні культурні потреби, бути співзвучним їм, виховувати їх, це головне й єдине завдання, виконання якого дасть повну перемогу й визнання театру»¹.

Театр отримав приміщення на Харківській набережній і відкрився виставою «Пурім-шпіль», яку поставив художній керівник театру Е. Лойтер, з діяльністю якого пов'язаний перший період роботи театру (1925–1928). До творчого складу театру увійшли колишні актори київської студії Культур-ліги, які навчалися у Москві, на єврейському відділенні Державного інституту театрального мистецтва. Навчання студійців складалося з практичних занять з відомими режисерами – Є. Вахтанговим, В. Мейерхольдом, О. Грановським. Разом із Лойтером до Харкова приїхали колишні студійці Ада Сонц, Данііл Стрижевський, Іва Він, Захар Він, Віра Зісман, Анна Левінштейн, Шева Елішева, Рая Кулик-Терновська, Еммануїл Дінон, Фай Заславський, Ізя Ізраель (Сапожніков), Лія Бугова. Поруч з ними на сцені ГОСЕТу грали й досвідчені актори – Аркадій Нугер, Арон Мерензон, Яків Гольман, Яків Абрамович, Зінаїда Мурована, Надія Віньяр, Надія Надіна.

У перші три роки існування театру репертуар складали традиційна єврейська музична комедія (наприклад, «Цвай Кунилемлех» за комедіями А. Гольдфадена), революційно-романтичні п'єси радянських авторів («Ін брен», «Юнген», «Бабеф») та історичні драми на сюжети стародавніх подій. До речі, критик М. Лейпцігер вважав єдиною «грунтовною, монументальною постановкою» саме історичну виставу «Загмук» за п'єсою А. Глебова². Між тим, Лойтера все частіше обвинувачували в естетизмі, у наслідуванні головному режисеру Московського ГОСЕТу О. Грановському. У травні 1928 р. діяльність Е. Лойтера була розкритикована у виступах учасників Другого з'їзду працівників єврейської освіти та культури, після чого він був звільнений з посади художнього керівника ГОСЕТу.

Художнім керівником став М. Норвід, який вдавався до творчого методу Є. Вахтангова. Норвід привів до театру випускників Одеської єврейської драматичної студії. Серед нових акторів були Анна Шейнфельд, Лена Сігаловська, Рохеле Паскевич, Женья Магазаннік, Роза Грін, Соня Пемова, Ісаак Томбак,

¹ *Р-ський*. До відкриття єврейського театру // Нове мистецтво. – 1925. – № 5. – 1–8 груд. – С. 1.

² *Лейпцігер М.* 20 років єврейського театру на Україні // Театр. – 1938. – № 5. – С. 37.

Семен Бідер. М. Норвід на посту головного режисера театру взяв курс на сучасність, на відображення історії революційного руху, участі євреїв у більшовицькій революції і розбудові соціалізму. При цьому відсунулася на другий план і навіть майже зникла національна єврейська проблематика. Хоча вистави Норвіда «Аристократи» і «Американер гетер», які викривали тогочасне буржуазне суспільство, були позначені рисами гротеску і мали цікаве режисерське рішення, але нова драматургія («Гірш Лекерт», «Останні», «Кров», «Ніт гедайгет», «Юліус»), до якої звертався театр, знов не виправдала надій влади та художнього керівництва театру, бо ці вистави не мали свого глядача, а відтак – фінансового успіху.

1931 р. «Радянський театр» надрукував короткий огляд діяльності ГОСЕТу за перші п'ять років його існування. Автор допису чітко розділив цю п'ятирічку на два періоди: перший (1926–1929 рр.) – «період пошуку форм і художнього обличчя театру: театр пробує свої сили на всі театральні жанри – від трагедії до водевілю»; другий — період реконструкції: «театр рішуче став на шлях допомоги трудящим у здійсненні великих завдань нашої п'ятирічки, одночасно викристалізовуючи своє художнє обличчя, свій стиль». Проте головну заслугу театру дописувач вбачав у відмові від традицій «старого» єврейського театру: «Йому першому на Україні судилося стати на боротьбу з численними єврейськими колективами, що мандруючи по Україні, прищеплювали трудящим нездорові смаки, отруювали мозок трудящих різними халтурними постановками, із завзяттям він повів з ними жорстоку боротьбу, що закінчилася цілковитою його перемогою»³.

Останні два сезони у Харкові ГОСЕТ, як і раніше, приділяв основну увагу сучасній драматургії. До репертуару входили, окрім згаданих вище спектаклів, перекладені їдиш «Кадри» І. Микитенка, «На Заході бій» Вс. Вишневського⁴.

Проте у планах на майбутнє передбачалося розширення репертуарних рамок за рахунок творів єврейської та світової класики, сучасної російської та української драматургії. Були намічені до постановки «Так було» («Рекрути») І. Аксенфельда у переробці Л. Різника (реж. А. Рубін), «Шіллер і хліб» М. Даниеля (реж. М. Петров), «Міщанин-шляхтич» Мольєра (переклад Д. Гохштейна, режисер В. Скляренко), «Бастилія Божої матері» І. Микитенка та ін.⁵ 1933 р. Норвід залишає театр. Натомість до роботи був запрошений режисер дніпропетровського російського театру А. Рубін, який поставив п'єсу «Рекрути».

У жовтні 1933 р. на шпальтах газети «Вісті ВУЦВК» було надруковано статтю директора Всеукраїнського державного єврейського театру, в якій він

³ П'ятирічний ювілей творчої роботи Держ. єврейськ. театру // Радянський театр. – 1931. – № 1/2. – С. 98.

⁴ Зимовий сезон Державного єврейського драматичного театру // Вісті ВУЦВК. – 1932. – 3 жовт.

⁵ Державний єврейський театр // Театральна декада. Харків. – 1933. – С. 3, 25–26.

пише про подальші творчі плани колективу⁶. Він, поряд з вже згаданими творами Резніка, Даніеля та Микитенка, згадує п'єсу Д. Бергельсона – «Мідас Гадан», присвячену подіям громадянської війни. Показово, що театр мав відновити зі свого старого репертуару музичну комедію «Цвай кунілемлех» за Гольдфаденом. Керівництво театру хотіло запросити на посаду художнього керівника театру режисера Нухіма Лойтера, брата Ефраїма Лойтера. Щоб залучити до театру широкі кола глядачів, дирекція збиралась організовувати літературно-музичні вечори та виїзди акторів на підприємства, у школи. Для посилення громадського контролю створено художню раду, до складу якої увійшли робітники-ударники, громадські діячі та письменники І. Фефер, Х. Гільдін, Мац, Гулько, М. Даніель та ін.

Ці плани здійснилися лише частково, бо невдовзі було прийнято рішення про злиття харківського та київського єврейських театрів.

На відміну від Харкова, у Києві національне єврейське життя розвивалося більш інтенсивно. Київ був крупним центром радянської культури на їдиш. Тут працювали єврейські радянські письменники (Д. Гофштейн, П. Маркіш, Д. Бергельсон і багато інших), була мережа єврейських шкіл, художній технікум, низка єврейських факультетів у вищих навчальних закладах, відділення єврейської культури при Українській академії наук, безліч єврейських професійних і районних клубів, літературні видавництва, періодична преса і т. ін.

З 1918 року до кінця 20-х років у Києві працювало товариство «Культурліга», яке активно опікувалося розвитком єврейської культури. При ньому працювали освітні, художні, музичні навчальні заклади, а також театральна студія, організована 1919 р. Студією керували оперний співак і педагог І. Кунін (голова), письменник Д. Бергельсон і режисер Е. Лойтер. Саме учні цієї студії, після перебування і навчання у Москві, стали основною творчою силою Харківського ГОСЕТу.

1919 р. режисер С. Семдор створює власну студію «Онгейб» («Початок»). Семдор був однодумцем Л. Курбаса, він розвивав ідею відродження єврейського театру за допомогою естетики символізму. До репертуару театру «Онгейб» входили п'єси Ш. Аша, Л. Андрєєва, П. Гіршбейна. Тут починав Д. Жаботинський, який згодом грав у Харківському ГОСЕТі, видатна актриса Ріва Руфіна, яка теж потім працювала у Харкові, у театрі «Гезкульт», та інші.

У Києві працював і театр «Кунст Вінкл» («Куточок мистецтва»), який з 1922 р. міг вважатися чи не єдиним стаціонарним єврейським театром в Україні. Тут грали Л. Бугова (згодом народна артистка УРСР), Л. Мейерсон, С. Ейдельман, П. Міндлін та інші. Директором театру був А. Люксембург, який залучив до постановок таких режисерів, як А. Лундін, Г. Воловик, С. Семдор, В. Вільнер. Цей театр працював на засадах старої жанрово-побутової школи, тому наприкінці 1920-х рр. колектив часто звинувачували у «невитриманості репертуару»,

---

⁶ Чесний М. Єврейський столичний театр перед новим сезоном // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 18 жовт.

«відриві від громадськості» тощо. 1928 р. «Кунст Вінкл» став пересувним і проіснував до 1931 р., а його актори частково увійшли до труп інших театрів.

1929 р. в Києві виникла студія під керівництвом С. Вайншельбаума, яка згодом перетворилася на Єврейський театр юного глядача. Спочатку він існував при Українському театрі юного глядача, потім до трупи увійшли випускники єврейського відділення Київського театрального інституту, і 1931 р. театр став самостійним. У його репертуарі поряд з класикою – виставами за творами Шолом-Алейхема («Двісті тисяч», «Хлопчик Мотл»), Я. Дінзона («Йоселе»), йшли й п'єси сучасних авторів – М. Гершензона, О. Бруштейн, М. Пінчевського, Ф. Сіто. Провідними акторами Єврейського

театру юного глядача були Д. Булкіна, Е. Гурінова, С. Лейман, Ю. Глебицький. З театром співпрацювали режисери М. Норвид і Я. Зельдіч, художник М. Драк. 1929 р. у Києві було відкрито єврейський театр робітничої молоді (організатори С. Новак, І. Мурський).

1928 р. у Києві почав роботу Єврейський державний театр під керівництвом Захара Віна. До трупи новоствореного театру увійшли кращі актори театру «Кунст Вінкла», а також деякі актори Харківського ГОСЕТу та інших театральних колективів: Данило Днєпров, Дмитро Жаботинський, Шева Фінгерова, Іва Він. Дуже швидко театр почали звинувачувати в тому, що такі постановки, як «Скарб» за Шолом-Алейхемом або «Шлек» (ревю Фефера та Фінінберга) були, на думку критиків, «за формою чужі і незрозумілі нашому глядачеві»⁷.

1930 р. до керівництва був запрошений режисер Московського художнього театру Б. Вершилов, а трупа поповнилася випускниками московської студії «Фрайкунст». З приходом нового художнього керівника театр, як і Харківський ГОСЕТ звернувся до виробничої та героїко-патріотичної тематики («Юліс М. Даніеля, «Гірш Леккерт» А. Кушнірова, «Нафталі Ботвін» Вев'юрка).

До трупи Київського театру входили корифеї єврейської сцени Я. Ліберт, Г. Вайсман, Л. Калманович, А. Нугер, працювала й талановита молодь: актори М. Меерсон, Д. Жаботинський, М. Ліхтенштейн, актриси А. Сонц, Р. Яцовська, П. Померанц, С. Ейдельман. У сезоні 1936–1937 рр. у Київському державному єврейському театрі грав німецький актор-антифашист, учень Е. Піскатора, Олександр Гранох.

1934 р. столицю України знову став Київ. У зв'язку з цим у театральному житті країни сталися важливі зміни, що зокрема відбилися на долі єврейського театру: «На базі харківського і київського єврейських театрів Наркомос утворює всеукраїнський державний єврейський драматичний театр. Директором нового театру призначено т. Є. Гарника, його заступником т. С. Вайсмана, художнім керівником т. Вершилова. Найближчих днів театр починає підготовні роботи до відкриття свого першого сезону»⁸.

⁷ *Лейтцігер М.* Зазн. праця. – С. 38.

⁸ Всеукраїнський державний єврейський драматичний театр // *Комуніст.* – 1934. – 18 серп.

Незабаром у київській газеті «Комуніст» був надрукований склад нової трупи: заслужений артист республіки Л. Калманович, актори Д. Дніпров, Д. Жаботинський, Я. Ліберт, А. Нугер, Д. Стрижевський, Г. Тарло, заслужена артистка республіки А. Сонц, актриси Е. Бонгардт, Браз, Н. Віньяр, Ш. Елішева, Л. Сігаловська, Р. Яцовська та ін.⁹ Сезон мав початися 1 жовтня у приміщенні клубу комунальників п'єсою «Гронець». До репертуару також увійшли вистави «Перший єврейський рекрут», «Цвей кунілемлех», «Мій ворог», «Урель Акоста».

У вересні 1934 р. А. Хвиля писав у газеті «Комуніст», виправдовуючи злиття двох театрів: «На Україні досі існували 7 єврейських театрів, і вони здебільша були німецькі. Розпорошеність сил і відсутність належного художнього керівництва призводила до того, що майже всі театри не мали потрібної матеріальної бази і відповідного складу акторів. Це призводило до культурно-художнього знецінення деяких театрів. Приміром, існували театри і в Києві, і в Харкові. Але жоден з них не міг задовольнити вимог глядачів, не стояв на потрібній висоті. Тепер харківський та київський театри об'єднано. Буде існувати міцний всеукраїнський єврейський театр. Він постійно працюватиме в Києві, але одночасно обслуговуватиме Харків. Ми повинні домогтися, щоб єврейський театр якнайскоріше домігся високого художнього рівня в своїй роботі. Єврейський театр у першому півріччі поставить такі п'єси: “Мій ворог” – Вев'юрка, “Уріель Акоста” та відновить “Кордон” – Бергельсона, “Цвай кунілемлех” та “Рекрути”»¹⁰.

Художнім керівником нового Всеукраїнського єврейського театру затверджено Б. Вершилова, керівниками музичною частини – диригентів Г. І. Компанійця та С. Н. Штейнберга. Повідомлялося, що театр розпочав роботу над такими п'єсами, як «Уріель Акоста» К. Гуцкова (режисер Б. Вершилов), «Мій ворог» Вев'юрка (режисер В. Нелл), «Лікар Мамлюк» Ф. Волоха (режисери Дінор і Кучер)¹¹. До закінчення ремонту театр працював у приміщенні Клубу будівельників (вул. Воровського, 29).

Київському ГОСЕТу одразу ж було надано статус Всеукраїнського. Злиття двох труп відбулося досить органічно, хоча відчувалася деяка розбіжність у манері гри. Як пише Ірина Мелешкіна: «Київські актори переважно були вихованцями старої школи єврейського театру, а у трупі, що прибула із Харкова, були артисти, які навчалися у Москві в студії “Культур-ліга” – виховувалися на синтезі традиційної системи Станіславського з новаторською біомеханікою Мейерхольда, на поєднанні школи переживання і перевтілення. Навчання дало акторам (А. Сонц, Е. Дінор, І. Израель) ґрунтовну сценічну культуру і підготувало до самостійних творчих пошуків»¹². Таким чином, харківські актори значно підсилили трупу Київського ГОСЕТу.

⁹ У єврейському державному театрі // Комуніст. – 1934. – 26 серп.

¹⁰ Хвиля А. Театри України перед новим сезоном // Комуніст. – 1934. – 2 верес.

¹¹ Єврейський театр // Пролетарська правда. – 1934. – 28 жовт.

¹² Мелешкіна І. Зоря і смерть київського «ГОСЕТу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tmf-museum.kiev.ua/ua/1/public/goset.htm>. – Назва з екрану.

У Харків, який залишився без свого єврейського театру, остаточно перебрався пересувний театр «Гезкульт», який до того часу стаціонувався то у Києві, то у Харкові¹³. Він вже не мав свого приміщення, працюючи на різних вільних майданчиках міста.

Оскільки на початку 30-х років процеси національного відродження народів, що відбувалися у попередній період, вступили в конфлікт із прагненням більшовицького керівництва створити жорстко централізовану державу, політику коренізації було поступово згорнуто.

Це відбилося й на існуванні національних театрів, які мали стати знаряддям комуністичного виховання мас. Заборона «дрібнобуржуазних» вистав і натомисть нав'язування «героїко-революційної» тематики оберталися поступовим згортанням діяльності одних єврейських театральних колективів та зміною ідейного обличчя інших. Але п'єси нового, революційного репертуару не подобалися глядачам Київського ГОСЕТу, а постановки творів старої жанрово-побутової тематики, навіть у переробленому вигляді («Міреле Ефрос» Я. Гордіна, «Перший єврейський рекрут» Л. Резніка за І. Аксенфельдом, «Суламіф» за А. Гольдфаденом), не користувалися прихильністю влади. На афішах театру стали з'являтися п'єси класичної зарубіжної драматургії. Так, наприклад, у сезоні 1935/36 рр. на сцені з'явилися такі вистави, як «Уріель Акоста» К. Гуцкова, «Нора» Г. Ібсена, «Венеціанський купець» В. Шекспіра. Таким чином, в умовах згортання діяльності єврейських культурних закладів театр намагався підтримувати свій високий художній рівень, пропонуючи глядачам твори, в який ставив колектив важливі питання людського буття і вирішував їх за допомогою національної форми.

---

¹³ Полякова Ю. Історія єврейського театру «Гезкульт» у Харкові // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І.К. Карпенка-Карого. – 2010. – Вип. 7. – С. 33–51.

Перенесення столиці 1934 р. – порятунок футбольної команди київського «Динамо»

Народжена 1927 року у структурах київського пролетарського спортивного товариства (ПСТ) «Динамо», футбольна команда протягом свого майже дев'яносторічного існування знала і злети і падіння. Київські динамівці провели свій перший відомий нам матч 1 липня 1928 року¹ і вже під кінець року були відомим у місті колективом. Команда поповнювалась як кращими київськими гравцями, так і спортсменами з інших міст України. Кінець двадцятих і початок тридцятих років був періодом поступового становлення колективу. Вже у липні 1929 р. в Москві у товариському матчі була досягнута перемога над місцевими одноклубниками – однією з найсильніших команд тодішнього СРСР, після чого прийшло і всесоюзне визнання².

Долаючи труднощі різного характеру, команда зростала. Будучи через свій «силовий» відомчий статус усунутими від регулярних міських змагань, які за традицією з початку двадцятих років проводились між профспілковими командами, динамівці підтримували боездатність у численних товариських зустрічах. Єдиним офіційним змаганням, де вони брали участь у цей період, була щорічна всеукраїнська динамівська першість³.

1930 року був отриманий дозвіл на будівництво свого стадіону в центрі Києва, який відносно швидко побудували, використовуючи всі доступні відомству засоби⁴. Стадіон було відкрито у червні 1933 р⁵.

Керівництво команди – а на чолі київської організації «Динамо» у 1928–1932 рр. стояв палкий прихильник футболу, головний чекіст Київської округи

---

¹ Уланівський А. Огляд фізкультурних сил Білоцерківщини. Підсумки окружної Спартакіяди // Радянська Нива (Біла Церква). – 1928. – 15 лип. С. 6.

² Старков В. Всесоюзне визнання // Офіційна програма 14-го Чемпіонату України з футболу: «Динамо» (Київ) – «Металіст» (Харків). 28 листопада 2004 р. – К., 2004 – С. 12.

³ Тур. Итоги всеукраинского первенства «Динамо» // «Динамо» (Харьков). – 1929. – № 3–4. – С. 48; Мюллер. Всеукраинский динамовский розыгрыш по спортивным играм // Динамо. – 1931. – № 14. – С. 50; Динамовские первенства Украины // Динамо. – 1932. – № 17–18. – С. 16.

⁴ Варенцов Н. Строим стадион // Динамо. – 1930. – № 5–6. – С. 73; Коген Л. В Киеве строится стадион «Динамо» // Динамо. – 1931. – № 17. – С. 11.

⁵ Экслер М. Новым стадионом – к новым победам. Имени Всеволода Аполлоновича Балицкого // Динамо. – 1933. – № 11–12. – С. 10–13.

К. 99 «Динамо» г. Иваново 23.5.1934г.

Стоять: (зліва направо) Фокс,
Манаар Гончаренко, Васил. Правосеров,
Звигиньо Воловичин, Арцанас. Новалов,
Филибор Вльвичев, Виктор Сидовский,
Андрю Жорданья, Михаил Денисов,
Борис Щибров, Михаил Малхасов,
Анікін.

18/х-68г. *[Signature]*

Команда «Динамо» (Іваново), де тимчасово грали гравці київського «Динамо». Гравці (зліва направо): М. Гончаренко, В. Правосеров, Є. Воронін, А. Поталов, В. Вавілов, В. Садовський, А. Жорданія, М. Денисов, Б. Щибров, М. Малхасов, М. Анікін (курсивом виділено прізвища колишніх та майбутніх гравців київського «Динамо»). 23 травня 1934 року. Фото з архіву Музею «Динамо» (Київ)

В.Т. Іванов⁶ та (до середини 1930-го) його заступник С.А. Бармінський⁷ – сприяло численним товариським поєдинкам, в основному з динамівськими командами України та Росії. Киянам влаштовували виїзди до Білорусі (1928 р., 2 гри), півдня України і Росії (1929, 10; 1930, 8; 1931, 5; 1932, 2), центральної Росії (1929, 4; 1930, 8; 1931, 3), Кавказу (1931, 6; 1932, 3) тощо.

⁶ Старков В. До історії про батьків київського «Динамо»: Василь Іванов // Офіційна програма Чемпіонату України з футболу: «Динамо» (Київ) – «Металург» (Запоріжжя). 18 травня 2004 р. – К., 2004 – С. 12.

⁷ Старков В. До історії про батьків київського «Динамо»: Сергій Бармінський // Офіційна програма Чемпіонату України з футболу: «Динамо» (Київ) – «Кривбас» (Кривий Ріг). 29 травня 2004 р. – К., 2004 – С. 12.

Всеукраїнські першості «Динамо» найчастіше зводили у фіналі киян з харків'янами, і до 1934 р. переважно гору брали харків'яни. Нагадаємо, що з 1919 р. і до червня 1934 р. Харків був столицею УСРР і, звісно, тамтешні динамівці мали певний пріоритет над «провінціалами» з Києва як організаційно, так і у футбольних кадрах.

З самого початку існування динамівської команди у Києві велика група гравців виступала за збірну міста, а згодом – України і навіть СРСР, тому ігрової практики гравцям протягом сезону вистачало.

Відносна стабільність у житті команди з кінця 1932 р. почала давати тріщини. Вже пішли зі своїх посад керівники команди Василь Іванов (переїхав до Росії, Іваново) та Сергій Бармінський (переведений на Далекий Схід), які по-батьківськи опікувалися командою. Нове керівництво київського ПСТ «Динамо» швидко охололо до футболу.

До організаційної кризи додалась кадрова. Перший стабільний склад команди, який сформувався у 1929 р., змінився. З різних причин припинили виступи за «Динамо» Піонтковський, Свиридовський, Бланк, Пржепольський, Малхасов, Садовський, Печений, Денисов, Гончаренко. В той же час прийшла група москвичів на чолі із Щегоцьким (Путистін, Панін, Єпшин, Комаров), кияни Махиня та Сухарев. Разом з тими гравцями, які залишилися (Ідзковський, Тютчев, Шульц та ін.), тренер Лазар Коген намагався створювати нову команду⁸.

Часи в Україні наступили важкі. Голод був у розпалі, і навіть динамівцям, які мали певні привілеї, було непросто⁹. Л. Когену вдалося весною 1933 р. влаштувати для команди великий двотижневий виїзд на Кавказ (Баку – Єреван – Тіфліс). Спортивний підсумок вояжу був неважливий. Важливішим було те, що динамівці протягом двох тижнів перебували поза зоною голоду. Не лише вони були тоді у Закавказзі, а й динамівські команди Дніпропетровська, Харкова, Іваново та деякі інші¹⁰.

Загалом, незважаючи на відносно вдалі спортивні результати 1933 р.: 20 товариських і офіційних ігор (14 перемог, 2 нічиї, 4 поразки, співвідношення забитих та пропущених м'ячів – 48:21), нарешті виграна у харків'ян всеукраїнська динамівська першість, 1933 рік був першим роком існування команди «Динамо» (Київ) без належного керівництва. Позитивні результати були наслідками інерції попередніх організаційно стабільних сезонів. Тренер Л. Коген не міг вирішувати всі нагальні проблеми. З'явилися суттєві матеріальні труднощі, навчально-тренувальний процес згорнувся. Під кінець року

---

⁸ Старков В., Шаповал Д. Динамо (Київ). 1927–2007. – К., 2007. – С. 14–19.

⁹ Кузьмин Г. «Динамо», которое вы не знаете. В голодные годы // Киевские новости. – 1992. – № 34. – С. 19.

¹⁰ Старков В. Традиційне кавказьке турне та Жорж з Одеси // Офіційна програма 15-го чемпіонату України з футболу: «Динамо» (Київ) – «Чорноморець» (Одеса). 26 березня 2006 р. – К., 2006. – С. 14–15.

командою керувала вже тренерська рада з провідних гравців на чолі з Костянтином Щегоцьким, якого обрали капітаном. За його спогадами, керівництво усунулось від хоч-якої допомоги колективу, і гравці, щоби уникнути найгіршого, взяли владу у свої руки¹¹.

Сезон 1934 р. виявився для команди чи не найважчим. Команда була на межі зникнення. Гравці діяли на свій розсуд, оскільки ніякої підтримки від керівництва київського ПСТ «Динамо» не було. Динамівці грали лише на ентузіазмі. З роботи у товаристві їх звільнили. Частина гравців (Гончаренко, Правочеров, Поталов, Вавілов, Садовський, Денисов, Малхасов), починаючи ще з кінця попереднього сезону, опинилась в івановському «Динамо» (Росія), де вони були влаштовані на роботу і де на той час підтримувалися футбольні традиції колишнього керівника киян Василя Іванова, який опікувався командою після його переведу з Києва до Іванова¹².

Щоб згуртувати колектив й матеріально заохотити гравців, довелося організувати «комерційні» товариські ігри в інших містах. Найчастіше домовлялися про такі зустрічі з футболістами Дніпропетровська. Вирушали туди потягом в п'ятницю ввечері, в суботу й неділю проводили ігри, а в понеділок поверталися додому¹³. Чутки про становище команди поширилися за межі Києва. Групу киян на чолі із капітаном Щегоцьким запросили до Дніпропетровська і вони прийняли запрошення, що викликало неабиякий скандал у київському ПСТ «Динамо»¹⁴.

На дворі був червень 1934 р., і уряд прийняв рішення повернути столицю у Київ. Керівництво нагально зажадало повернення всіх гравців до команди, яка повинна була стати провідною в Україні. Вже на початку липня відбулася нарада, яка мала вирішити, що для цього треба зробити. Погодили всі фінансові питання та працевлаштування гравців. Формувати команду доручили Костянтину Щегоцькому. Ще до кінця спортивного сезону до «Динамо» повернулись або прийшли В. Правочеров, М. Гончаренко, В. Шиловський, І. Кузьменко, М. Коротких, К. Піонтковський, М. Свиридовський, С. Синиця. Почали надходити численні заявки від гравців, які бажали виступати за команду. Із спортивної точки зору результати 19 ігор сезону 1934 р. були посередні (+7 =2 –10, 38:45), але в команді був піднесений настрій. Всі розуміли, що найгірше позаду, а попереду очікували на світле майбутнє. У команді встановили посаду штатного тренера. Ним став колишній гравець «Динамо» кінця 20-х рр. Михайло Товаровський, випускник Московського інституту фізкультури, один із перших тренерів у радянському футболі, який проповідував комбінаційну, результативну гру¹⁵.

¹¹ Щегоцький К. У грі та поза грою. – К., 1972. – С. 65–67.

¹² Кузьмин Г. Зазн. праця. – № 35. – С. 15.

¹³ Там само.

¹⁴ Щегоцький К. Зазн. праця. – С. 70–71.

¹⁵ Старков В. Михайло Товаровський // Старков В., Шаповал Д. Зазн. праця. – С. 23.

Сезон 1935 р. Товаровський розпочав у комфортному організаційному стані із створення дійсно сучасної футбольної професійної (хоча державна ідеологія примушувала не визнавати професійний статус гравців) команди. Динамівці, як у футболках команди (12 ігор, +9 =1 -2, 48:9), так і збірної України (майже повним складом) і СРСР (В. Шиловський, К. Щегоцький, К. Фомін) вдало виступали на всіх фронтах. Команда виявилась готовою до змагань найвищого у країні рівня і у 1936 р. під час реформи системи футбольних змагань була включена до шести найкращих команд СРСР у першому чемпіонаті країни, де посіла почесне друге місце, а через рік була третьою, підтвердивши свій клас.

Важко сказати, якою б була доля команди, якби 1934 р. Київ не отримав статусу столиці УСРР. Але, без сумніву, цей історичний факт благотворно вплинув на подальший розвиток київського «Динамо» і на київський футбол взагалі. Першу серйозну кризу в історії команди було подолано. «Динамо» на довгі роки стало провідною футбольною силою і в місті, і в країні.

Виставка українського народного мистецтва 1936 року в Державному музеї українського мистецтва та її відвідувачі

Метою статті є створити певний «колективний портрет» відвідувачів виставки українського народного мистецтва 1936 р. Виставка українського народного мистецтва відбулася в Києві у приміщенні Державного музею українського мистецтва (нині приміщення Національного художнього музею України). Власне, 1936 р. можна зустріти різні назви одного і того ж музею в різних архівних документах – Музей Українського народного мистецтва¹, Державний музей українського мистецтва². Організатором виставки був Народний комісаріат освіти, вона присвячувалася 18-й річниці Жовтневої революції. Виставку за планом Народного комісаріату освіти (НКО) мали відкрити до жовтневих свят 1935 р., залучивши до неї широке коло майстрів та колективів³.

Джерелом для написання статті є збережені в науковому архіві Національного художнього музею України аркуші з книги відгуків виставки. Збереглося 19 частин книги відгуків (як окремо складені аркуші, так і прошиті книги в твердій обкладинці)⁴. Майже усі відгуки написано олівцем, іноді кольоровими олівцями, досить рідко синім чорнилом. Мова відгуків – українська та російська приблизно порівну, іноді відгуки залишали іноземці – є відгуки англійською, іспанською, німецькою, польською, румунською мовами. Відвідувачі виставки залишили 1100 відгуків, починаючи записами від 12 лютого і закінчуючи 31 травня 1936 р., що дозволяє приблизно встановити час її експонування.

Ми скористалися текстами книги відгуків і спробували надати характеристику складу відвідувачів виставки – звичайно, невичерпну, адже не всі залишали запис у книзі відгуків, треба також враховувати, що хтось робив це під примусом і з необхідності, хтось з власної волі, не всі ставили розбірливий

---

¹ До дирекції музею українського народного мистецтва. – Науковий архів НХМУ, оп. 1., од. зб. 125, арк. 1.

² Реєстраційна картка обліку архівів сільрад, колгоспів, радгоспів, МТС, установ, підприємств та організацій. – Науковий архів НХМУ, оп. 1, од. зб. 128, арк. 1.

³ Заступник Наркома освіти УСРР А.Хвиля. До всіх майстрів народного мистецтва... – Науковий архів НХМУ, оп. 1, од. зб. 124, арк. 1.

⁴ Книга відгуків на виставку українського народного мистецтва. – Науковий архів НХМУ, б/н.

підпис. Також слід взяти до уваги, що, ймовірно, не всі аркуші книги відгуків збереглися.

Отже, із загальної кількості відгуків вдалося встановити 394, які вказують на приналежність до певних груп відвідувачів. На цій основі ми виділили такі групи: школярі, студенти цивільних навчальних закладів, курсанти військових навчальних закладів, робітники, селяни, представники творчих професій, вчителі, воєнні, співробітники НКВС, представники радянських органів влади. У статті ми наводимо цитати з книги відгуків, зберігаючи стилістику та правопис дописувача для передачі автентичного «голосу» епохи.

Почнемо з дитячої аудиторії. Нами визначено 111 записів (тобто 10 відсотків від загальної кількості), залишених дітьми чи від імені дітей. Переважно відгуки писалися школярами після групових відвідин виставки, іноді відгук писав учитель. Переважно виставку відвідували київські школярі, але також були шестикласники з Маріуполя, Житомира, вихованці Мотовилівського дитячого будинку. Найбільше відгуків, а саме 12, залишили учні 2–7 класів СШ№79, нині це Ліцей інформаційних технологій № 79, який до 1950 р. знаходився на площі Івана Франка, і це була власне чи не найближча до музею школа. Також по декілька груп, що лишили відгуки, прийшло на виставку зі шкіл №№ 13, 45, 53, 21, 59, 51, 54, 67, 20, 83, 64; по дві групи школярів прийшло з київських шкіл №№ 41, 25, 46, 48, 44, 61, 30, 56, 1, 80, 37. По одному відгукові лишили учні 19 київських шкіл – №№ 118, 105, 10, 77, 6, 35, 63, 18, 30, 71, 61, 50, 14, 89, 43, 73, 57, 7, 76. Щодо вікової характеристики учнів, то це переважно діти початкових класів (окрім першокласників) та учні 5–7 класів, декілька груп 9 та 10 класів. Залишили відгуки і діти, які представляли такий різновид піонерської організації, як форпост: форпост імені Постишева (2 відгуки), форпост імені Любченка, форпост по вул. Свердлова (сучасна вул. Прорізна). Лише два тексти свідчать, що діти прийшли з батьками на виставку. У цих відгуках, написаних дитячою рукою, маленькі відвідувачі не зазначають номери своєї школи чи іншого навчального закладу, класу, а вказують свій вік – це Толя Ланда семи років та С. Гельфер дев'яти з половиною років.

Загалом студенти залишили 138 відгуків, серед них курсантів військових навчальних закладів, які вдалося визначити – дев'ять: Київської артилерійської школи (нині Національний університет оборони України імені Івана Черняховського) – чотири, по одному – курсанти молодшого командного складу (навчальний заклад не вказано), школи Головного управління державної безпеки НКВС, курсанти військової школи № 1168, курсант Військового фельдшерського училища.

Серед студентів цивільних навчальних закладів переважають також студенти київських вищих навчальних закладів: Київського державного університету (тепер КНУ ім. Т.Г. Шевченка) – 23 відгуки, Київського індустріального інституту (тепер НТУУ «КПІ») – 11 відгуків, Київського медичного інституту (тепер Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця) – 9 відгуків, Київського художнього інституту (тепер Національна академія образотворчого

мистецтва та архітектури) – 5 відгуків, Київського сільськогосподарського інституту (тепер Національний університет біоресурсів і природокористування) – 3 відгуки. Також свої записи у книзі відгуків залишили студенти Ніжинського педагогічного інституту (2 відгуки), бібліотечного технікуму, студент Першого вагонного училища Південно-західної залізниці, студенти Київського будівельного інституту, студент Дніпропетровського гірничого інституту, студент Київського гідромеліоративного інституту, студенти Вищої комуністичної школи, Київського фінансового технікуму, Київського кіноінституту, дорожнього технікуму, Інституту цукрової промисловості, Білоцерківського медичного технікуму, Одеського консервного інституту, педагогічного інституту (якого саме – не вказано), слухачі Всеукраїнських курсів звукових механіків. Також активними дописувачами книги відгуків стали курсанти, як вони самі себе називали, курсів істориків у Києві – 4 відгуки.

Відвідувачів виставки, що залишили у відгуках інформацію про свою професію чи посаду – 145. З цієї кількості відгуків 34 належить робітникам заводів, фабрик, транспорту (залізниці, аеропорту та флоту). Підписувалися переважно просто – «робітник», «слюсар», «токарь», іноді – «стахановець», залишали назви своїх підприємств: «фабрика фізкультвоєнспорту», «музкомбінат», «кабельний завод», «фабрика імені Боженка», «Главхліб», «трикотажна фабрика ім. Р. Люксембург», «завод “Ленінська кузня”». Серед відвідувачів, які лишили свої записи у книзі відгуків, були робітники харківської фабрики – учасники пішого переходу в протигазах за маршрутом Харків–Київ. Відгук написано 29 лютого 1936 р., після прослуховування екскурсії, тобто сам піший перехід у протигазах мав відбуватися у другій половині лютого. Додамо, що саме у 1930-х рр. у СРСР громадяни широко залучалися до протихімічної оборони, країна готувалася до застосування хімічної зброї. Серед відгуків є також написані співробітниками заводу «Большовик» (від 12 березня). Зауважимо, що відгуки були написані окремо від групи робітників та окремо від групи інженерів, хоча відвідали вони виставку в один і той же день. Власне, певну частину відгуків становлять саме написані інженерами, а саме 5. Також 5 відгуків залишили архітектори. Свої відгуки залишали і науковці: можна знайти такі підписи, як «кандидат наук», «старший науковий співробітник Укр. НДПЯ інституту» (тобто Українського науково-дослідного плодово-ягідного інституту), «професор», «науково-технічний співробітник», «зав. лабораторією», «група молодих спеціалістів Харківського авіаційного інституту». Учителі залишили 13 відгуків, лікарі – два. Відвідували виставку та залишали свої відгуки і художники (серед 8 відгуків митців вдалося розшифрувати одне прізвище, це М. Невідомський – художник, який працював у Першому державному театрі), письменники (2 відгуки, серед них один від групи письменників, а інший від «письменника-початківця»), асистент режисера, кінооператор, артисти державного цирку та актори (3 відгуки, один з яких від народного артиста республіки).

Свої відгуки лишило дві селянки, одна з яких з с. Скопець Баришівського району Київської області, і член сільради з села, назву якого розшифрувати не вдалося, Брацлавського району Вінницької області, а також два агрономи та один зоотехнік.

Серед відвідувачів також були співробітник кінофабрики, співробітник будинку відпочинку у Пущі-Водиці, охоронець фабрики ім. Горького, управдом будинку на вулиці Тарасівській, 34, завклубом та культмасовик клубу, співробітниця газети «Пролетарська правда» та співробітники Партвидавництва ЦККП(б)У, домогосподарка, медсестра, співробітник держбанку, два кур'єри, літпрацівник, голова промартілі з Диканьки, директор машинно-тракторної станції.

Відкриття виставки українського народного мистецтва відвідали, залишивши свої розлогі відгуки, два члени Центрального виконавчого комітету УСРР, чиїх імен розшифрувати не вдалося.

Виставку також відвідували військовослужбовці, які залишили 28 відгуків. Військовики могли вказувати рід військ (наприклад, танкіст), але, за невеликими винятками, не вказували номер військової частини та її назву, пишучи на місці номера «N-ская». Переважно ж військовослужбовці підписувалися як червоноармійці. Всього залишено 14 відгуків, серед них два червонофлотці, три командири та один молодший командир прикордонного загону, танкіст, військовослужбовці понтонного полку та «боєць НКВС».

Виставку 15 березня 1936 р. відвідав колекціонер та засновник «Музею України» Павло Потоцький, про що свідчить його відгук з підписом, за яким і було встановлено особу.

З відгуків відвідувачів можна уявити собі організацію виставки, зокрема, вони часто описують свої спостереження за роботою майстринь в залах: «Мы впервые увидели на этой выставке искусство тех людей, от которых пришли в удивление? Старая непросвещенная, не проходившая специальных обучений женщина машинально производит на ткани одной нитей без технических инструментов все то, что трудно даже рисовать художнику» (відгук від 24 квітня 1936 р.). Відвідувачі висловлюють своє захоплення побаченим, побажання нагородити усіх учасників виставки, а також розповідають про організацію роботи майстринь: «Хочу зробити маленьке зауваження: в залі 8, де працюють ткалі килимів, станок з килимами поставлений так, що ткалі сидять на тіневому боці і псують собі очі, тоді як ця праця взагалі вимагає великого напруження зору, а коли це робиться при поганому освітленні, той зовсім неможлива річ, особливо в нашому часі – часі найбільшої уваги до здоров'я трудящого» (відгук від 18 квітня 1936 р.). Зауваження висловлювалися і щодо зовнішності майстринь, які працювали в експозиції: «Товарищи я увидела большой недостаток который бросается зрителям в глаза, это ваши работницы которые работают у станка без формы, я комсомолка из Одессы» (відгук від 29 квітня). Відгук від 16 березня: «Вкус у производящих эти прекрасные вещи, но странно, почему они так безвкусно одеваются».

Відвідувачі виставки досить часто висловлювали побажання, щоб представлені експонати можна було придбати. Дехто писав більш загальною мовою – «поширити в масах», «втілювати в побут» (відгук від 18 березня).

Висловлювалися побажання і щодо інформаційного наповнення виставки. Наведемо відгук від 20 березня, підпис до якого розшифрувати не вдалося: «На мою думку, треба було б до деяких експонатів (або й до всіх) додати надписи. Напр. в IV залі є цікаві портрети, а поняття з чого вони зроблені та ким і коли не має. В загальному вигляді – добре».

Є також і нарікання на велику кількість екскурсоводів у залах від студента Київського індустріального інституту, датоване 1 березня 1936 р., і, на противагу, скарги на відсутність екскурсоводів у відгуку студентів, що не вказали навчальний заклад, також від 1 березня. Досить часто трапляються побажання зробити виставку пересувною та показувати її в різних містах. Також з'являлися абсолютно щирі відгуки про організацію відвідування, про повсякдення виставки: «Я, учитель по математике 81 школы, посетил с ребятами выставку. Ребята очень довольны, я тоже. Но трудно было сдать галоши. Извините за откровение» (відгук від 1 березня 1936 р.). Або: «Дуже недобре те, що в час гарної та теплої погоди на дворі тут відчайсно топлять» (відгук від 1 березня 1936 р.).

Досить багато нарікань було на гардероб та відсутність буфету. Нарікання також викликала погана реклама виставки та недостатня інформація у пресі, через що, на думку відвідувачів, виставка не має належної популярності (відгуки від 30 березня та від 25 травня). Відвідувачі висловлювали побажання, щоб виготовлялися листівки. Наведемо частину відгуку від 6 квітня 1936: «До керівників виставки: було б цікаво, якби Ви сфотографували окремі куточки або окремі вироби Вашої виставки й зробили альбом, що зберігатиметься при музеї. А окремі фотографії пустили би у продаж – усі відвідувачі з охотою придбали б їх на пам'ять», а також частину відгуку від 17 березня 1936 р.: «Очень желательно и необходимо, чтобы все высокохудожественные произведения искусства нашли свое отражение и широкое распространение среди широких масс в художественных открытках, доступных в продаже».

У відгуках часто повторюється твердження про колгоспне заможне село, його великі досягнення та розвиток, які можливі лише в радянській державі й за радянського ладу. Наведемо початок відгуку солдатів Червоної Армії від 23 лютого 1936 р. (відвідування виставки, схоже, відбулося в межах святкування дня радянської армії): «Мы группа экскурсантов в/ч №13, посетив выставку народного творчества Украины, еще более наглядно убедились в подлинном расвете его, возможного лишь в условиях нашего родного социалистического государства» та відгук студента Київського медичного інституту від 22 березня 1936 р.: «Тільки наша країна може і робить такі великі досягнення в народній творчості. Ніколи не бачив такої гарної виставки, що на мене справила велике враження. Це доказує, що наші колгоспи мають велике досягнення, в культурному й заможньому житті. Хотів, щоб побачили закордонні

люди й визнали як нам добре живеться, як ми культурно ростемо. Немає того, царського, некультурного села, а єсть культурне заможне колгоспне село». Також досить часто згадується про звільнення селян від гніту, що дало їм великі можливості для творчості. Як приклад можна навести відгук молодшого командира прикордонного загону В. Кобусова від 27 березня 1936 р.: «Только в стране свободной от гнета возможен гигантский рост талантов и дарований из недр народа. На художницу Власенко с наружи не подумаеш, что эта женщина может так прекрасно рисовать, а в действительности это талант выросший в гуще крестьянской массы».

У досить великій частині відгуків учнів та студентів у кінці допису повторюється вислів «Жити стало краще, жити стало веселіше». Ця фраза походить від виступу Сталіна від 17 листопада 1935 р. на Першій всесоюзній нараді працівників-стаханівців. Наведемо декілька прикладів, зокрема, частину відгуку групи учнів 7-Б класу СШ № 21, які 25 або 26 березня (точної дати немає) написали (або ж запис зроблено від їхнього імені, що є найбільш ймовірним): «Чудове враження справляє виставка народного мистецтва України. Подовгу стоїш біля кожного експоната, не маючи змоги відвести очей. З кожної стінки, з кожного стола веселість радянського колгоспного життя. “Жити стало краще, жити стало веселіше” – ось головний зміст виставки».

Майже ті самі слова, але вже російською, написали учні-відмінники середньої школи № 6 (відгук також без дати, зроблений орієнтовно між 6 і 8 квітня 1936 .): «“Жить стало лучше, жить стало веселее” – вот о чем говорит выставка».

Наведемо ще два відгуки – студентський та без підпису. Відгук від 1 березня 1936 р.:

«Виставкою народної творчості дуже задоволений. Особливо звертають на себе увагу панно, гобелени (Сталін, Ленін, члени Уряду УСРР на колгоспному полі). Добра робота скульптора І. Гончара. НКО добре зробив, що запросив колгоспниць, які працюють у залах музею. Дефектом є те, що немає жодного буфета. Враження надзвичайно велике. Народна українська творчість є творчістю колгоспних, заможних мас. “Жити стало краще, жити стало веселіше” (Сталін)».

Відгук без підпису початку березня 1936 р.: «Выставка произвела на нас ошеломляющее впечатление. До сего времени мы не могли себе представить каким талантом багат народ нашей страны. Особое впечатление произвел ковер с изображением Ленина на Днепрострое. И здесь чувствуется, что “жить стало лучше, жить стало веселее”, работа спорится».

Велика група відгуків усіх категорій – і школярів, і студентів, і дорослих відвідувачів усіх професійних груп – містить прославлення Сталіна в кінці тексту. Візьмемо для прикладу відгуки від 4 березня учнів та піонерів 43 середньої школи: «Хай живе наша партія на чолі тов. Сталіна який (дав) нам гарне щасливе життя» та від 5 березня колгоспниці с. Скопець Баришівського району Київської області Тетяни Іванець: «Хай живе наш любимий вождь Товариш Сталін!!!»

Слід зазначити, що відображення культу Сталіна у текстах відгуків заслуговує на окремих розгляд, тому в даній статті ми не будемо торкатися цього питання.

Трапляється, що відвідувачі, пишучи про своє ставлення до виставки, повторюючи загальні місця про вільний розвиток і перевагу соціалізму, також розповідають і свої життєві історії, пишуть про досвід відвідання музею багато років тому і про історію народного мистецтва. Наведемо такий відгук, написаний 22 березня 1936 р.: «Випадково відвідала виставку. З народнім мистецтвом, що відбивається у вишиванні, ткани знайома з дитинства. Остаточно ним оволоділа в перші роки революції, коли приходилося самій працювати в майстернях. Де які з моїх виробів пішли на Всесоюзну виставку яка була в Москві (року точно не пам'ятаю). В 1917 році відвідувала виставку (в цьому самому приміщенні) мистецьких виробів Галичини та Буковини. Експонати Галичини та Буковини були багаті. На сьогоднішній виставці бракує шовку. Тим часом на Україні ще за кріпацьких часів виготовлялися вироби з шовку. Цим славилася Трипілля і інші місцевості. В одній з учительок по ткацтву Параскеви Григорівни Сироватки є шовкове плаття заткане квітами – матерія тонка, як паутинка. Робота матеріали одної з ткацьких майстерень з Полтавщини (назви не пригадаю). Ця виставка кількістю експонатів показує, що всі кутки України захоплені майстерством. При чому багаті експонати старого українського шва. Чарує тонкість роботи по маркізету. Разюче дивує робота килимів-гобеленів. Майстерний підбір коврів портрети виходять як в живописі. Це новий вид мистецтва на Україні, живо засвоєний нашими дівчатами. Це майстерство ще раз показує на скільки багата людина в своїй майстерності, скільки вона може дати, коли тільки вона буде розвиватися вільно. Отже творчість українських сільських жінок, ще раз яскраво підкреслює перевагу соціалістичного строю над капіталістичним».

Книга відгуків про виставку народного мистецтва 1936 р., звичайно ж, не може дати абсолютну картину відвідування виставки та вичерпну характеристику її відвідувачів, але дозволяє хоча б у певному наближенні створити умовний портрет відвідувача, «почути» його голос, дізнатися про його ставлення до виставки, а також про те, як писали про виставку представники тих чи інших груп суспільства. Книга відгуків дає можливість скласти, нехай і приблизну, картину вікового та соціального складу відвідувачів, віднайти інформацію про організацію роботи виставки, її експонати, а також є ще одним джерелом вивчення культу особи і розмовної мови 1930-х рр.

Святкова культура міжвоєнного Києва (за документами Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного)

Попри очевидну актуальність проблеми, ми досі далекі від вичерпного трактування та повного розуміння значення перших радянських десятиліть (1920–1930 рр.) в історії Києва, упродовж яких місто перетворилося з колишнього губерньського центру на соціалістичний мегаполіс, у просторі якого формувалась нова соціокультурна реальність. Невід’ємною складовою цієї реальності стали радянські масові свята, які не тільки сприяли закріпленню певних суспільних ідеологем і систем цінностей, а й водночас мали б підсилювати у киян дух згуртованості, створюючи у них ілюзію «моментів колективності» – коли городяни відчувають себе активними й рівноправними учасниками подій.

З огляду на це видається правомірним і логічним розширення джерельного «арсеналу» науковців фото- і кінодокументами, які з особливою наочністю репрезентують масові свята в соціокультурному просторі Києва міжвоєнного періоду – часу тотального панування ідеології, в тому числі і візуальної. Між тим, звернення до цього періоду дає можливість проаналізувати пропагандистські установки влади з одного боку, а з іншого – відсилає до суспільної системи стереотипів і штампів у сприйнятті радянської дійсності, створюваної також засобами документальної фотографії та кіно.

Аналізуючи дослідницький ландшафт, слід відмітити, що проблематика святкової культури 1920–1930-х рр. є порівняно новою і відображена в історіографії лише фрагментарно (М. Рольф, Н. Гогохія)¹. На сьогодні немає цілісного та ґрунтовного дослідження святкової культури Києва міжвоєнної доби, а фото- й кінодокументи у цьому контексті поки що не стали предметом самостійного дослідження, як і аудіовізуальні документи в цілому, оскільки протягом тривалого часу знаходилися на периферії наукових інтересів істориків та джерелознавців.

У нашому випадку неоціненним джерелом з вивчення святкової культури міжвоєнного Києва є документи із зібрання Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного – найбільшого вітчизняного осередку зберігання аудіовізуальної спадщини, унікальної за своїм пізнавальним потенціалом та багаторівневістю закодованої інформації.

---

¹ Рольф М. Советские массовые праздники. – М., 2009; Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х роках // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 183–189.

Необхідність окреслення репрезентативних можливостей масиву фото- та кінодокументів вказаної тематики вимагає деяких попередніх зауваг, важливих з точки зору використання цих документів у якості історичних джерел.

Працюючи з таким різновидом джерел, у першу чергу маємо враховувати ту обставину, що ці документи створювалися в певній історичній дійсності та функціонували відповідно до встановлених цією дійсністю умов (політичних, технічних, культурних). Незважаючи на те, що розвиток технічних засобів сприяв розповсюдженню фотографії й кіно, в цей період вони ще залишалися прерогативою професіоналів. Виконуючи «спецзамовлення» редакцій, фотокореспонденти та кінооператори для «створення правильного враження» у суспільства про те, чого не вистачало в дійсності, показували тільки той її бік, який відповідав ідеологічним установкам про Київ як взірць нового «соціалістичного міста». Тож фотографії та кінохроніка свят відображають пропагандистську роботу влади, її уявлення про себе саму, свої відносини з киянами, а разом з тим авторський досвід і уявлення, суспільні очікування та міфи. Тому так важливо досліднику під час джерелознавчого аналізу документів вдаватися до критичного «вдивляння» в саму риторику документальності, бо кінофотозйомки, визнані об'єктивно-репортажними та неупередженими, ніяк не можуть зійти за «нейтральні»².

До особливостей вказаного джерельного масиву слід віднести досить помітну диспропорцію між обсягами фото- і кінодокументів. Той факт, що у кількісному співвідношенні кінодокументи в рази поступаються перед фотодокументами (17 проти 359), зумовлений як тогочасним розвитком кінохроніки в Україні, так і станом її збереження.

Нагадаємо: хоча спроби випуску хронікальних періодичних кіножурналів датуються 1923 р., лише 1927 р. прийнято вважати початком систематичного випуску кінохроніки в Україні³. Випуск кінохроніки помітно збільшується на початку 1930-х рр., що безпосередньо пов'язано із заснуванням у 1931 р. у м. Харкові Української фабрики кінохроніки (з 1938 р. – Українська студія хронікально-документальних фільмів).

Період із 1923 р. до середини 1930-х рр., з яким збігається випуск кіножурналів «Кінотиждень ВУФКУ», «Кінотиждень», «Кіножурнал», позначений низьким ступенем кінозйомок у Києві. Ймовірно, це пояснюється відсутністю на той час у місті власної кінофабрики, а також – як ми припускаємо – тією обставиною, що до 1934 р. столичний статус належав Харкову – місту, яке і перебувало в «епіцентрі» зору фото- і кінокамер. І навпаки, від середини 1930-х рр. спостерігаємо збільшення масштабів і ракурсів висвітлення київської тематики.

² Петровская Е. Антифотография. – М., 2003. – С. 8.

³ Починаючи з 1927 р., виробничими планами Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ – державна установа, яка об'єднала всю галузь, включаючи кіностудії, кінопрокат, кінопромисловість, кіноосвіту та кінопресу), передбачався щотижневий випуск кінохроніки.

Щодо стану збереження кінодокументів, на жаль, мусимо констатувати, що не всі вони збереглися до наших днів⁴. Незважаючи на гостру необхідність збереження фото- і кінодокументів, обсяги яких стрімко зростали, перші спеціалізовані архіви кінофотодокументів почали з'являтися в Європі лише в 1930-х рр. Створення Всеукраїнського центрального фотокіноархіву в м. Києві відноситься до 1932 р.⁵ Проте через невирішеність питань із приміщенням у довоєнний період архів комплектувався лише фотодокументами. Тільки у 1948 р. до архіву надійшли від Центрального державного архіву кінофотофонодокументів СРСР оригінали 126-и номерів кіножурналу «Радянська Україна» виробництва Укркінохроніки за 1938–1941 рр. і декілька документальних фільмів, у 1956 р. – кіножурнали та фільми виробництва кінофабрики ВУФКУ та Українфільму за 1923–1931 рр. у кількості 345 одиниць зберігання⁶. Ці кінодокументи, ймовірно, потрапили свого часу до Москви для тиражування. Аналіз джерельного корпусу нашого дослідження дає підстави стверджувати, що у 1920–1930-х рр. Київ виступав своєрідною «лабораторією» витворення типу нової людини – «людини радянської», представника **«нової нації» зі спільними смислами, героями, міфами тощо**. Як ефективний засіб впливу на суспільну свідомість партійно-радянське керівництво послідовно використовувало «нові» свята, які на київському ґрунті отримували «правильні» образи та символи, формуючи єдиний взірець, за яким відбувалися святкування по всій УСРР.

Одним із традиційних заходів були першотравневі свята і свята, пов'язані з річницею Жовтневої революції, які найбільш інтенсивно знімалися на кінофотоплівку. Вже 1921 р. датується перша зйомка святкування Першотравня (в кіносюжеті зафіксовано військовий парад і демонстрацію на Софійській і Думській (сучасний Майдан Незалежності) площах та Хрещатику)⁷.

Перші відомості про відзначення річниці Жовтневої революції містяться в кіносюжеті «Свято Жовтня», включеному в кіножурнал «Кінотиждень ВУФКУ» за 1928 р.⁸ Кінокадри показують святково прикрашений Київ і вже звичні військовий парад та демонстрацію. Адже демонстрації й паради не тільки мали викликати почуття гордості й співпричетності, але й сприяли самовизначенню людей саме як радянського народу.

⁴ Наприклад, із випущених у 1927 р., ймовірно, 44-х чисел щотижневого кіножурналу «Кінотиждень ВУФКУ» в архіві зберігаються 16, із 52-х чисел за 1928 р. – 33.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 14, оп. 1, спр. 1284, арк. 36.

⁶ Базанова О. М. ЦДКФФА України: події і люди // Архіви України. – 1998. – № 1-6. – С. 73-85.

⁷ Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного), од. обл. 1693.

⁸ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 1383.

Як засвідчують візуальні джерела, демонстрації являли собою грандіозні видовища, безприкладні за своєю масовістю, пафосом, напруженням емоцій (радість, тріумфування), лозунговістю, прославленням вождів. Уже з початку 1930-х рр. спостерігаємо формування канону репрезентації партійно-радянського керівництва у центрі з «великим вождем» Й. Сталіним. Зокрема, на одній із фотографій 1932 р. – багаточисельні колони трудівників із портретами Й. Сталіна і транспарантами з гаслами «Хай живе непохитний учень Леніна – керівник ВКП(б) Сталін!». Із трибун демонстрантів вітали «вожді, що здавались такими близькими й майже рідними». Серед тих, хто потрапив в об'єктив, слід назвати В. Балицького, В. Затонського, П. Любченка, П. Постишева, О. Шліхтера ін.

Однак образ вождя потребував підкріплення, оскільки входив у суперечність з реаліями життя. Для цієї мети владою вдало використовувався образ «ворога». Яскравим прикладом цього слугує фото 1937 р., на якому одну із колон демонстрантів супроводжувала піраміда з назвою «Кого ми перемогли», оформлена в карикатурному стилі. На цій піраміді образ «ворога» конкретизувався постатями О. Колчака, Н. Махна, Л. Корнілова, А. Денікіна⁹. Ця тенденція до поляризації суспільства та створення образу «ворога» домінувала в державній ідеології аж до кінця досліджуваного нами періоду. А серед ворогів – «недобитків контрреволюційного українського націоналізму» – опинялися й ті, хто ще не так давно вітав киян з урядових трибун.

Під час святкування також плідно експлуатувався концепт «влада як захисник та кращий друг радянських дітей». Тому і шеренги усміхнених матерів із немовлятами на руках, і колони школярів та піонерів із гаслами на кшталт «Ми найщасливіші діти в світі», «За щасливе радісне життя спасибі товаришу Сталіну!» створювали візуальний образ емоційного задоволення та відданості владі як вихователю гідної соціалістичного суспільства особистості.

Невід'ємною складовою святкового канону стали військові паради, які мали перш за все символічне значення, адже мали продемонструвати як власним громадянам, так і «ворогам» усю військову потугу держави. Крім того, вони використовувалися для пропаганди мілітаризації суспільства, а тому проводилися з різних приводів.

Був відпрацьований порядок проведення військових парадів, що включав урочисте відкриття та марш-парад. Наприклад, першотравневий військовий парад 1935 р. відкривали командувач військ Київського військового округу Й. Якір та заступник командувача І. Дубовий¹⁰.

У маршах-парадах брали участь представники різних родів військ: піхотинці, кавалеристи, артилеристи. Показовою, на наш погляд, є демонстрація

⁹ Там само, од. обл. 2-38822.

¹⁰ Там само, од. обл. 2610.

ТСОАВІАХІМу 1930 р., коли вперше було зафільмовано, як слідом за колонами учасників у протигазах рухається бронетехніка, представлена бронеавтомобілями і танками, і, нарешті, над площею пролітають літаки¹¹. З часом від параду до параду постійно збільшувалася чисельність його учасників і військової техніки.

Однією з ефективних форм масового впливу на свідомість киян, яку використовувала влада, стали спортивні свята, оскільки вони передбачали залучення до дійства широких мас. Тому майже кожне радянське свято (річниця 1 травня, Жовтневої революції, ювілеї знаменних подій тощо) передбачало в своїй програмі фізкультурні паради. Зокрема, у ході святкування Міжнародного дитячого тижня в Києві у 1929 р. відбувся парад піонерських загонів, під час якого разом з колонами прапороносців і дітей у маскарадних костюмах крокували фізкультурники.

Паради різних масштабів також відбувалися на відкритті стадіонів, спортивних майданчиків. Наприклад, один із фотодокументів інформує про спортивні виступи на Червоному стадіоні в день його відкриття у 1923 р. Починаючи з середини 1920-х рр., фізкультурні паради стали проводитися щорічно. Задумані як важливий засіб агітації та пропаганди фізичної культури і спорту, ці паради мали в той же час яскраво виражену політичну й ідейну направленість. Грандіозною театралізованою спортивною подією в культурному житті Києва, судячи із фотодокументів¹², був парад фізкультурників 13 червня 1939 р. Можемо спостерігати за стрункими шеренгами учасників, складними акробатичними вправами та «скульптурами» з людських тіл, литими тілами атлетів як за демонстрацією досконалої пролетарської тілесності.

Особливу сторінку в спортивних святах займали спартакіади, такий собі радянський варіант Олімпійських ігор. З огляду на це, цінним, як нам здається, є кінофільм з красномовною назвою «Спартакіада щасливих» (1936 р., Українська фабрика кінохроніки. Режисери М. Романов, М. Лукацький)¹³. У ньому йдеться про IV спартакіаду піонерів та школярів України, що проходила на стадіоні «Динамо» в Києві. Показано парад фізкультурників, змагання з легкої атлетики, водного спорту, перегони велосипедистів, футбольний матч тощо. За дійством в урядовій ложі спостерігають партійні керівники С. Косіор, П. Любченко, В. Затонський, П. Постишев, Й. Якір та ін.

У пантеоні радянських свят окреме місце відводилося Міжнародному жіночому дню (8 березня), якому ще у 1921 р. надано статус державного свята. На жаль, збереглося небагато документів окресленої тематики (це опосередковано свідчить на користь того, що свято не було розповсюдженим ані у 1920-х, ані в

---

¹¹ Там само, од. обл. 1496.

¹² Там само, од. обл. 2-11098, 2-11131, 2-20961, 0-8011, 2-11105.

¹³ Там само, од. обл. 1979.

1930-х рр.)¹⁴. Утім, навіть нечисленна група фотодокументів (7 фото), що охоплюють 1924–1930 рр., містить інформацію про особливості відзначення цього свята. Як свідчать світлини, основною формою проведення заходів стали урочисті збори трудових колективів і партійних осередків (наприклад, загально-міські збори жінок робітниць 1925 р., збори робітниць Київського заводу «Укркабель» 1930 р.). У такий спосіб завдяки обов'язковим доповідям та газетам, які містили кон'юнктурні, «політично актуальні» тези, здійснювався вплив на жіноцтво Києва.

Ще однією складовою святкової культури Києва міжвоєнної доби були річниці підприємств, установ та організацій. Особливо варто відмітити практики проведення 10-ї річниці Київського українського драматичного театру імені І. Франка (1930 р.), 10-ї річниці школи Київської міліції (1931 р.), 20-ї річниці Дніпровської воєнної флотилії (1939 р.), 20-ї річниці пожежної охорони НКВС (1938 р.), 25-річчя Київської державної консерваторії (1938 р.).

Не менш показовою була практика проведення заходів з нагоди річниць створення Червоної армії, ЛКСМУ, Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна тощо.

Окремо слід згадати про професійні свята. На підставі архівних кінодокументів можна скласти деякі уявлення про відзначення Всесоюзного дня залізничника. Подія знайшла відображення в кіносюжеті «Свято залізничників», включеному в 39-й випуск кіножурналу «Радянська Україна» (1938 р.). У сюжеті показано мітинги в Києві та Харкові з нагоди Всесоюзного дня залізничника, виступи учасників художньої самодіяльності¹⁵.

Дещо незвично, на перший погляд, в картині радянських свят виглядає поява новорічного свята, яке не відзначали в 1920-х–на початку 1930-х рр., оскільки ялинка як «шкідливий релігійний і буржуазний пережиток» знаходилась під забороною. Однак цей факт легко «вписується» в загальну стратегію середини 1930-х рр. з перегляду дореволюційної спадщини та «взяття на озброєння» тих її чинників, які могли стати в пригоді радянській владі в ідеологічній роботі. А тому колишне різдвяне дерево отримало новий статус – радянської новорічної ялинки. Тож, коли напередодні 1937 р. у Кремлівському палаці прикрасили величезну ялинку та провели грандіозне свято, аналогічний захід, як свідчать фотодокументи¹⁶, здійснили в Києві, в приміщенні Київтранспроєкту. Вже за рік маємо кінохроніку, яка показує: передноворічне оформлення Києва, магазин ялинкових прикрас, киян, які біля гучномовця слухають вітання з Новим роком народної артистки Узбецької РСР Т. Ханум¹⁷.

¹⁴ Рольф М. Зазн. праця. – С. 344.

¹⁵ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 18.

¹⁶ Там само, од. обл. П-7187.

¹⁷ Там само, од. обл. 25.

Однією з найвагоміших святкових традицій стала організація та проведення заходів щодо вшанування Т. Шевченка. У цьому ключі значний інтерес представляють зйомки, в яких відображено святкування громадськістю Києва 125-ї річниці від дня народження поета. На світлинах можна побачити урочисті збори в Київському театрі опери та балету з нагоди ювілею Кобзаря за участі радянських керівників М. Хрущова, Д. Коротченка, прославлених українських оперних співаків І. Паторжинського та М. Литвиненко-Вольгемут.

З найбільш характерних фотографій¹⁸ цього циклу можна назвати зйомки відкриття монумента Т. Шевченку у парку ім. Воровського (сучасний парк ім. Т. Шевченка - ???) біля Київського університету, яке супроводжувалося двохсоттисячним мітингом (6 березня 1939 р.). Серед тих, хто виголошував промови – М. Хрущов. На відкритті були присутні автори пам'ятника: скульптор М. Манізер та архітектор Є. Левінсон.

Підсумовуючи огляд колекції архівних кіно- і фотодокументів, приходимо до висновку, що міський простір Києва міжвоєнної доби став підґрунтям для формування нової святкової культури, насамперед через впровадження радянських свят. Втілені в офіційному святковому календарі, ці свята стали одним із найважливіших ресурсів, який ефективно використовувався для «закріплення» в масовій свідомості вигідної для влади картини світу. У 1920–1930-х рр. були визначені дати та вироблені форми масового свята, які опробовувалися і вдосконалювалися у Києві, щоб бути втіленими у тій чи іншій мірі в інших регіонах УСРР.

---

¹⁸ Там само, од. обл. 2-157620, 0-53661, 0-9444.

МІСТО ТА ЙОГО АРХІТЕКТУРНИЙ ОБРАЗ

Документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України з історії розвитку м. Києва як столиці Української РСР (1934–1941)

Вивчення історії міста Києва неможливе без залучення документів Національного архівного фонду, які зберігаються в державних архівних установах України. Серед них важливими та цінними, з погляду наукового дослідження, є джерела, що відклалися в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Охоплюючи період радянської доби, вони дозволяють розкрити основні напрямки розвитку Києва, у тому числі й події, пов'язані зі становленням його як столиці Української СРР/РСР у 1934 р.

Основною метою даної розробки є презентація огляду документів з фондів ЦДАГО України для їх ширшого введення в науковий обіг. Їх виявлення окреслило хронологічні межі: від січня 1934 р. – коли було прийнято рішення про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва, і до червня 1941 р. – нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз. Фактично, весь цей час Київ стрімко розбудовувався та розвивався.

Джерела, зосереджені в ЦДАГО України (у фонді № 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України», описи №№ 1, 6, 16, 20), представлені документами партійних і радянських органів влади УСРР/УРСР різного рівня. Це матеріали XII з'їзду КП(б)У та пленуму Центрального комітету (ЦК), що передував йому, постанови Політбюро – керівного органу ЦК КП(б)У; документи Комісії з переведення столиці при Раді Народних Комісарів (РНК) УСРР (далі – Урядова комісія); матеріали, що утворились під час роботи відповідних установ та організацій; листування ЦК КП(б)У, РНК УСРР, Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) із союзними органами та іншими організаціями, які мали відношення до процесу переведення столиці та її розбудови тощо. Основний масив документів становлять машинописні оригінали (незначна частина – копії), написані російською (частіше) та українською мовами.

Тематично документи дозволяють відтворити хід переведення столиці до м. Києва та його розбудову, зокрема, адміністративне та житлове будівництво, розширення інфраструктури, соціально-побутове забезпечення, культурний розвиток тощо. Їх можна поділити на дві частини: перша стосується безпосередньо процесу переведення столиці й охоплює 1934 р., другу представляють документи про розвиток Києва в статусі столиці аж до початку Великої Вітчизняної війни.

У першій групі основоположне значення має постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про переведення столиці України до Києва» від 18 січня 1934 р., за якою дана пропозиція була внесена на затвердження пленуму ЦК КП(б)У і XII з'їзду КП(б)У. В ній обґрунтовувалася доцільність цього заходу: «Зважаючи на зміцнення основних промислових районів України, утворення областей, що полегшує керівництво цими промисловими районами України (Донбас, Харків, Дніпропетровськ), маючи на увазі потреби приблизити уряд України і центральний партійний і радянський апарат до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для подальшого і найшвидшого розвитку національно-культурного будівництва та більшовицької українізації – перенести столицю України до м. Києва, що є її природний географічний центр. Термін переводу – осінь 1934 року»¹.

Того ж дня на засіданні пленуму ЦК КП(б)У дане питання було внесене до порядку денного XII з'їзду КП(б)У². Згідно стенограми пленуму, з обґрунтуванням необхідності переведення столиці до Києва виступав другий секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, наголошуючи на тому, що цю пропозицію висунули «ЦК ВКП(б) і особисто тов. Сталін». У ході обговорення проекту постанови привернув увагу термін «географічний центр», на що П. Постишев пояснив: «Немає іншої назви, політичний центр не підходить. Там, де уряд, там і політичний центр; культурний – теж не підходить [...] Ми говоримо не про точку, а про столицю, це зовсім інша справа і тут, звичайно, географічний центр»³. 21 січня 1934 р. XII з'їзд КП(б)У ухвалив резолюцію «Про переведення столиці України до Києва»⁴.

Після цього, відповідно до статутних норм, приймалися постанови Політбюро ЦК КП(б)У, що вирішували організаційні та практичні питання з переведення столиці. Зокрема, постановою під назвою «Питання, зв'язані з переведенням столиці України до Києва» від 24 січня 1934 р. «для розробки плану переводу центральних організацій та установ з Харкова до Києва, організації переїзду й керування новим будівництвом у Києві, що зв'язане з переводом столиці України» при РНК УСРР було створено спеціальну комісію у складі 15 чоловік, очолювану В. Балицьким⁵ (пізніше її склад розширився⁶).

Крім того, у складі даної комісії постановою Політбюро від 22 лютого 1934 р. для «розгляду всіх поточних питань, зв'язаних із будівництвом, розміщенням установ і співробітників» утворювалась спеціальна підкомісія з семи

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 338, арк. 14.

² Там само, оп. 1, спр. 446, арк. 2.

³ Там само, арк. 3–6.

⁴ Там само, спр. 427, арк. 7.

⁵ Там само, оп. 6, спр. 338, арк. 55.

⁶ Там само, спр. 338, арк. 96–97, 152; спр. 339, арк. 90; оп. 20, спр. 6419, арк. 4; спр. 6421, арк. 47.

чоловік⁷. Вона діяла у м. Києві з 28 січня, займаючись виявленням приміщень, які «можна використати для розміщення урядових установ»; житлового фонду, що «може бути вивільнений для розташування співробітників урядових установ»; ділянок нових будівництв; «можливостей переведення з Києва в Харків деяких установ і вузів» та ін. Результати її роботи викладені в ґрунтовній доповідній записці голові Урядової комісії В. Балицькому, датованій лютим 1934 р. У ній визначалися 30 будівель (із 40 переглянутих) для розташування 53-х установ і пропонувалися заходи з їх вивільнення. Також підкомісія визначила джерела для формування житлового фонду, зауважила на низці проблем та запропонувала шляхи їх вирішення, серед яких приведення в належний санітарний стан і забезпечення подальшого утримання будинків, садиб і вулиць у Києві; прийняття рішучих заходів з врегулювання вуличного руху в місті відповідно до існуючих правил та ін.⁸

Постановами Політбюро від 18 лютого, 5 травня, 7 червня 1934 р. встановлювалися порядок і терміни переїзду центральних органів влади та державних установ відповідно до їх рівня⁹. Так, ЦК КП(б)У, ВУЦВК, РНК, Державне політичне управління та основні наркомати, особливо пов'язані з сільським господарством, мали переїхати до 1 липня (ЦК КП(б)У, РНК та ВУЦВК – в період від 20 до 25 червня). Крім того й газети «Комуніст» і «Вісті» мали вийти 25 червня вже у м. Києві. Переїзд решти наркоматів і центральних установ передбачалося здійснити восени. На виконання цих постанов Урядовою комісією з переведення столиці у травні 1934 р. було складено календарний план перевезення вантажів та особового складу наркоматів і центральних установ на період з 15 травня по 30 червня 1934 р.¹⁰

Постановою Політбюро від 15 червня 1934 р. день від'їзду уряду з Харкова намічався на 23 червня¹¹. Для цього надавався спеціальний літерний потяг¹² та влаштовувалися урочисті проводи. Питання про їх організацію розглядалося на засіданні комісії ЦК КП(б)У 19 червня 1934 р. (в архіві зберігається протокол цього засідання)¹³. В той же час готувалася й урочиста зустріч у Києві, про що свідчить телеграма С. Косіора Й. Сталіну від 16 червня про заплановані заходи з цієї нагоди¹⁴. Крім того, була створена спеціальна комісія з організації зустрічі уряду, очолювана П. Постишевим, протоколи засідань якої від 18 та 21 червня 1934 р. дозволяють детально відтворити заплановані на 24 червня заходи. Зокрема, передбачалося, що на Київському вокзалі потяг зустрічатиме

⁷ Там само, спр. 338, арк. 134.

⁸ Там само, оп. 20, спр. 6419, арк. 67–111.

⁹ Там само, оп. 6, спр. 338, арк. 96–97; спр. 339, арк. 61–62, 158–159.

¹⁰ Там само, оп. 20, спр. 6419, арк. 26.

¹¹ Там само, оп. 6, спр. 339, арк. 174–175.

¹² Там само, оп. 20, спр. 6419, арк. 54, 55.

¹³ Там само, арк. 44–46.

¹⁴ Там само, арк. 33.

делегатія з робітників, колгоспників, партійних, комсомольських, піонерських і професійних організацій Київщини та спеціально прибулих делегатів з інших регіонів України; потім відбудуться мітинг на привокзальній площі, урочисте відкриття пленуму Київської міської ради депутатів трудящих і масові розваги в місті¹⁵. Нажаль, даних про проведення цих заходів у документах не зафіксовано. Однак в архіві зберігаються вітальні телеграми та листи у зв'язку з переїздом уряду та центральних органів до Києва, що надходили на адресу ЦК КП(б)У, РНК УСРР і ВУЦВК з усіх куточків України: від колективів робітників і службовців заводів, колгоспників, учителів, військових частин, партійних зібрань, окремих громадян та ін.¹⁶

Разом із центральними органами влади здійснювалося масове переміщення з Харкова до Києва, а подекуди з Києва до Харкова, науково-дослідних установ, навчальних і культурних закладів, військових організацій, видавництв тощо. Наприклад, до Києва планувалося перевести 58 установ, 9 вищих навчальних закладів, 12 технікумів, а в межах міста перемістити 10 вишів¹⁷. Важливим питанням було не лише перевезення матеріальних цінностей та особового складу, але й швидке налагодження їхньої роботи, забезпечення на місці приміщеннями, а співробітників та членів їхніх сімей – житлом. У ЦДАГО України зберігається значна кількість документів, що розкривають ці питання й дозволяють встановити хід переїзду до Києва організацій та установ, фінансові витрати, проблеми, що виникали в цьому процесі та їх вирішення. Це, в основному, листування ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЦВК, наркоматів, спеціальних комісій, організацій та установ, а також постанови Політбюро ЦК КП(б)У та відомчих комісій, довідки, доповідні записки, кошториси тощо¹⁸.

Фактично, всі організаційні питання (визначення порядку та складання календарних планів перевезення наркоматів і центральних установ, забезпечення їх приміщеннями і житлом тощо) вирішувалися вже згадуваною Комісією з переведення столиці при РНК УСРР, яка проіснувала п'ять місяців. 13 липня 1934 р. її голова В. Балицький звернувся до першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора з проханням розформувати комісію у зв'язку з виконанням покладених на неї завдань. У листі повідомлялося, що до Києва було переведено 30 установ 1-ї черги з кількістю штатних працівників 4495 чоловік та передано всі матеріали з переведення установ 2-ї черги¹⁹. До листа додавалася ґрунтовна

¹⁵ Там само, арк. 38–43, 47–52.

¹⁶ Там само, арк. 53, 60, 61, 63; спр. 6591, арк. 3–19.

¹⁷ Там само, спр. 6420, арк. 3–5.

¹⁸ Там само, оп. 6, спр. 340, арк. 133; спр. 376, арк. 76; спр. 510, арк. 52; оп. 20, спр. 6419, арк. 3, 5–21, 23, 27, 56, 59, 65; спр. 6421, арк. 11–12, 46, 48–61, 68, 73, 75, 81–86, 88, 98, 103, 111; спр. 6422, арк. 113–118; спр. 6444, арк. 10; спр. 6457, арк. 1–2, 29, 38–42, 44; спр. 6636, арк. 86–88; спр. 6653, арк. 17–20; спр. 6848, арк. 60.

¹⁹ Там само, оп. 20, спр. 6420, арк. 1. Перелік установ 1-ї черги – див. арк. 23–27, 2-ї черги – арк. 44–45.

доповідь про роботу Урядової комісії з переведення столиці України в м. Київ²⁰. Крім того, у листі заступника голови РНК УСРР І. Шелехеса секретарям ЦК КП(б)У С. Косіору і П. Постишеву та голові РНК УСРР П. Любченку, датованому 4 листопада 1934 р., йшлося, що на момент ліквідації Урядової комісії в м. Харкові залишалось 48 центральних установ та до 2 тис. співробітників, які потребували переведення до нової столиці, а за період з 20 липня до 1 листопада з них переведено 32 установи²¹. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 22 липня 1934 р. Урядова комісія була ліквідована, а подальше вирішення питань, пов'язаних із переведенням визначених установ та організацій до нової столиці, покладалися на члена комісії І. Шелехеса²².

Як свідчать архівні документи, одним із першочергових питань було спорудження в м. Києві будівель для урядових установ і житлових будинків, а також інших соціально-побутових та культурних об'єктів, необхідність в яких виникла у зв'язку з переведенням столиці. Цей процес розпочався фактично відразу після прийняття рішення про зміну столиці й продовжувався аж до 1941 р. Так, в архіві зберігається телеграма керівництва УСРР (В. Чубаря, С. Косіора та П. Постишева) голові РНК СРСР В. Молотову від 18 лютого 1934 р. про термінові заходи з капітальних робіт у м. Києві, пов'язані з переведенням столиці²³. Постановою комісії Політбюро ЦК КП(б)У від 19 лютого 1934 р. «Про житлове та адміністративне будівництво по м. Києву в 1934 р.» для працівників центральних органів влади передбачалось у 1934 р. побудувати 1820 квартир²⁴. Загалом же, відповідно до постанови РНК УСРР від 23 лютого 1934 р. «Про житлобудівництво м. Києва на 1934 р.» план житлової площі складав 151 770 кв. метрів (3467 квартир)²⁵. Дані про забезпечення працівників центральних установ містяться у зведених таблицях розподілу житлової площі: до 1 листопада 1934 р. 4010 працівникам установ 1-ї черги та 1852 працівникам установ 2-ї черги, які підлягали переведенню, було видано 2777 та 645 квартир відповідно²⁶.

Слід зазначити, що основні питання з фінансування цих заходів розглядалися на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, а частина з них навіть виносилася на обговорення вузького кола осіб політичного керівництва і об'єднувалася в так звану «окрему папку»²⁷. Вже 20 лютого 1934 р. Політбюро прийняло постанову «Про план комунального і житлового будівництва м. Києва», якою

²⁰ Там само, арк. 2–56.

²¹ Там само, спр. 6422, арк. 73–77.

²² Там само, оп. 6, спр. 340, арк. 35.

²³ Там само, оп. 20, спр. 6421, арк. 16.

²⁴ Там само, арк. 21.

²⁵ Там само, арк. 23–25.

²⁶ Там само, спр. 6422, арк. 71, 72.

²⁷ Там само, оп. 16, спр. 22, арк. 125, 130, 150–151; спр. 24, арк. 4, 78; спр. 26, арк. 147; спр. 28, арк. 43–46.

встановлювався обсяг капіталовкладень по комунальному господарству в 1934 р. у розмірі 47 млн 960 тис. крб замість передбачених попереднім планом 18 млн 150 тис. крб (зростання на 164,24%)²⁸. Обґрунтування такого збільшення капіталовкладень, разом з переліком основних об'єктів, міститься у довідці РНК УСРР про план комунального будівництва по м. Києву на 1934 р.²⁹ Зауважимо, що у пропозиціях комісії Політбюро (постанова комісії від 19 лютого 1934 р. «Про обсяг капіталовкладень по комунальному господарству м. Києва в 1934 р. і фінансування його») пропонувалося збільшити обсяг до 49 млн 460 тис. крб.³⁰ У наступних постановках Політбюро «Про будівництво у Києві» від 26 березня 1934 р. та «Про житлове будівництво у Києві» від 30 березня 1934 р. затверджувався розподіл коштів на будівництво адміністративних об'єктів у загальній сумі 10 млн крб³¹ та на житлове будівництво в загальній сумі 15 млн крб.³²

У ЦДАГО України зберігаються документів про темпи будівництва і проблеми, що виникали в ході нього, зокрема листування партійного та радянського керівництва з відповідними організаціями й установами щодо фінансування всіх заходів, пов'язаних зі становленням Києва як столиці³³, розподілу Держпланом фондів будівництва³⁴, поставок будівельних матеріалів³⁵ тощо. Питаннями господарського і культурного будівництва у м. Києві та пов'язаним з ним фінансуванням займалася спеціальна комісія, створена постановою Політбюро від 29 жовтня 1934 р. До її складу, поруч з фахівцями відповідних галузей, увійшли також перші особи республіки: секретарі ЦК КП(б)У С. Косіор і П. Постишев, голова РНК УСРР П. Любченко й ін.³⁶

Разом з тим, у зв'язку з розвитком Києва як столиці України, гостро поставали питання у сфері комунального господарства та розбудови інфраструктури міста. Так, народний комісар комунального господарства УСРР В. Поляков у доповідній записці в ЦК КП(б)У від 22 серпня 1934 р. повідомляв: «Загальний стан комунального господарства м. Києва являється надто відсталим, не задовольняючим потреб трудящих і промисловості великого міста, не кажучи вже про те, що він цілком не відповідає вимогам, пред'явленим до столиці УСРР».

²⁸ Там само, оп. 6, спр. 338, арк. 95, 119–120.

²⁹ Там само, оп. 20, спр. 6422, арк. 80–91.

³⁰ Там само, спр. 6421, арк. 20.

³¹ Там само, оп. 16, спр. 22, арк. 125.

³² Там само, арк. 130.

³³ Там само, оп. 20, спр. 6419, арк. 23, 24; спр. 6421, арк. 30–35, 42–44, 78, 87; спр. 6422, арк. 6–7, 38; спр. 6914, арк. 20–22, 24–25.

³⁴ Там само, спр. 6421, арк. 67, 74–74зв.

³⁵ Там само, спр. 6419, арк. 64–64зв.; спр. 6421, арк. 36–37, 69–69зв., 76–77, 80, 89–97, 108–110; спр. 6422, арк. 2, 35–36; спр. 6913, арк. 10–14.

³⁶ Там само, оп. 6, спр. 341, арк. 85.

Серед основних об'єктів будівництва він називав: Дніпровський водогін, впорядкування і поширення артезіанського водопостачання, впорядкування трамвайного господарства, реконструкцію каналізації та поєднання її з водогоном, початок гідротехнічних робіт, заходи із зовнішнього впорядкування (брукування, освітлення, зелене господарство тощо). За його даними, за 7 місяців річний план капіталовкладень було виконано лише на 37,3% у кошторисних цінах і на 47,1% по фактичній витраті коштів³⁷. Про вирішення цих питань свідчить низка постанов Політбюро ЦК КП(б)У³⁸.

У 1935 р. робота з розбудови міста продовжувалася. Підтвердженням цього є постанови Політбюро ЦК КП(б)У: «Питання м. Києва» від 17 жовтня 1934 р., за якою РНК УСРР доручалося під час підготовки до розгляду бюджету на 1935 р. окремо розглянути міський бюджет, при цьому враховувати необхідність у значному його збільшенні³⁹; «Про план капітального будівництва по комунальному господарству м. Києва на 1935 рік» від 26 лютого 1935 р., якою передбачалося будівництво Дніпровського водопроводу, введення в дію низки тролейбусних ліній (хоча б по одній лінії Хрещатик–Вокзал), встановлення прямого трамвайного руху Печерськ–Петрівка, збільшення асигнувань на штольневі роботи, упорядкування Галицького базару і навколишнього району (сучасна пл. Перемоги), асфальтування вулиць тощо⁴⁰ та інші документи⁴¹. 13 березня 1935 р. було створено спеціальну комісію на чолі з І. Шелехесом та постійну комісію при РНК УСРР на чолі з В. Порайко (постанова Політбюро «Про хід підготовки і розгортання житлового будівництва наркоматів і республіканських установ у м. Києві»)⁴². 13 квітня Політбюро прийняло «Остаточний план капітальних робіт по комунальному господарству м. Києва на 1935 рік», за яким збільшувалися асигнування на будівництво Дніпровського водогону, перебудування вул. Кірова (сучасна вул. М. Грушевського) від площі III Інтернаціоналу (сучасна Європейська пл.) до спуску до мосту ім. Є. Бош (знаходився біля сучасного мосту Метро), частини вул. Червоноармійська; введення тролейбусного руху по маршруту «Площа III Інтернаціоналу – Вокзал» та ін.⁴³ Постановою від 27 квітня «Про генеральний план м. Києва» встановлювався термін завершення його розробки в грудні 1935 р., при цьому доручалося залучити спеціалістів із Москви та Ленінграда⁴⁴.

³⁷ Там само, оп. 20, спр. 6422, арк. 49–53.

³⁸ Там само, оп. 6, спр. 340, арк. 119–121.

³⁹ Там само, спр. 341, арк. 26.

⁴⁰ Там само, спр. 373, арк. 99–100.

⁴¹ Там само, спр. 374, арк. 56; спр. 375, арк. 50; оп. 20, спр. 6686, арк. 1–165.

⁴² Там само, спр. 373, арк. 140.

⁴³ Там само, спр. 374, арк. 26–27.

⁴⁴ Там само, арк. 56.

Зберігаються в ЦДАГО України й документи про розбудову та реконструкцію міста в подальші роки⁴⁵. Серед них – план капітальних робіт на 1936 р. по комунальному господарству, поданий Київською міською радою депутатів трудящих⁴⁶. До плану додавалося інформаційне повідомлення, адресоване С. Косіору, П. Постишеву та П. Любченку й датоване 9 червня 1936 р., з переліком головних об'єктів будівництва, намічених на 1937–1938 рр. (з пропозиціями щодо місць розташування): будинок піонерів, бібліотека Академії наук УСРР, картинна галерея, історичний архів, музеї (Музей революції, Історичний музей), виставковий павільйон, концертний зал, планетарій, будинок Червоної армії, облвиконком та міськрада, будинок молоді, будинок судових установ, будинок колгоспника та сільськогосподарський музей, радіоцентр, будинок книги та друку, будинок техніки, готель та ін.⁴⁷ В архіві міститься й низка документів, пов'язаних із розробленням генерального плану реконструкції міста в 1936 р. та його реалізацією⁴⁸.

Загалом же документи ЦДАГО України свідчать про активну розбудову та розвиток міста Києва аж до початку Великої Вітчизняної війни. У них міститься інформація фактично про всі сфери життя столиці: розширення меж міста та його районування, зростання кількості населення⁴⁹; житлове будівництво⁵⁰; транспорт, розбудова під'їзних шляхів до міста, будівництво мостів⁵¹; електропостачання та будівництво електростанцій⁵²; телефонний та радіозв'язок⁵³; охорона порядку в місті⁵⁴; соціальне забезпечення (будівництво пекарень, їдалень, ресторанів,

⁴⁵ Там само, спр. 376, арк. 159; спр. 407, арк. 12, 33–36, 91, 165–166; спр. 408, арк. 78; спр. 409, арк. 69, 222; спр. 410, арк. 18, 33, 55; оп. 20, спр. 6686, арк. 181–184; спр. 6913, арк. 2–9, 15–27; спр. 6914, арк. 1–136; спр. 7117, арк. 1–55, 57–66; спр. 7122, арк. 54–58.

⁴⁶ Там само, оп. 20, спр. 6913, арк. 15–27; спр. 6914, арк. 118–136.

⁴⁷ Там само, спр. 6913, арк. 2–9.

⁴⁸ Там само, оп. 6, спр. 375, арк. 112; спр. 376, арк. 14; спр. 438, арк. 10; спр. 439, арк. 59; оп. 20, спр. 6851, арк. 11–14; спр. 6914, арк. 29–34.

⁴⁹ Там само, оп. 6, спр. 438, арк. 52, 64; спр. 440, арк. 22; спр. 462, арк. 142; спр. 467, арк. 31; оп. 20, спр. 7066, арк. 14; спр. 7122, арк. 46; спр. 7236, арк. 41–42.

⁵⁰ Там само, оп. 6, спр. 340, арк. 120–121; спр. 361, арк. 58–59; спр. 373, арк. 6, 45, 140; спр. 376, арк. 5; спр. 513, арк. 143; оп. 20, спр. 6419, арк. 106, 107; спр. 6421, арк. 34–35, 89, 90; спр. 6422, арк. 11–36, 109–112; спр. 6686, арк. 54–62; спр. 7122, арк. 46.

⁵¹ Там само, оп. 6, спр. 440, арк. 151; оп. 16, спр. 24, арк. 121–124; спр. 34, арк. 209–212; оп. 20, спр. 6422, арк. 6–7, 80–82; спр. 6474, арк. 52; спр. 6480, арк. 7–14, 19–22; спр. 6686, арк. 90; спр. 6909, арк. 5, 7, 8; спр. 6914, арк. 6, 7, 53; спр. 7117, арк. 2, 9–11, 56.

⁵² Там само, оп. 6, спр. 375, арк. 171; спр. 410, арк. 66; оп. 16, спр. 25, арк. 62; оп. 20, спр. 6419, арк. 28–32; спр. 6421, арк. 16, 104–105; спр. 6686, арк. 2–9, 18–19, 86, 162; спр. 6891, арк. 2, 17, 25–26, 33–36; спр. 7117, арк. 3–6; спр. 7122, арк. 2, 4–6, 13–24; спр. 7239, арк. 19.

⁵³ Там само, оп. 6, спр. 374, арк. 184; оп. 20, спр. 6421, арк. 10, 13–16, 26–29, 62–66, 100–102.

⁵⁴ Там само, оп. 20, спр. 6914, арк. 9–11; спр. 7006, арк. 1–10.

універмагів, перукарень, лазень і пралень, ремонтних майстерень, будинків і баз відпочинку тощо)⁵⁵; культурне життя киян, святкові заходи, дозвілля (відкриття та діяльність театрів і кінотеатрів, музеїв і виставок, палаців піонерів і молоді, стадіонів; проведення щорічних фізкультурних парадів та ін.)⁵⁶.

Наприклад, постанова бюро Київського міського комітету КП(б)У від 14 квітня 1937 р. свідчить, що на той час у місті діяло 8 районів: Дарницький, Жовтневий, Кагановичський, Кіровський, Ленінський, Молотовський, Петровський, Сталінський⁵⁷, а постановою Політбюро від 20 липня 1937 р. був виділений Залізничний райком⁵⁸.

За даними, наведеними в довідці РНК УРСР про стан житлового фонду і забезпеченість населення житловою площею (датованої 3 травня 1937 р.), можна простежити процес зростання населення м. Києва: на 1 січня 1933 р. у Києві постійно проживало 608 тис. чоловік, на 1 січня 1936 р. – 670 тис. чол. (приріст за 3 роки склав 10,2%), на 1 січня 1937 р. – 700 тис. чол. (приріст від 1933 р. – 15,1%). Житловий фонд на 1 січня 1933 р. складав 3 млн 721,7 тис. кв. метрів, на 1 січня 1936 р. – 3 млн 852 тис. (приріст за 3 роки – 3,5%), а на 1 січня 1937 р. – 4 млн кв. метрів (приріст від 1933 р. – 7,5%)⁵⁹.

В ході розбудови міста піднімалося питання й про спорудження метрополітену. В архіві зберігається лист голови Київської міської ради депутатів трудящих Р. Петрушанського секретарям ЦК КП(б)У С. Косіору та П. Постишеву від 10 червня 1936 р. з пропозицією розглянути дипломну роботу студента одного із Московських інститутів В. Попазова на тему будівництва метрополітену в м. Києві⁶⁰.

На увагу заслуговує також постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 27 березня 1934 р. під назвою «Питання Києва». Попри свою нейтральну назву, її зміст привертає неабияку увагу: «Відповідно до постанови П[оліт]б[юро] з 18 лютого про нове будівництво центральних установ у районі Софіївської площі та Ми-

⁵⁵ Там само, оп. 6, спр. 339, арк. 66–67; спр. 340, арк. 6; спр. 357, арк. 131–132; спр. 373, арк. 43, 56; спр. 408, арк. 189, 232; спр. 513, арк. 64; спр. 644, арк. 59–60; оп. 16, спр. 28, арк. 43–46; оп. 20, спр. 6422, арк. 80–82; спр. 7117, арк. 9–11.

⁵⁶ Там само, оп. 6, спр. 339, арк. 94; спр. 340, арк. 38; спр. 373, арк. 137–138; спр. 374, арк. 5, 144, 149; спр. 375, арк. 55, 212, 131, 135, 153, 168; спр. 407, арк. 60, 83, 203; спр. 408, арк. 185–186, 222, 233, 234; спр. 409, арк. 8, 22, 74, 123, 222; спр. 438, арк. 7; спр. 439, арк. 61, 75; спр. 440, арк. 17, 131; спр. 465, арк. 136–137, 158; спр. 512, арк. 35; спр. 513, арк. 143; спр. 581, арк. 29, 98; спр. 582, арк. 8; спр. 583, арк. 41; спр. 586, арк. 10; спр. 587, арк. 27, 62–63, 135, 201; спр. 588, арк. 7; спр. 648, арк. 79; оп. 16, спр. 33, арк. 22; оп. 20, спр. 6421, арк. 8–9, 11–12; спр. 6457, арк. 1–11, 21, 22, 30–31, 38–42, 44; спр. 6914, арк. 4–5, 59; спр. 7103, арк. 12–16, 18, 20.

⁵⁷ Там само, оп. 20, спр. 7066, арк. 14.

⁵⁸ Там само, оп. 6, спр. 440, арк. 22.

⁵⁹ Там само, оп. 20, спр. 7122, арк. 46.

⁶⁰ Там само, спр. 6914, арк. 53.

хайлівського монастиря – запропонувати ВУЦВКу видати постанову (без опублікування в пресі) про знесення Михайлівського монастиря»⁶¹. У постанові від 31 травня 1934 р. вказувалося, що на місці православної святині, між будинками ЦК КП(б)У та РНК УСРР, мав постати пам'ятник В. Леніну⁶². В документах пізнішого періоду також наявна інформація про будівництво урядової площі та пам'ятника В. Леніну⁶³.

У фондах архіву зберігаються документи, що розкривають процес будівництва в м. Києві пам'ятника Т. Шевченку, серед яких і листування з питань розробки його проектів⁶⁴. Зокрема, постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про спорудження в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку» від 8 квітня 1935 р. визначалися терміни будівництва – до осені 1936 р., місце розташування – у сквері навпроти Державного університету (замість колишнього пам'ятника Миколи І) та виконавці – скульптор М. Манізер⁶⁵.

Таким чином, у ЦДАГО України зберігається комплекс документів з історії розвитку м. Києва як столиці Української РСР. Вони представлені матеріалами партійних і радянських органів влади УСРР/УРСР різного рівня і складають Національний архівний фонд України. В них міститься цінна інформація про м. Київ міжвоєнного періоду, його розбудову та розвиток, життя його мешканців. Широкий видовий склад, тематична різноплановість та оригінальність цих документів дають підстави стверджувати, що вони є важливим джерелом для вивчення історії столиці нашої держави.

---

⁶¹ Там само, оп. 6, спр. 338, арк. 162.

⁶² Там само, спр. 339, арк. 86; спр. 354, арк. 90.

⁶³ Там само, спр. 340, арк. 35; спр. 341, арк. 85, 88–89; спр. 366, арк. 20–23; спр. 375, арк. 50; спр. 407, арк. 12, 165–166; спр. 440, арк. 131, 135–136; оп. 20, спр. 6419, арк. 103–107; спр. 6420, арк. 50, 51; спр. 6422, арк. 66–67, 92–100, 108; спр. 6457, арк. 136, 138; спр. 6686, арк. 127–133; спр. 6914, арк. 104–107.

⁶⁴ Там само, оп. 6, спр. 374, арк. 1, 141; спр. 376, арк. 112; спр. 408, арк. 184–185; спр. 438, арк. 69; спр. 467, арк. 61, 161; оп. 20, спр. 6457, арк. 128–131; спр. 6656, арк. 21–26; спр. 7103, арк. 58–63.

⁶⁵ Там само, оп. 6, спр. 374, арк. 1.

Столичний зодчий Микола Шехонін

Упродовж повоєнних десятиліть творчий доробок київського архітектора М. Шехоніна не досліджувався, його портрет не публікувався, а дати життя аж до недавніх років подавались невірно: 1883–1972¹. Причиною був факт еміграції 1943 року.

Наразі уточнюємо: Микола Олексійович Шехонін народився 29 серпня 1882 р. у Санкт-Петербурзі, Росія, а помер 24 серпня 1970 р. у Буенос-Айресі, Аргентина². Вищу фахову освіту здобув у петербурзькому Інституті цивільних інженерів, який закінчив 1907 р. У Києві жив і працював у 1909–1943 рр., залишивши значну творчу спадщину. До неї належать вісім багатопверхових прибуткових будинків (1910–1914, збереглося шість), комплекс з дев'яти споруд Олексіївського військово-інженерного училища на Звіринці (1914–1918, нині – Військовий ліцей ім. Івана Богуна), Будинок держустанов на Хрещатику, 5 (1929–1931, втрачено), клуб «Харчовик» на вул. Межигірській, 2 (1929–1933, нині – Київський театр опери і балету для дітей та юнацтва) та інше.

М. Шехонін багато років був професором київських Політехнічного, Інженерно-будівельного та Художнього інститутів.

Мешкав з родиною у великому прибутковому будинку по вул. Володимирській, 40/2³. Оскільки парадний вхід до його помешкання містився за рогом, часом подавав адресу як вул. Золотоворітська, 15⁴. То була велика п'ятикімнатна квартира з усіма, ясна річ, тогочасними зручностями⁵.

Із наданням Києву 1934 р. статусу столиці УСРР сталися суттєві зміни і в архітектурній практиці міста. При міськраді було створено чотири архітектурно-художні проектні майстерні. Першу очолив архітектор Микола Холостенко, другу – Павло Альошин, третю – Микола Шехонін, четверту, планувальну, – Павло Хаустов, який керував групою проектувальників – розробників нового

¹ Мистецтво України. Біографічний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1997. – С. 650; *Скібіцька Т.* Київський архітектурний модерн (1900–1910-і роки). – Львів, 2011. – С. 209.

² Незабутые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917–1999. В 6-ти т. / Сост. В.Н. Чуваков. – Т. 6. – Кн. 3. – М., 2007. – С. 378–379.

³ Календарь, адресная и справочная книга г. Киева на . – К., 1914. – Ст. 720.

⁴ Державний архів м. Києва, ф. Р-1, оп. 1, спр. 8638, арк. 22.

⁵ Там само, ф. 163, оп. 6, спр. 152, арк. 15 і зв.

генерального плану реконструкції Києва. Тоді це робилося швидко і генплан було затверджено 1935 р. Участь у цій роботі брав також М. Шехонін. Передбачалася перебудова головних площ і вулиць, руйнація пам'яток архітектури – передусім, культових споруд, – раціональне розміщення промислових підприємств, житлової забудови, місць масового відпочинку, транспортних артерій тощо. Особлива увага зосереджувалася на створенні т. зв. Урядової площі – офіційного політичного центру республіки – з урядовими будівлями, готелями та плацом для масових дійств – військових парадів та демонстрацій трудящих. За основу пропонувався простір між Михайлівським Золотоверхим собором (який підлягав знесенню і такий був зруйнований) та Софійським собором, причому квартал з Присутственими місцями (їх теж збиралися знести як колишній осідок царської губернської адміністрації) мав стати відкритою частиною нового майдану. Цій темі присвячено чимало досліджень, зокрема, архітектора Бориса Єрофалова-Пилипчака⁶.

1939 р. відбувся конкурс на кращий проект розбудови Урядової площі в Києві. Високоповажне жури присудило першу премію бригаді архітекторів Київміськпроекту, яка подала свою пропозицію під девізом «Треугольник в круге». До складу бригади входили Микола Шехонін, Олексій Недопака та Григорій Благодатний.

Не переповідаючи усіх деталей інших більшовицьких новацій, зупинимось на участі в них М. Шехоніна.

Отож, 1934 р. для створення належних побутових умов для відповідальних працівників «Укрзаготзерна» було споруджено великий п'ятиповерховий житловий будинок на 58 квартир по вулиці Лисенка, 8. Проект склав М. Шехонін. Він належно врахував містобудівну ситуацію цього кварталу і додав широкі парадні сходи, які сполучали вулицю Лисенка з Театральним майданом – з монументальним огороженням, ліхтарями-торшерами та бетонними вазами для квітів.

Ця особливість і сам новомодний фасад будинку стали одним з предметів обговорення на дводенному розширеному засіданні президії оргкомітету Спілки радянських архітекторів України, що тривало на початку березня 1936 р. в Києві. На всі ядучі закиди критиків М. Шехонін сміливо дав рішучу відсіч, мовляв, «новий образ в архітектурі ми будемо шукати стільки часу, скільки житиме людство»⁷.

Згодом, коли пристрасті навколо сходів вляглися, часопис «Радянський Київ» у рубриці «Види нового Києва» вмістив фото цього куточка⁸.

Сходи розібрали влітку 1984 р. під час реконструкції Оперного театру. Тоді ж на місці знищених сходів спорудили репетиційний корпус театру.

1935 р. М. Шехонін виконав проект 58-квартирного житлового будинку профспілки друкарів, який мав постати на розі сучасних вулиць Жилянської і Шота Руставелі. «Будівлі, що кутом своїм виходить на майбутній головний

---

⁶ Див.: *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура советского Киева. – К., 2010. – С. 155–283.

⁷ *Дубов В.* Против формализма и трюкачества // *Архитектурная газета.* – 1936. – № 14.

⁸ *Радянський Київ.* – 1938. – № 3. – С. 12.

стадіон України, надається виразний вигляд і цікаве архітектурне оформлення» – повідомляв популярний журнал⁹. Але проект не був реалізований.

У Бехтеревському пров., 6 зберігся п'ятиповерховий адміністративно-житловий будинок, споруджений 1937 р. за проектом М. Шехоніна та П. Якименка для Спиртотресту.

Зберігся авторський альбом М. Шехоніна зі світлинами та репродукціями ескізних проектів, що не були здійснені в Києві з різних причин. 1936 роком датовано проект будинку культури «Укренерго» на розі Хрещатика і бульвару Тараса Шевченка, з глядацькою залогою на 1500 місць.

Особливо багато нездійснених проектів М. Шехоніна датовано 1937 р., зокрема:

– житловий будинок на 5–9 поверхів на бульварі Тараса Шевченка; судячи з рельєфу та загального вигляду фасаду, будинок передбачалося спорудити на терені Ботанічного саду, на розі бульвару Тараса Шевченка та сучасної вул. Симона Петлюри;

– житловий будинок «Радянський архітектор» десь на вул. Великій Васильківській;

– житловий будинок Наркомлегпрому на чотири поверхи на вул. Івана Франка, 22-24; там дійсно є будинок тих часів, але з іншим фасадом, та ще й зіпсований сучасною надбудовою трьох поверхів;

– Інститут ботаніки Української академії наук; на авторській перспективі центральний ризаліт повторює вигляд ризалітів паркового фасаду будинку Київського університету, спорудженого в 1837–1842 рр. за проектом архітектора Вінченцо Беретті. Ця схожість особливо помітна у порівнянні з аквареллю російського художника Михайла Сажина під назвою «Вид університету з боку Ботанічного саду». Вочевидь, так було задумано М. Шехоніним, оскільки будинок інституту мав розташовуватися саме в старому Ботанічному саду, до того ж, приклад подав архітектор В. Осьмак, спроектувавши і побудувавши обабіч корпусу університету спочатку бібліотеку (1914–1930 рр.), а потім – корпус гуманітарних кафедр (1936–1938 рр.) по вул. Володимирській, відповідно, 62 та 58, причому обидві споруди, фланкуючи квартал з «червоним» корпусом, повністю повторювали членування і декор його фасадів¹⁰.

Кілька робіт датовано 1938 р., а саме:

– проект будівництва Інституту ботаніки Академії наук УРСР на терені нового Ботанічного саду на Звіринці, на розі вулиць Омелятинської (сучасна вул. Седовців) та Видубицької – у співавторстві з архітекторами О. Недопакою та П. Якименком. Будівництво намічалось на 1939 р.¹¹, однак не було здійснене;

⁹ Соціалістичний Київ. – 1935. – № 2/3. – С. 2.

¹⁰ Малаков Д. Архітектор Осьмак: Нездолана шляхетність. – К., 2012. – С. 79–101.

¹¹ Бар М. Проект будівництва Інституту ботаніки Академії наук УРСР // Архітектура Радянської України. – 1938. – № 5. – С. 67–68.

– планування Урядового майдану в Києві, на Всесоюзному конкурсі проект отримав першу премію (див. вище);

– проект Печерсько-Звіринського заповідника (група авторів);

– готель на 500 номерів на Софійській площі – у співавторстві з архітекторами О. Недопакою та Г. Благодатним; на Всесоюзному конкурсі проект отримав першу премію. Про це повідомляла республіканська газета «Комуніст»¹².

Можна зробити припущення, що саме через те, що на ці роки – 1937–1938 – припали масові політичні репресії, залишилася нездійсненою така велика кількість проектів, за якими могли опинитися як замовники «вороги народу». Те саме може стосуватися і авторів проектів десятків громадських та житлових будинків Києва – споруджених у 1930-і роки, авторство яких залишається невідомим.

1939 роком датовано в авторському альбомі М. Шехоніна проект клубу-їдальні у житловому селищі на Звіринці.

На всіх цих проектах лежить характерний відбиток стилістичної спрямованості радянської архітектури передвоєнної доби, точніше – другої половини 30-х – початку 40-х років минулого століття. Це називалося «творчим використанням кращих зразків класицизму» і мало звеличувати здобутки радянської доби.

У ті часи творчий шлях М. Шехоніна відповідав і підпорядковувався потребам суспільства, в якому він жив на тому історичному етапі. Показовою в цьому сенсі є його програмна стаття у фаховому часопису «Архітектура Радянської України», оприлюднена на початку 1938 р. Цікавою й вельми промовистою є сама подача матеріалу. Йому передує редакційна стаття, яка називалася «Проблеми житлового будівництва. Від слів – до живого реального діла». Наголошувалося:

«Наше завдання – рішуче покінчити з косністю і штампом, з не викореною ще недооцінкою типів і стандартів у галузі масового будівництва і швидко рушити вперед його індустріалізацією».

І далі:

«Публіковані нами нижче у статті проф. М. Шехоніна зразки рішення квартир, а також типи житла на 1938 рік, розроблені Укрцивільпроектком, показують перший крок на шляху до раціоналізації житлового будівництва, крок, який, проте, ще далеко не розв’язує всіх проблем, поставлених перед архітекторами в справжньому розумінні завдання проектування нового житла – високоякісного, зручного і економічного»¹³.

Стаття, вміщена в цьому ж часопису кількома сторінками нижче, називається досить загрозливо: «Навести більшовицький порядок у проектування житла». А вище подано репродукцію картини українського художника В. Костецького «Допит ворога». Вона написана 1937 р. на дуже «актуальну» тоді

---

¹² Комуніст. – 1938. – № 293. – 23 груд.

¹³ Архітектура Радянської України. – 1938. – № 1. – С. 30.

тему: «вороги» ввижалися більшовикам на кожному кроці. А на картині: підвівся з-за столу слідчий, завис над арештованим, обіч – конвоїр з гвинтівкою, а навпроти – ще один конвоїр підтримує пораненого свідка – очна ставка.

Ось у такі своєрідні ідеологічно-психологічні лещата – вільно чи ні – затиснутий цілком професійний допис М. Шехоніна під назвою «Планування квартири». Стаття належно проілюстрована прикладами, а «програмність» позначена першими рядками, виділеними, за тодішнім звичаєм, жирним шрифтом – це мала бути цитата з висловлювань когось з «вождів». У даному разі автор – професор М. Шехонін – керується настановою голови Раднаркому УРСР Власа Чубаря (згодом репресованого!) і пише:

«Тов. В.Я. Чубар на першому Всесоюзному з'їзді радянських архітекторів сказав: “На фоні нашого швидкого зростання, поряд з більшовицькими темпами розв’язання основних господарських завдань, створення нових промислових центрів, нових промислових підприємств, – у нас все ще уживається відставання проектної справи, архітектури і будівельної техніки”».

Розвиваючи цю висхідну, але поки що дуже далеку від теми статті тезу, професор продовжує наближатись до неї і пише – так само за усталеними радянськими правилами виступів і публікацій:

«Ще в грудні 1935 р. нарада в питаннях будівництва при ЦК ВКП(б), а слідом за цим постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 11 липня 1936 р. про поліпшення і здешевлення будівництва відмітили, що “основою впорядження будівельної справи і здешевлення будівництва є перехід від кустарщини і партизанщини в будівельній справі на шлях великої будівельної індустрії”. Ось ця кустарщина і партизанщина повинні бути, нарешті, викорінені. Радянські архітектори повинні зрозуміти, що треба, нарешті, знайти найкращі з усіх поглядів рішення плану квартир, щоб цим ще більше піднести справу індустріалізації»¹⁴.

Потім іде спокійний, виважений аналіз проектних розробок житлової секції, на прикладах різних авторів. Сам дописувач мав досвід планування і дореволюційних прибуткових будинків, і радянської доби.

Незадовго до початку війни відбувся український конкурс на проект типової житлової секції. Членами журі були професори П. Альошин, М. Даміловський та М. Шехонін, архітектори С. Григор'єв, В. Поліщук, П. Юрченко та інженери А. Гінзбург та Ю. Орис¹⁵.

До стандартної типової квартири повернулися лише через двадцять років вже у всесоюзному масштабі панельного домобудівництва. Але про такі речі, які наприкінці 30-х ще вважалися обов'язковими, як-от кімната для хатньої робітниці, вікно у ванній кімнаті, висота стелі 3,2 метри або навіть камін у 20-метровій спальній кімнаті – вже не йшлося. Вирішувалася інша, суто політична і соціальна проблема: надати кожній радянській родині окрему

¹⁴ Шехонін М. Планування квартири // Там само. – С. 31–34.

¹⁵ Архітектура Радянської України. – 1941. – № 1. – С. 20.

ізолювану квартиру – за рахунок граничного зменшення житлової і корисної площі на одного мешканця, суміщених санітарних вузлів, обмеження висоти кімнат до 2,5, а подекуди і до тощо. Саме так досягалися масовість і здешевлення житла.

Долучився М. Шехонін і до шкільного будівництва. 1929 р. відбувся широкий конкурс на кращий проєкт трудової школи нового зразку. Справа з шкільним будівництвом помітно зрушила з місця після набуття Києвом столичного статусу. Середня освіта стала не тільки загальною, але й обов'язковою. Отже, 1935 р. в місті будувалося 12 нових шкіл, а програма передбачала спорудження у наступні три роки (1936–1938) ще 120 нових шкільних приміщень¹⁶.

Цій темі професор М. Шехонін присвятив спеціальну статтю, оприлюднену 1935 р. у часописі «Соціалістичний Київ» під заголовком: «У майстерні архітектора. Проєкти нових шкіл». Автор писав: «Природно, при такому грандіозному будівництві... одночасно, план шкільної будівлі з метою економії коштів та часу поки що суворо обмежений». Перелічено всі необхідні приміщення, причому «при кожній школі передбачено невелику квартиру для директора» – так, як це було і до революції. Всі класи розраховувались на 40 учнів при площі.

Третя архітектурно-художня майстерня, якою керував професор М. Шехонін, уклала три ескізні проєкти типової школи, узгоджені з фахівцями шкільної справи. Отже, цитуймо автора далі:

«Питання про орієнтацію класів, ще досі для багатьох неясне, було дуже переконливо доведено архіт. В. Осьмаком (зокрема для широти і довжини Києва) на ряді графічних побудов сонячного освітлення класів від осіннього до весняного дня рівноденності при умові двох орієнтацій – західної і східної.

Архітектура школи прагне, як і архітектура взагалі, якнайяскравіше виявити призначення будівлі, її внутрішній зміст. Шкільною архітектурою ми повинні виховувати з школяра радянського громадянина, який уміє організовувати і організовуватися, уміє радісно і бадьоро працювати.

Простий і суворий стиль, зм'якшений відповідною скульптурою, – ось якими засадами керувались ми, розробляючи архітектуру шкільної будівлі.

При проєктуванні ми одночасно враховували прибудови до основного плану будівлі при подальшому розширенні (в проєктах московських майстерень таке розширення не завжди передбачено)¹⁷.

Одна з тих шкіл – № 61 по вул. Мельникова, 39 – проєктувалася у Третій архітектурно-художній майстерні під керівництвом М. Шехоніна як двокомплектна (22 класи), з окремими входами для молодших і старших класів; причому горішні поверхи відводились для старших класів. Передбачені проєктом торці для подальшого розширення дійсно були забудовані уже в повоєнний час. Школа існує й нині, навіть під тим самим номером.

---

¹⁶ *Перлін Г.* Завдання більшовицького розмаху // Соціалістичний Київ. – 1935. – № 4. – С. 8–12.

¹⁷ *Шехонін М.* Проєкти нових шкіл // Там само. – С. 11–12.

Ще далі професор М. Шехонін розвинув ідею нової школи в здійсненому у співавторстві з архітектором О. Недопакою проєкті школи № 25.

Автори проєкту тактовно врахували особливе місце розташування споруди – не просто на розі вулиць Володимирської та теперішньої Десятинної, а в самісінькому центрі історичного «міста Володимира», навпроти Андріївської церкви, на терені колишньої садиби князів Трубецьких. Археологічні дослідження на тому місці вчені провели задалегідь.

Новобудова активно сформувала простір невеличкого майдану, де ще незадовго перед тим важким кубом вивищувався надто чужий Києву об'єм Десятинної церкви середини ХІХ ст. Планове вирішення цілком природно впливало з конфігурації ділянки – наріжної та не прямокутної. В декорі центрального ризаліту застосовано елементи історичних стилів, але, попри всю строкатість різноманітних прикрас, чітко читається функціональність усіх частин споруди.

Будинок відомий ще й тим, що зведено його рекордно швидкісними темпами, тобто за чотири з половиною місяці – від 15 квітня до 29 серпня 1939 р.¹⁸

У ході «соціалістичної реконструкції» Києва набула поширення практика «осучаснення» фасадів старих будинків. Долучився до цього і М. Шехонін. За його проєктом 1936 р. була оновлена колишня популярна кондитерська «Семадені», що містилася на Хрещатику, на Думській площі (нині – майдан Незалежності). То був триповерховий будинок громадського призначення, споруджений 1877 р. за проєктом архітекторів В. Сичугова і О. Шіле з фасадом, декорованим у псевдо-мавританському стилі. 1929 р. у Києві було засновано «Радіотеатр», який, за рішенням Президії Київської міськради від 27 вересня 1934 р., отримав постійне приміщення для концертної діяльності за адресою: вул. Хрещатик, 15. У ході реконструкції зникло все дрібненьке цегляне «мавританське», натомість під цементним тинькуванням ясно окреслилася архітектоніка, вікна замість «застарілих» лучкових перемичок отримали прямокутні обриси. Так само всі кривизни на фасаді зникли – спрямлені в дусі класицизму. В бічних псевдоризалітах з'явилися класицистичні напівкруглі ніші з скульптурами на повен зріст чоловіка й жінки – провідників соціалістичного мистецтва¹⁹.

«Радіотеатр» зник під час тотального нищення Хрещатика у вересні 1941 р. А от інший зразок «перевдягання» фасадів зберігся на вул. Богдана Хмельницького, 7 – це будинок Національного академічного російського драматичного театру ім. Лесі Українки, реконструйований 1936 р. за проєктом архітектора Е. Коднера²⁰.

¹⁸ Уманський Б.М. Досвід швидкісного будівництва в Києві // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 6. – С. 16–19.

¹⁹ Соціалістичний Київ. – 1936. – № 3. – С. 6, 9.

²⁰ Там само. – С. 4.

Те саме чекало й будинок нинішньої Національної опери України імені Тараса Шевченка. 1937 року влада запросила архітекторів М. Шехоніна, Я. Штейнберга та О. Лінецького взяти участь у конкурсі на проект реконструкції фасадів оперного театру. Часопис «Соціалістичний Київ» подав добірку матеріалів про конкурс, а у вступному редакційному слові з більшовицькою непримиренністю зазначав:

«Стиль цього будинку – це суміш невитриманого ренесансу з романською архітектурою періоду її занепаду та з домішкою окремих елементів церковно-візантійського характеру»²¹. Тобто, не варте уваги.

Обґрунтовуючи свою пропозицію, архітектор М. Шехонін писав (розрядка авторська):

«Старі театральні будинки Києва не можуть похвастатись своєю архітектурою... При реконструкції столиці України насамперед виникає думка зробити архітектурний вигляд багатьох існуючих громадських будинків більш відповідним духові нашого часу, піднести їх архітектурну якість і надати їм характеру, відповідного значенню цих будинків...»

Вигідне розташування будинку оперного театру, звичайно, зобов'язує. Фасади його легко видні з рогу двох кращих вулиць Києва. Тим то, з одного боку, створюється серйозна, велика архітектурна значимість будинку, і з другого боку, кожна невдала деталь в архітектурі стає особливо відчутною, видимою “як на долоні”. Ось чому здалеку видні відкриті бокові фасади (вони тотожні), особливо невдалі як своїми строкатими масами виступів, так і ще строкатішою, мало організованою масою вікон, – стають суґубо неприємними і дуже помітними. Разом з тим, автор проекту (архіт. Шрертер) вибрав важкий стиль (суміш романського з ренесансом), висоту першого поверху (коридори, партери) взяв надто малою, будинок став низьким і тому загальний характер архітектури, виконаної до того ж у цеглі (“під розшивку”), вийшов притиснутий, важкий, простацький, а коли поглянути на бокові фасади, то й зовсім безвідрадної.

Отже, основним завданням для мене було: прийомом окремо розташованих тонких стовпів (може, круглих колон), поставлених на монументальному (але невисокому) першому поверсі по всіх фасадах будинку, надати йому стрункості, краси і легкості; цей прийом якимось підвищує будинок.

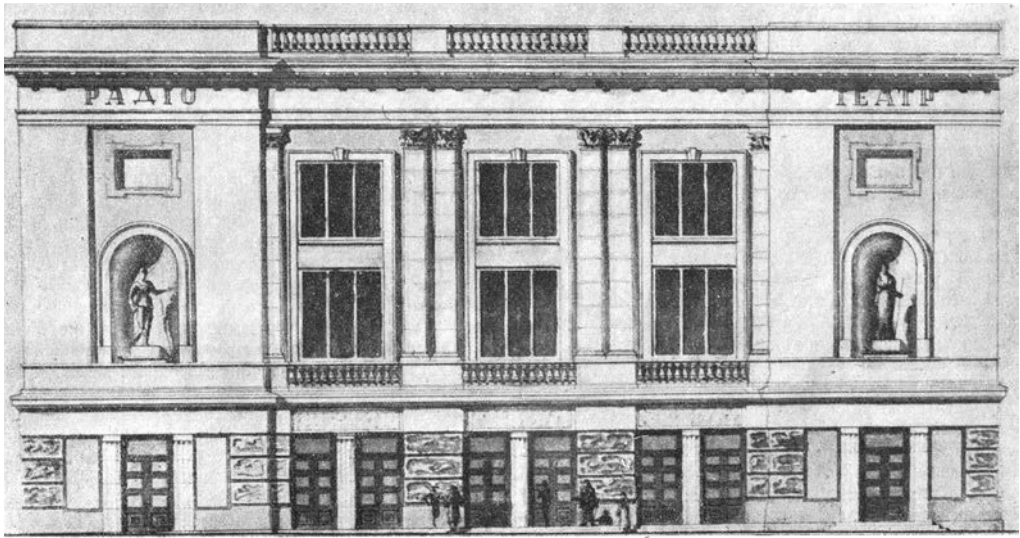
Цей прийом разом з тим виправляє стару архітектуру будинку з погляду чіткості ритму та рельєфу (особливо, бокових фасадів): ряд стовпів або колон, устатовлених на 2– від стіни, зв'язує ажурно і ритмічно два основні виступи кожного з бокових фасадів; третій знижений виступ (найближчий до головного фасаду) слід підняти, а ріг коло самого головного фасаду також заповнити лоджією з стовпами.

Щоб будинок здавався вищим і легшим, треба відмовитись від наявних арок на головному фасаді і від арочних наличників – на бокових. Таким чином стовп або колона дістає змогу дійти до існуючого антаблементу (тобто до карнизу).

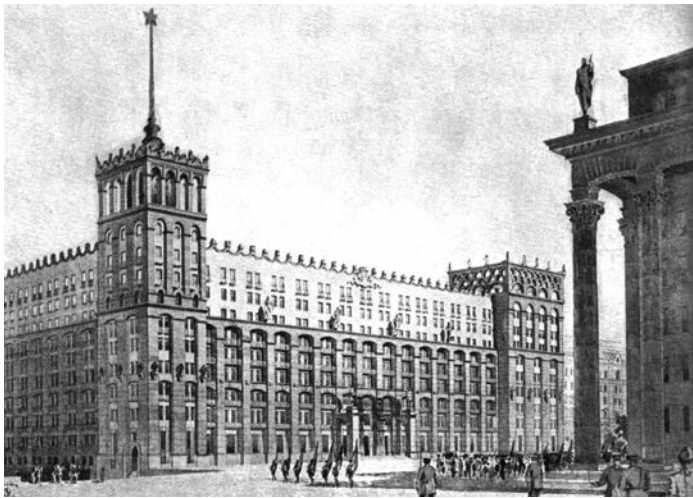
---

²¹ Конкурс на проект реконструкції фасадів театру // Там само. – 1937. – № 7/8. – С. 8.

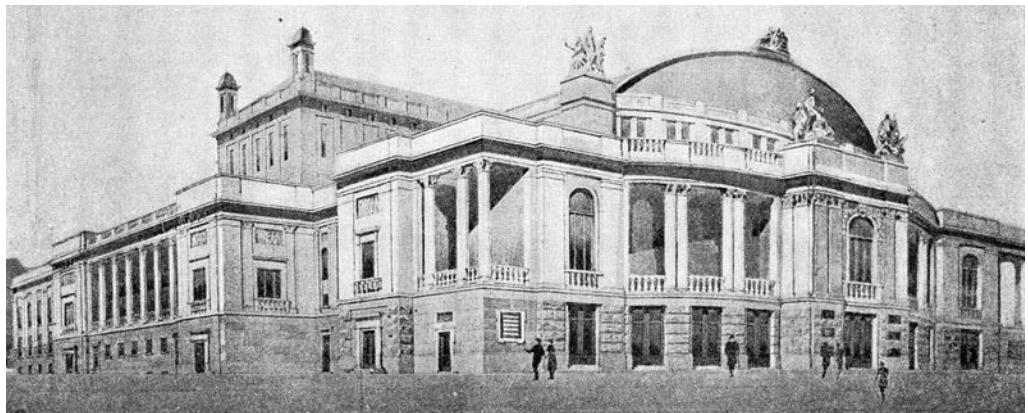

Проект реконструкції
фасаду на Хрещатику, 15
під «Радіотеатр». 1936 р.

Перероблений
проект готелю
на 500 номерів
на Софійській площі.
1940 р.

Форпроект реконструкції
фасадів оперного театру.
1937 р.

Природно, що вікна бокових фасадів і почасти головного, треба привести по змозі до однакової висоти і до спокійного одноманітного типу.

Сценічна коробка потребувала також зміни деталей в бік більшої стрункості і легкості оброблення.

Будинок повинен бути поставлений на гранітний цоколь і оштукатурений»²².
Результати конкурсу залишилися на паперах.

Лише в 1980-х роках, коли змінилися погляди на культурну спадщину і оперний театр мав уже статус пам'ятки архітектури, що охороняється державою, було здійснено його реконструкцію. Ззовні вона торкнулася лише сценічної коробки, яка стала вищою на кілька метрів, декорована із збереженням первісних стилєвих ознак.

«Перевдягання» фасадів не було якоюсь суто більшовицькою новацією: така доля спіткала чимало відомих пам'яток європейської архітектури минулих століть. Нагадаймо, як за часів гетьмана-мецената Івана Мазепи в нові барокові шати перевдягали старі київські храми княжої доби – Софійський, Михайлівський, Успенський собори. Їхній суворий аскетичний вигляд XI–XII століть не відповідав уподобанням нової доби. Минули століття і нові покоління з шанобою і розумінням мають сприймати колишні новації вже як пам'ятки кількох епох.

Одна з останніх передвоєнних згадок про М. Шехоніна в радянській періодиці міститься в рубриці «Хроніка» фахового часопису, яку наведемо повністю:

«У Москві відбувся всесоюзний пленум Спілки радянських архітекторів СРСР, присвячений питанням художньої промисловості. З Києва в роботі пленуму взяла участь делегація в складі архітекторів Г.В. Головка, П.Ф. Альошина, М.О. Шехоніна, І.Є. Жуковського і С.В. Григор'єва, художників Н.А. Прахова, Н.А. Ракицького, Л.П. Калениченка і майстра народного мистецтва Наталії Вовк»²³.

Бути учасником будь-якого заходу на всесоюзному рівні тоді вважалося за велику довіру і честь. Особа, якої це торкнулося, мала відчувати над собою певний оберіг.

Докладно про життя і творчість архітектора, цивільного інженера Миколи Шехоніна йтиметься в підготовленій до друку монографії автора цих рядків.

---

²² Учасники конкурсу про свої проекти. Архітектор М. Шехонін // Там само. – С. 10.

²³ Архітектура Радянської України. – 1941. – № 1. – С. 48.

Генеральний план розвитку міста Києва 1936 р.

Розробка нового Генерального плану міста ще кілька десятиліть тому вважалася подією винятковою у світовій містобудівній практиці, справою державного масштабу. Авторитет генеральних планів, традиційні уявлення про їх важливість прийшли з ХІХ століття. В той час генплани служили десятиліттями і навіть століттями.

Генеральний план Києва 1837 р. було розроблено у зв'язку з будівництвом Печерської фортеці. Через це відбулося переселення жителів на нові території. Цей генеральний план було доповнено у 1874 р. (райони залізничного вокзалу, Деміївка, Куренівка, Солом'янка, Шулявка), а також у 1913 р. (райони Лук'янівки, Батієвої гори, Протасова яра, Караваєвих дач та ін.). У цьому генеральному плані були сформовані лише найзагальніші, найсуттєвіші для міського розвитку планувальні ідеї, без зайвої деталізації. Це була схема планування міста – окреслено напрямки трасування магістральної вулично-дорожньої мережі з прив'язкою до історично сформованого рельєфу та гідрографії.

З кожним новим генеральним планом розширювалося коло проблем та визначалися шляхи їх розв'язання. У радянський період (генплани 1936, 1947, 1967 та 1986 рр.) істотно посилилася увага до демографії, соціальних, політичних (ідеологічних) проблем. При цьому архітектурні аспекти, питання естетики міського середовища поступово відійшли на другий план, а підсумки проектування генплану оцінювалися не стільки з погляду реалізації містобудівних концепцій, скільки за ступенем відхилення досягнутих техніко-економічних показників від запланованих (чисельність населення, обсяги збудованого житла, установ сфери обслуговування, показники забезпечення житлом і т. п.)¹.

Починаючи з 1934 р., у Києві, куди було перенесено столицю республіки, широко розгорнулося промислове та цивільне будівництво, внаслідок чого ще в 30-х роках значно змінився вигляд цього прекрасного стародавнього міста.

У 1934 р., коли Київ став столицею Радянської України, населення міста досягло 650 тис. жителів, тому питання про його планомірну реконструкцію та подальший розвиток стали особливо актуальними. В 1936–1938 рр. було розроблено та затверджено перший створений у радянський час генеральний план Києва (іл. 1).

---

¹ Демин Н.М. Генеральный план города – важнейший информационный ресурс в системе принятия стратегических решений. – К., 2013. – С. 6.

Іл.1. Генеральний план Києва. 1936 р.

Проектування нового генерального плану велося під керівництвом П.П. Хаусова. У розробці архітектурно-планувальної частини генерального плану взяли участь архітектори В.Г. Заболотний, М.Г. Гречина, А.О. Матушевич, П.Г. Юрченко та інші. Головна містобудівна ідея територіального розвитку Києва полягала в тому, що вперше передбачався розвиток міста на обох берегах Дніпра, а також у південно-східному та західному радіальних напрямках. До того ж територія міста набувала більш компактної форми.

Генеральним планом передбачалися створення та розвиток нових промислових районів: Петрівсько-Куренівського, Телички, Корчуватого та Дарниці. Місто членувалося на функціонально-планувальні райони. На головних магістралях передбачалося першочергове будівництво багатопверхових жилих будинків, які мали поліпшити архітектурне обличчя міста².

Незважаючи на чудові природні умови та історично сформовані архітектурні ансамблі, під час реконструкції Києва виникли труднощі.

За роки радянської влади змінився соціальний склад населення міста, зросла кількість робітників, збільшилася кількість інтелігенції та учнів вищих і середніх навчальних закладів. Суттєві зміни відбулися в промисловості Києва: були реконструйовані старі промислові підприємства; невеликі майстерні та заводи дореволюційного часу перетворювались на великі підприємства, устатковані за останнім словом техніки.

Все це мало великий вплив на планування та реконструкцію міста. У генеральному плані реконструкції Києва, складеному в 1936 р., було враховано політичне значення міста як столиці республіки, а також перспективи подальшого розвитку промислового, житлового і комунального будівництва, що вимагало значного розширення міської території.

Мальовничі частини міста – Лук'янівка та Печерсько-Звіринецький райони – відводилися під будівництво житла. В південній частині міста, в районі Телички, було заплановано створення портових споруд і промислових підприємств, які використовують багато води й одержують сировину та паливо водним шляхом. Резервні території для розширення промисловості виділялися у південно-західних районах міста – в бік Деміївки та на північній захід – в бік Шулявки та Куренівки.

У єдиний ансамбль мали увійти будівлі районних органів влади, готелі, клуб. У комплекс планували органічно вписати і всі чотири вежі Печерської фортеці (напівкругла № 1 і круглі №№ 2–4)³.

На схід від міста почав швидко забудовуватися потужний промисловий район Дарниця, в минулому дачне селище. Освоєння нових міських територій передбачалося також на південному напрямку Мишоловки та Корчуватого та на лівому березі Дніпра – по Броварському та Дарницькому шосе. На півночі межі

² Кілессо С.К. Київ архітектурний. – К., 1987. – С. 19.

³ Шулькевич М.М., Дмитренко Т.Д. Киев: Архитектурно-исторический очерк. – К., 1982. – С. 51.

міста визначалися межами затоплюваних просторів Оболоні та Пушчеводицьким лісом; на захід – болотяною низиною за Святошином та лінією залізниці від Святошино до Борщагівського поста⁴.

Перепланування мережі вулиць Києва мало забезпечити зручний зв'язок між окремими його районами й організувати рух міського транспорту для розвантаження центру міста. Такі завдання найдоцільніше розв'язувати шляхом створення радіально-кільцевої системи вулиць. В умовах складного рельєфу Києва створити таку систему було майже неможливо. Але архітекторам вдалося наблизити нову схему планування міста до радіально-кільцевої. Поряд з прокладанням нових магістралей було використано історично складену систему вулиць. Проектом передбачалося розширити та випрямити старі вулиці в історичній частині міста. Основним діаметром, що перетинає все місто, є бульвар Шевченка, який переходить у Брест-Литовське шосе. Реконструкції підлягали і вулиці радіального напрямку – Фрунзе (нинішня вул. Кирилівська) на Подолі, Червоноармійська (нинішня вул. Велика Васильківська) в районі Деміївки, Урицького (нинішня вул. В. Липківського) на Солом'янці та Борщагівська в районі Караваєвих дач.

Значна увага в генеральному плані приділялася озелененню міста та зокрема схилів Дніпра, реконструкції всіх існуючих парків і зовнішнього зеленого кільця міста, що складалося з таких великих лісових масивів, як Пуща-Водиця, Святошино, Голосієво, Дарниця.

У попередньому плануванні Києва недооцінювалась роль ріки, як одного з найважливіших факторів зовнішнього впорядкування та архітектурного розкриття природних умов міста. Дніпро був відрізаний від міста причалами, складами, майстернями та іншими непоказовими спорудами. Відсутність набережної призводила до розмивання берегів і швидкого руйнування схилів внаслідок зсувів. Сполучення вздовж ріки було дуже незручним, бо там проходила вузька, погано забрукована дорога та єдина трамвайна колія. Створення гранітної підпорної стіни на узбережжі Дніпра дозволило прокласти вздовж ріки широку автомагістраль (роботи звершилися після війни), що становила важливу частину реконструкції Києва. Перед початком робіт зі спорудження набережної з метою виявлення найдоцільнішого типу підпорної стіни та спусків до переправ серед київських архітекторів було проведено конкурс. В 1937 і 1938 рр. за проектом архітектора В.О. Осьмака було збудовано більшу частину гранітної набережної, яка відрізнялася від набережних інших міст широкою площадкою коло самої води.

У плані реконструкції міста дуже цінною була пропозиція влаштувати на Трухановому острові гідропарк для відпочинку міського населення.

Генеральним планом 1936 р. передбачалося створення Ботанічного саду ім. Гришка. Землю під будівництво було виділено ще у 1935 р. Район нинішніх вулиць Мічуріна, Верхньої, бульвару Дружби народів, Звіринецького кладо-

---

⁴ Там само. – С. 52.

вища до Старонаводницької вулиці відводився під будівництво величезного комплексу будівель Академії наук з великим садом, прилеглим до ботанічного. Тут передбачалося розмістити центральні органи академії та науково-дослідні інститути.

У тогочасному Києві не було жодної площі, достатньої для проведення масових громадських зібрань. Саме тому виникла необхідність створення центральної міської площі. Це питання стало ще більш актуальним після переїзду до Києва уряду республіки, що викликало потребу у спорудженні в Києві урядових і громадських будинків, які могли б домінувати на відкритій площі⁵.

Створення Урядового центру столиці УСРР було головною містобудівною проблемою середини та кінця 1930-х рр. При виборі місця для проектування центральної площі були сформовані наступні вимоги: площу необхідно розмістити поблизу головних міських магістралей і в той же час вона не повинна бути транзитною; площа повинна мати зв'язок із залізничним і річковим вокзалами; площа повинна домінувати над містом з перспективою розвитку ансамблю до Дніпра; розташування площі не має призвести до значного знесення існуючих громадських споруд та житла; центральна площа повинна розміщуватися в найбільш упорядкованій частини міста; місце вибору площі повинно забезпечити найкращі композиційні можливості у створенні цікавого архітектурного ансамблю⁶.

Архітекторами було розроблено шість проектних пропозицій щодо створення центральної Урядової площі в різних районах міста біля бровки схилів, причому п'ять з них розкривали ансамбль до Дніпра в різних місцях нагірної частини від Звіринця (де нині Ботанічний сад НАН України) до Михайлівської гори (іл. 2, 3).

Іл. 2. Проект урядового кварталу.
Арх. Д. Чечулін. 1934–1936 рр.

Іл. 3. Проект урядового кварталу.
1934–1936 рр.

⁵ Грицай М.О. Нариси історії архітектури української РСР. – Т. 2: Радянський період. – К., 1966. – С. 86.

⁶ Киев: Энциклопедический справочник / Под ред. Кудрицкого А.В. – К., 1982. – С. 98.

У проведеному в чотири тури конкурсі (1934–1936 рр.) на проект Урядового центру на місці Михайлівського собору взяли участь найвидатніші архітектори країни: брати Весніни, І. Фомін, К. Алабян, Г. Гольц, В. Заболотний, А. Тацій, П. Альошин, Я. Штейнберг. Майже у всіх пропозиціях площа проектувалася перпендикулярно до Дніпра з розкриттям ансамблю до річки та пристроєм системи сходів і пандусів по схилу. Виняток становив проект братів Весніних, які в одному з варіантів відгороджували площу від Дніпра колонадою, а в іншому – завершували вихід до річки великою аркою. Більшість архітекторів трактували площу як своєрідні пропілеї, які закінчувалися біля бровки баштоподібними об'ємами (І. Фомін, П. Альошин, Я. Штейнберг) з величезним монументом В. Леніна між ними.

Професор Кричевський запропонував будувати урядові будівлі уздовж вулиці Короленка (нинішня вул. Володимирська), по території Михайлівського монастиря з виходом в Пролетарський сад і на Печерськ.

Проект Каракіса був єдиним (з чотирьох конкурсних, що передбачали реконструкцію цієї площі), де Михайлівський Золотоверхий собор зберігався. Згідно проекту Каракіса, крила колонад були віднесені від Михайлівського собору праворуч.

Почався конкурс, в якому брали участь архітектори різних міст країни і підсумки якого не задовольнили журі у складі членів ЦК КП(б)У. Не зважаючи на помпезність, жоден з проектів не став основою для початку робіт. 11 жовтня 1934 р. голова конкурсу оголосив, що перша премія не присуджується нікому, другу ж присудили професорові Штейнбергу, який запропонував створити урядову площу у вигляді двох величезних будов ЦК партії та Раднаркому з величезним пам'ятником Леніну між ними.

19 листопада того ж року оголошено новий конкурс. Згідно з завданням, конкурс передбачав можливість використання території Софійського собору, площі Героїв Перекопу (нинішня Богдана Хмельницького), Михайлівської площі, садиб Трьохсвятительської церкви та Михайлівського Золотоверхого собору. Але і цей конкурс не в усьому задовольнив замовників. Черговий конкурс завершився тим, що перевагу віддали ленінградському архітекторові Йосипу Лангбарду. Він запропонував побудувати дві симетричні будівлі ЦК КП(б)У (на місці Трьохсвятительської церкви) та Раднаркому (на території Михайлівського монастиря). Між ними за проектом мав стояти стометровий пам'ятник Леніну, від якого до Дніпра спускалися широкі сходи (на місці фунікулера). Замість Софійської площі та пам'ятника Богдану Хмельницькому (який переносився на інше місце) була запроєктована величезна площа для парадів і демонстрацій (іл. 4, 5, 6, 7).

З усього ансамблю Урядової площі до війни було зведено лише будинок ЦК КП(б)У (нині тут розміщено Міністерство закордонних справ України) на місці Трьохсвятительської церкви та її дзвіниці. Згодом ідея Урядової площі втратила свою актуальність, адже роль центральної площі почав відігравати Майдан Незалежності та Хрещатик, значно розширений і реконструйований після війни⁷.

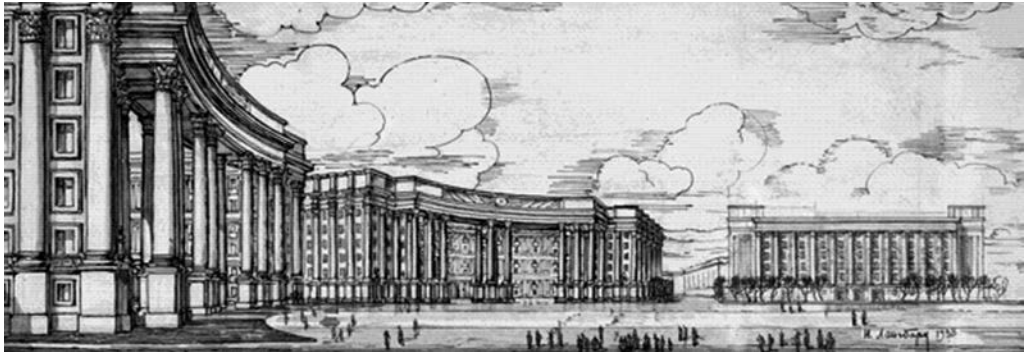
⁷ Баранов Н.В., Бунин А.В., Большаков В.В. Всеобщая история архитектуры: в 12 т. – Т. 12. – М., 1973. – С. 171.

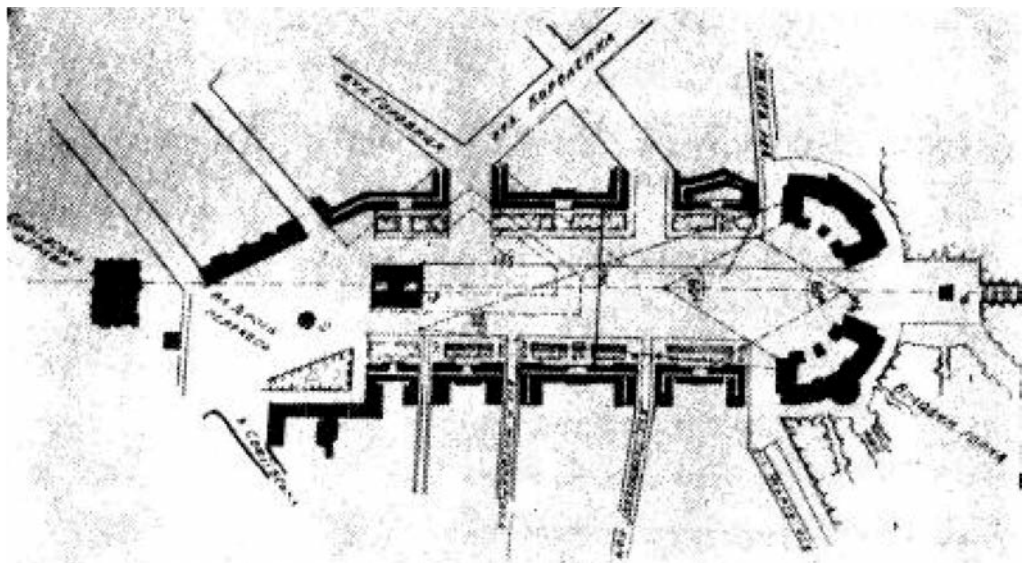
Іл. 4. Проект урядового кварталу, загальний вигляд. Арх. Й. Лангбард

Іл. 5. Будинок ЦК КП(б)У. Арх. Й. Лангбард

Іл. 6. Будівля ЦК КП(б)У та Раднаркома УСРСР. Проект арх. Й. Лангбарда.

Іл. 7. Будинок ЦК КП(б)У, план. Арх. Й. Лангбард.

В Києві було зведено громадські споруди республіканського значення – будинки Ради Міністрів та Верховної Ради. Незважаючи на те, що вони зведені майже поруч, в них проявились діаметрально протилежні творчі концепції зодчих. Класичні архітектурні форми будинку Ради Міністрів УРСР підкреслено монументальні. Форма будинку Верховної Ради УРСР більш камерна, до цього ж камерність простежується і в плануванні, і в трактуванні фасадів, і в опорядженні інтер'єрів, де використані декоративні мотиви народного мистецтва.

Будинок Ради Народних Комісарів УСРР став першим об'єктом нового республіканського адміністративного центру на Липках. Проект будівлі розроблений архітекторами І.О. Фоміним і П.В. Абросімовим у 1935 р. Будинок спочатку призначався для Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), а Рада Народних Комісарів (Раднарком) мала розміщуватись у будівлі, яку нині займає Міністерство закордонних справ України на Михайлівській площі. Проте, коли плани будівництва Урядового центру змінилися і від його зведення у Верхньому місті відмовилися, під розміщення Раднаркому передали тількино завершену будівлю НКВС, будинок для Верховної Ради збудували навпроти, а під будинок ЦК КП(б)У переобладнали будівлі штабу Київського військового округу (іл. 8).

Після закінчення будівництва тут знаходився найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР – Рада Народних Комісарів, з 25 березня 1946 р. – Рада Міністрів УРСР. У 1990 р. будівлю займав Кабінет Міністрів УРСР, а з 1991 – Кабінет Міністрів України. Саме в той час вона отримала нову назву – Будинок Уряду України.

Головний напівкруглий фасад будівлі розгорнутий у бік вул. Грушевського та Маріїнського парку. Одне з двох крил простягається вздовж вул. Садової, друге – у глибину кварталу. Центральний корпус налічує десять поверхів, бічні крила – семиповерхові.

Будівля є яскравим прикладом використання принципів класичної архітектури. В оформленні головного фасаду застосовано модернізовані ордерні композиції – іонічні поодинокі та спарені колони та пілястри, а також високі напівколони, поділені на численні кам'яні брили й увінчані модернізованими корінфськими капітелями. Бази колон і капітелі (висота – 2,5 м) відлиті з чавуну. Нижні поверхи будинку облицьовано великими необробленими блоками тульчинського лабрадориту; цоколь, пояски та портали – полірованим головинським гранітом. У 1997 р. верхні поверхи пофарбовано у світлі кольори. Внутрішня система планування – коридорна, з двобічним розміщенням робочих приміщень. Інтер'єри будинку майже позбавлені декоративно-художнього оздоблення⁸.

⁸ *Мойсеєнко В.А.* Будинок Ради Народних Комісарів УРСР, 1936–38 // Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: у 28 т. – К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – Кн. 1. – Ч. 1. – С. 336.

Іл. 9. Будинок
Верховної Ради
УРСР. Арх. В. Риков,
В. Заболотний.
1936–1939 рр.

Іл. 8. Будинок Ради
Народних Комісарів УРСР.
Арх. І. Фомін,
П. Абросімов. 1935 р.

У лютому 1936 р. було оголошено конкурс на найкращий проект будівлі Верховної Ради УСРР, до якого були залучені провідні фахівці, відомі в Україні архітектори: В. Риков, В. Заболотний, С. Григор'єв і Я. Штейнберг. Журі зупинило свій вибір на проекті, запропонованому Володимиром Гнатовичем Заболотним.

Будинок українського парламенту споруджувався протягом 1936–1939 рр. і на початку літа 1939 р. був прийнятий державною комісією з оцінкою «відмінно» (іл. 9). Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 січня 1940 р. за успішну роботу зі спорудження Будинку Верховної Ради УРСР автор проекту професор В.Г. Заболотний та начальник будівництва інженер Г.І. Пінскер були нагороджені Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР та отримали грошові премії (5000 і 3000 карбованців відповідно). Автор проекту В. Заболотний у 1940 р. був удостоєний Державної премії та призначений головним архітектором Києва⁹.

Архітектура будинку втілює притаманні тому часу класичні прийоми та форми. Світлий колір і співзвучність природному ландшафту роблять його справді київською спорудою. Будинок Верховної Ради є зразком «української архітектурної класики». З 25 липня 1939 р. у ньому проходять засідання народних обранців¹⁰.

Будинок запроектовано невисоким – лише три поверхи. Його увінчує купол з металу та скла. Скляний купол з освітлювальним плафоном забезпечує приміщення природним світлом. Діаметр плафона 16 м. У його центрі розміщено кришталеву люстру, що за формою нагадує соняшник, мотив якого часто використовується в українському народному мистецтві. На основі національних мотивів в освітлювальний плафон зали введено кольорове скло. Плоска покрівля сучасної споруди додає їй композиційної гармонії.

⁹ *Бережинський М.Ф.* Історія міста Києва – К., 1991. – С. 119.

¹⁰ Там само. – С. 121.

Зовні споруда вирішена в світлих тонах завдяки застосуванню світлого теразитового тиньку та світло-сірого турчинського граніту. З цими тонами контрастує темний тон цоколя, що виконаний з полірованого лабрадориту та має значний виступ відносно площини стін. Всі приміщення триповерхової споруди вирішені в єдиному компактному об'ємі. Фасади симетричні і мають єдиний ордер, що одержав більш об'ємну трактовку в колонаді головного фасаду, а також на основних площинах бічних фасадів.

Спорудження будинку Верховної Ради УРСР пов'язано з реконструкцією однієї з найкрасивіших, хоч і невеликих за розміром, площ міста, на яку виходить з одного боку будинок Верховної Ради та колишній царський палац, а з другого – прекрасний віковий Маріїнський парк. З цієї площі відкривається чудовий краєвид на схили Дніпра.

При здійсненні першочергових заходів із забудови міста треба було освоювати насамперед центральні території, які мали значний капітальний житловий фонд. Передбачалось поступово розширювати роботи з реконструкції центру міста, переходити до освоєння периферії. Це давало можливість краще використати існуючі фонди комунального господарства та здешевлювати реконструкцію, а також дозволяло вже на першому етапі реконструкції міста завершити архітектурне оформлення центральних площ, магістралей, де невеликі малоповерхові будинки належало замінити новими багатоповерховими спорудами.

В генеральному плані реконструкції міста значне місце відводилося Хрещатику. Хрещатик і прилеглі до нього вулиці було заасфальтовано. Трамвайну колію з вулиці знято та замінено тролейбусною лінією. Все це поліпшило вигляд і технічне обладнання центральної магістралі міста.

Значні роботи з реконструкції Києва перетворили його в одне з найкрасивіших міст Європи.

Перенесення столиці з Харкова до Києва істотно відбилося на темпах зростання та загальних планах реконструкції великого індустріального центру України, в якому значно зросли темпи розвитку промислового, житлового та комунального будівництва.

Символіка простору: проекти планування урядового кварталу в Києві (1934)

Кожна епоха, кожна культура потребує якогось образного «дзеркала», в якому вона зможе зафіксувати і закріпити свою таку необхідну унікальність¹. Символічний простір радянських міст мав на меті транслювати не тільки відповідним чином препарований образ минулого, але й формувати «правильний» образ світлого майбутнього, котре вже, мовляв, «починає матеріалізуватися на наших очах». Фактично, йдеться про формування символіки простору «згори», силою рішень влади та проектів, розроблених на виконання цих рішень. Як зауважує Б. Єрофалов-Пилипчак, нове будівництво «пам'ятників епосі» супроводжувалося свідомим і зловмисним руйнуванням пам'яток історичних – церков і дзвіниць, особливо в 1930-і: у Києві список охоплює понад півсотні об'єктів².

Однак, як слушно зазначає М. Еліаде, «...зникнення “релігії” аж ніяк не спричиняє зникнення “релігійності”». Секуляризація тієї чи іншої релігійної цінності – це лише релігійний феномен, який ілюструє, зрештою, закон загального перетворення людських цінностей. “Світський” характер якогось вчинку, що мав у минулому “священну” значущість, не свідчить про порушення безперервності. “Мирське” є лише новим виявом тієї ж конституюючої структури людини, яка до цього проявлялася в “священних” актах³.

Озброївшись ідеєю К. Маркса про те, що «джерела релігії знаходяться не на небі, а на землі»⁴, більшовицька влада від моменту утвердження повела рішучий наступ на релігію та церкву. Проти збереження культових споруд висувався демагогічний аргумент у вигляді вимог «позбавити релігію її матеріальної бази». При цьому ігнорувався той факт, що часто храм був і художнім витвором, скарбницею мистецьких творів, центром культурного життя. Храм був не лише архітектурною спорудою. Він виступав своєрідним репрезентантом мікро- й макрокосму соціуму. З храмовими спорудами пов'язане існування сенсів і форм сакрального в ментальності релігійної людини. Фокусування смислоіснування

¹ *Замятин Д.Н.* Образ и наследие в культуре: методологические подходы к изучению понятия наследия // *Обсерватория культуры.* – 2007. – № 6. – С. 60–66.

² *Ерофалов-Пилипчак Б.Л.* Архитектура советского Киева. – К., 2010. – С. 37.

³ *Элиаде М.* Священное и мирское (Le sacré et la profane) / Пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского. – М., 1994. – С. 9.

⁴ *Маркс К.* К еврейскому вопросу // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. 2-е изд. – Т. 1. – С. 388; Его же: Письмо Арнольду Руге в Дрезден. 30 ноября 1842 г. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – Т. 27. – С. 370.

індивіда/групи традиційного соціуму вибудовувалося в своєрідній семантичній медіані «домівка – храм», адже «процес розгортання ідей і речей релігійного змісту відбувається саме завдяки храму» (М. Хайдеггер)⁵. Храм символізував фізичний простір, який маркувався релігійною свідомістю як втілення «духовного простору»⁶. Інформаційне поле храму виконувало також важливу комунікативну функцію, забезпечувало соборність релігійної свідомості.

Примітно, що символічний простір модифікується відповідно до засад ідеології політичного режиму, що функціонує. Як стверджує Й. Баберовські, більшовики, прагнучи до створення «земного раю», «мріяли про повний порядок, де будь-яку неясність буде геть викоренено. Держава була для них садівником, що перетворює дикі ландшафти на симетрично розплановані парки. Парк соціалізму мав складатися з модерних європейців, нових людей, звільнених від відсталого духовного й культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою»⁷. Просторові уявлення мали відповідати комуністичній доктрині, а візуалізація простору – формувати образ всеперемагаючої сили соціалістичного будівництва. Відтак проекти створення нових соціалістичних осередків та перепланування міст несли в собі архітектурно-ідеологічну символіку. Закладені ідеологеми мали прочитуватися й формувати відповідне ставлення до минулого (релігії, церкви) й сучасного («велич мети», «світле майбуття», «перемога комунізму» тощо).

Предмет дослідження вбачаємо не так в детальному аналізі проектів урядового кварталу 1934–1935 рр., як у зосередженні на проблемі вибору місця та його символічного облаштування. Порушена проблема скеровує на обґрунтування відповідного методологічного інструментарію. Термін «символічний простір» сьогодні використовується в різних сферах гуманітарних наук: в антропології (зокрема для аналізу просторового складника обрядів, ритуалів, соціальних ієрархій тощо), в семіології (див., напр., класичний твір Р. Барта «Імперія знаків»), у теорії та історії архітектури й містобудування (як-от дослідження Р. Етліна про французьку архітектуру доби Просвітництва, урбаністичні ідеї Тоні Гарньє, Ле Корбюзьє, Міса ван дер Рое, Лусіо Кошта, радянських урбаністів М. Мілютіна, С. Струмліна, М. Бархіна та ін.)⁸.

З огляду на цю множинність застосувань, символічний простір є не строгим терміном, а радше метафорою, що характеризує здатність міського простору (чи, власне, будь-якого окультуреного людьми простору) виражати й транслювати своїм мешканцям певні ідеологеми та системи цінностей. На нашу думку,

⁵ Хайдеггер М. Исток художественного творения // Хайдеггер М. Работы и размышления ранних лет. – М., 1993. – С. 47–116.

⁶ Буркхардт Т. Сакральное искусство Востока и Запада. Принципы и методы. – М., 1999. – С. 54.

⁷ Баберовські Й. Червоний терор. Історія сталінізму. – К., 2007. – С. 11.

⁸ Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. – К., 2014. – С. 41.

символи/символіка є основною категорією, яка увиразнює сутність культури епохи та репрезентує її. У гуманітарному знанні поняття «репрезентації» розуміється як когнітивна операція «уявлення ідеальних та матеріальних об'єктів в акті свідомості за допомогою певних посередників»⁹. Архітектурні композиції містили видиму сторону, репрезентовану фактично самою архітектурною спорудою, та символічну – сферу значень і сенсів, акумульовану в системі уявлень. Не випадково, що для задоволення своїх ідеологічних домагань будь-яка нова влада зазіхає не так на рядові, окраїнні вулиці та топоніми, а на головні та центральні¹⁰.

Сутнісно репрезентації матеріальних артефактів та їх когнітивні сприйняття можна маркувати як символічні, знакові системи. Відтак існує два основних напрямки розуміння сутності репрезентацій – реалістичний, який передбачає, що світ існує так, як він пізнається, та конструктивістський, який базується на ідеї конструктивної природи людського пізнання¹¹.

Р. Барт у праці «Семіологія й урбаністика» (1967 р.) обґрунтував семіологічне прочитання міського простору як «імперії знаків». За такого підходу всі візуальні елементи міського простору розглядаються як складники одного тексту культури, причому не статичного, а мінливого, постійно переписуваного й перечитуваного. «Місто – це дискурс, воно є насправді мовою, воно розмовляє зі своїми мешканцями, а ми розмовляємо за допомогою нашого міста, просто мешкаючи в ньому, ходячи вулицями, дивлячись на місто» (Р. Барт). Йдеться про вплив символічного простору на формування ідентичності його громадян, зокрема того, що В. Середя називає «історичною ідентичністю»¹², себто – комплексу уявлень про минуле, сформованого й «соціально обрамленого» приналежністю до спільноти, що проживає у певному місті, регіоні, країні.

Основними складниками символічного простору міста є його розпланування, архітектура, топоніміка, монументи, елементи зовнішнього оформлення вулиць, площ, будинків, врешті ті уявлення про минуле й сучасність міста, що їх формують згадані візуально-просторові елементи у свідомості городян¹³. Матеріалізовані конструкції простору міста передбачали формування своєрідного енергетичного поля колективних світоглядних смислів, які скеровували суспільну діяльність. Трансформація простору відповідно переформатовує чи створює інші/нові ментальні плани сприйняття й конструювання дійсності.

⁹ Режабек Е.Я., Филатова А.А. Когнитивная культурология. – СПб., 2010. – С. 82.

¹⁰ Ерофалов-Пилипчак Б.Л. Указ. соч. – С. 37.

¹¹ Коваленко Е.М. Культура, символ, человек в контексте когнитивной теории культуры // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2011. – № 4 (10): В 3-х ч. – Ч. II. – С. 81–84 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gramota.net/materials/3/2011/4-2/21.html

¹² Sereda V. Regional Historical Identities and Memory // Україна модерна. Спец. випуск: Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – К.–Л., 2007. – С. 160–209.

¹³ Гриценко О. Зазн. праця. – С. 41–42.

Як зауважує О. Гриценко, символічний простір є важливим і доволі тривким (хоча й мінливим) елементом культури пам'яті, а відтак і чинником формування ідентичності. Важливо усвідомлювати, що за кожним «форматом» представлення знань про минуле стоїть не лише відповідна технологія (методологія) продукування нового знання, а й ціла культурна (творча, дослідницька) спадщина і традиція, а значить – відповідна «суб-спільнота» продуцентів знання та відповідна аудиторія, культурно-підготовлена та зорієнтована саме на такий формат знання про минуле. Символ передусім є носієм культурної інформації. Символіка простору є складовою культурної пам'яті, яка пов'язує між собою багато поколінь членів спільноти. При використанні мнемо-технологій формується культура пам'яті й відроджується спільна ідентичність спільноти. Руйнування або переформатування символіки простору призводить до втрати або руйнування культурних кодів спільноти¹⁴.

З огляду на те, що символ слугує носієм інформації, зокрема й культурної її складової, визначається каузативна залежність світоглядних переконань від наповненості простору. Відтак урядовий квартал – його образ, структура, зміст та інтерпретації – мав виконувати своєрідну медіативну ментально-матеріальну функцію, репрезентуючи світоглядні установки та всеперемагаючу ідею комунізму; сприяти конструюванню відповідних ментальних смислів на підставі знаків-символів. Цей простір мав також виконувати функцію ідеологічного ствердження/підкріплення владної візії формування нових традицій суспільного буття – урядовий квартал вибудовувався як символ масштабної суспільної значущості та політичного престижу влади. Окрім того простір вибудовував також ієрархію цінностей.

Відбувалося символічне й сакральне привласнення простору шляхом образно-символічних і сакральних трансформацій. Урядовий квартал мав стати уособленням сакрального центру в системі ієрархії топосів, з якого виникали сенси та форми, що трансливали відповідні сакральні смисли нової влади. Однак йдеться про підміну сакрального профанним.

Проектування урядового кварталу в Києві у 1934–1935 рр. увиразнило базові ціннісні складові: забудова урядового кварталу мала трансливати сенси, пов'язані з комуністичною ідеологією. Урядовий квартал мав стати топосом¹⁵, який концентрував би прагнення й наміри більшовицького керівництва, відтак місце спорудження урядового кварталу було топосом, що мало сакральний сенс.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Слово «топос» означає місце, яке володіє загальним універсальним сенсом.

¹⁶ *Марковський А.І.* Трансформації конструктивізму в архітектурі України // Містобудування та територіальне планування: наук.-тех. зб. – Вип. 52. – К., 2014. – С. 229.

¹⁷ *Килессо С.К.* Проектирование центра Киева в предвоенный период // Архитектура Киева: Сб. – К., 1982. – С. 53; *Ерофалов-Пилипчук Б.Л.* Указ. соч. – С. 170.

¹⁸ Історична ухвала XII з'їзду КП(б)У... // Соціалістичний Київ. Журнал Київської міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – 1934. – № 1/2. – С. 1.

У радянській доктрині створення соціалістичних міст з середини 1920-х років домінував чіткий геометричний план забудови мікрорайонів та квартальна схема. Глибинні соціокультурні трансформації, що відбуваються на початку та в середині 30-х років ХХ століття, екстраполюються на зміну офіційного курсу архітектури від авангарду до неокласики¹⁶. На середину 1930-х років припадає другий етап авангардної архітектури. Головною проблемою 1930-х років було «створення центру Радянської України»¹⁷. Найвизначнішою подією в будівництві УСРР цього періоду мав стати урядовий квартал у Києві. Після повернення столиці з Харкова до Києва 1934 р. за рішенням ЦК КП(б)У¹⁸ оголошується конкурс на забудову урядового кварталу, що зосереджував би ряд адміністративних будівель, передусім будинків РНК і ЦК КП(б)У, згрупованих навколо великої площі для проведення урочистих парадів і демонстрацій¹⁹.

Завдання облаштування центральної урядової площі в радянській столиці формулювалося як завдання не просто технічного, але й глибоко політичного рівня. Воно було визначене одним із головних пунктів плану реконструкції. Як зауважував сучасник-архітектор, «майбутній... архітектурний комплекс мав стати яскравим свідченням тих величезних творчих досягнень, якими характеризується наше безперервне зростання в усіх галузях соціалістичного будівництва»²⁰.

Після рішення про перенесення столиці до Києва Архітектурно-планувальна управа при міськраді (АПУ) розгорнула активні роботи з визначення місця майбутньої Урядової площі. Одним із авторів став тридцятидвохлітній П. Юрченко, який сформулював «хірургічний» містобудівний метод, що не видався жорстоким і навіть сприймався як єдино можливий²¹. П. Юрченко зазначав: «Київ має надзвичайно складну і цікаву топографію, і архітектор не повинен її ігнорувати або нівелювати, а вміло використати у своєму рішенні, і це може дати виняткову за своїм характером композицію; по-друге, площа за умовами міста, яке складалося століттями, має створюватися своєрідним хірургічним методом, а значить, усуваючи елементи забудови, які заважають, створюючи нові або кардинально реконструюючи існуючі вуличні артерії. Всю цю операцію потрібно зробити над таким живим, складним у своїй своєрідності організмом, як велике місто...»²² Вибір місця для урядового кварталу очевидно став доволі складною проблемою. Про драматизм і перипетії ситуації на початку 1934 року, як зауважує Б. Єрофалов-Пилипчак, можемо лише здогадуватися з доволі докладного звіту в журналі «Соціалістичний Київ»²³.

¹⁹ Проекти планування урядового центру в місті Києві // Там само. – № 3/4. – С. 1–4.

²⁰ Юрченко П. Урядова площа в столичному Києві // Там само. – № 5/6. – С. 14.

²¹ Єрофалов-Пилипчак Б.Л. Указ. соч. – С. 170.

²² Юрченко П. Зазн. праця. – С. 14.

²³ Єрофалов-Пилипчак Б.Л. Указ. соч. – С. 170.

У завданні щодо вибору місця для проектування площі формувалися такі вимоги:

1) площу передбачалося розмістити біля головних міських магістралей і водночас вона не повинна бути транзитною;

2) площа повинна була мати гарний зв'язок із залізничним і річковим вокзалами;

3) площа мала домінувати над містом із розкриттям ансамблю до Дніпра, з виявленням його унікальної топографії;

4) розташування площі не повинно спричинити великих зносів споруд (особливо житла);

5) центральна площа повинна розміщуватися в найбільш упорядкованій частині міста;

6) місце вибору площі повинно забезпечити найкращі композиційні можливості в створенні цікавого архітектурного ансамблю»²⁴.

Учасник першого закритого етапу конкурсу архітектор О. Молокін в журналі «Архитектура СССР» за 1935 рік публікує велику статтю, присвячену цій події²⁵. У ній автор наголошував: «Київ, розташований в прекрасних природних умовах, у найближчі роки має стати одним з найкрасивіших міст Союзу. Забудова Києва за задалегідь розробленим проектом генеральної реконструкції надає можливість **перетворити колишнє місто церков і монастирів в архітектурно-закінчений, справді соціалістичний центр радянської України** [виділено нами – А.К.]»²⁶.

Б. Єрофалов-Пилипчак пише, що за три дні до оголошення першого закритого конкурсу, тобто 27 березня 1934 року, політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «предложить ВУЦИКу издать постановление (без публикации в прессе) о сносе Михайловского монастыря. Условия конкурса были объявлены, и редкие представители культуры подали голос против сноса Михайловского Златоверхого. Профессор И.В. Моргилевский, исследователь архитектуры Киевской Руси, объявив студентам КХИ о принятом решении, заплакал в аудитории... и не стал читать лекцию»²⁷.

Нарком Освіти РСФРР Фелікс Кон писав з Москви до ВУЦВК Станіславу Косіору (копія надіслана партійному лідеру КП(б)У – П. Постишеву): «Дорогой Станислав! Проект постройки здания ЦК в Киеве захватывает место, на котором стоит собор б. Михайловского монастыря. Разрушение этого памятника вызывает нежелательные толки как у нас, так и за границей. Если уж никак нельзя изменить план, необходимо снять хотя бы мозаику и фрески, и произ-

²⁴ Килессо С.К. Зазн. праця. – С. 53.

²⁵ Молокин А.Г. Проектирование правительственного центра УССР в Киеве // Архитектура СССР. – 1935. – № 9. – С. 11–28.

²⁶ Там само. – С. 11.

²⁷ Ерофалов-Пилипчак Б.Л. Указ. соч. – С. 170.

вести научну фіксацію здания. У нас в Москві волнується по поводу этого весь артистический мир. С дружеским комприветом Ф. Конь»²⁸.

Після попередньої проектної роботи Київським архітектурно-планувальним управлінням було запропоновано шість принципових містобудівних пропозицій стосовно розміщення Урядового кварталу²⁹. Однак урядова комісія намітила місцезнаходження нової площі в історичному центрі старого Києва, саме на місці Михайлівського Золотоверхого собору, Васильківської (Трьохсвятительської) церкви, площі Червоних героїв Перекопу (нині Софійська площа) та Присутственних місць. Площа мала бути 130 метрів завширшки та більш як 600 метрів – завдовжки³⁰.

Опрацювання проектів ансамблю площі урядового центру в Києві набуло значної ваги. Забудова цього центру «відкривала собою історію нового радянського архітектурного будівництва в столиці України. Від вдалого вирішення цього великого завдання залежить основний характер і напрям всіх подальших реконструктивних заходів. Тому цілком зрозуміло, що партія і уряд України приділяють цьому питанню особливу увагу і висувають високі вимоги до архітектурної якості проектів, що розробляються»³¹.

Отже, після розгляду запропонованих архітектурно-планувальним управлінням варіантів, урядова комісія затвердила розміщення Урядового кварталу за варіантом П. Юрченка – на місці Софійської та Михайлівської площ та ланцюжка скверів перед Присутственними місцями. Що остаточно стало визначальним чинником і хто персонально виніс вердикт – залишається нез'ясованим³². Але вже 30 березня 1934 року було оголошено закритий конкурс на ескізний проект ансамблю Урядового центру з вимогою: «З площі, розташованої на високому березі Дніпра, повинна відкриватися широка панорама. Площа повинна бути архітектурно пов'язана з набережною і нижніми районами міста, причому будівлі ЦК КП(б)У і РНК разом з пам'ятником Леніну мають домінувати в її ансамблі»³³.

В конкурсі взяли участь шість архітектурних бригад:

- «В.И. Заболотного (в соавторстве с П.Г. Юрченко и В. М. Онащенко, киевский Гражданпроект);
- проф. А.Г. Молокина (в соавторстве с Д.М. Торубаровым и др., Союз советских архитекторов Украины, Харьков);
- В.К. Троценко (в соавторстве с Г.В. Пети и др., бригада проектировщиков Харьковского оперного театра);

²⁸ *Анисимов А.* Сегодня большевики решили взорвать Михайловский собор // Комсомольская правда в Украине. – 2004. – 27 марта; *Ерофалов-Пилипчак Б.Л.* Указ. соч. – С. 192.

²⁹ *Марковський А.І.* Зазн. праця. – С. 224.

³⁰ Там само.

³¹ *Молокин А.Г.* Указ. соч. – С. 11–12.

³² *Ерофалов-Пилипчак Б.Л.* Указ. соч. – С. 183.

³³ *Молокин А.Г.* Указ. соч. – С. 12.

- братьєв В.А. и А.А. Весниных (Москва);
- Ф.Ф. Олейника (в соавторстве с А.А. Тацием, Е.А. Лымарем и Л.М. Байдиной, тот же харьковский Гражданпроект);
- Я.А. Штейнберга (Гражданпроект, Харьков)»³⁴.

Спеціальне журі у складі членів ЦК КП(б)У, уряду та «найбільших фахівців Союзу», створене за Постановою Раднаркому УСРР 11 жовтня 1934 р., розглянуло проекти, присудивши «за відносно кращі» три премії: другу – бригаді Штейнберга, і дві третіх – бригаді Олійника і братам Весніним³⁵.

Зупинимося на розгляді проектів братів Весніних. Зокрема, перший проект братів Весніних репрезентовано монументальною масштабною спорудою, де два будинки РНК і ЦК КП(б)У об'єднані в одну форму аркою. Генплан забудови, типовий для першого етапу конкурсу розгортав площу вздовж осі схід-захід, перпендикулярно гребню дніпровських схилів. Основні споруди, трактовані як єдине ціле, розміщені на краю пагорбів, на місці Михайлівського монастиря та Трьохсвятительської церкви. Монумент Леніну (відносно невеликий) було винесено вглиб площі по основній осі. Комісія відзначила, що у проекті «гарно намічене вирішення загального планування головної площі і спуска до Дніпра». Також композиція дозволяла зберегти без змін монумент Хмельницькому та Софійську дзвіницю, виводячи їх за межі ансамблю урядового кварталу³⁶.

Однак перший етап конкурсу не виявив переможців, позаяк жоден із проектів не задовольнив замовника. До завдання були внесені корективи та оголошено другий тур, на який бригада Весніних подала новий концепт. У плані площа була значно розширена (ймовірно під впливом першого етапу конкурсу). Зберігаючи майже симетричну суцільну забудову по боках, габарити площі змінили за рахунок введення зон озеленення до загального простору головного майдану: по північній і південній стороні передбачався ряд невисоких трибун, за ними парки, в глибині яких розміщувалися адміністративні споруди. Площа Червоних героїв Перекопу включалася до загального ансамблю, їй надавалася правильна квадратна форма. Монумент Хмельницькому переносився на основну вісь композиції. Софія разом із дзвіницею закривалася парковою зоною, вхід до якої вінчався колонадою. Симетрично вулиці Короленка (нинішній Володимирській), Стрітенська вулиця пронизувала забудову через територію монастиря до площі. Мури Софії нівелювалися. З генплану зникав амфітеатр на схилі. Монумент Леніну піднімався на високий прямокутний постамент на кубічному цоколі з барельєфом. Композиція розміщувалася на стилістичній частині з симетричними сходами³⁷.

³⁴ *Ерофалов-Пилипчак Б.Л.* Указ. соч. – С. 185; *Молокин А.Г.* Указ. соч. – С. 12.

³⁵ *Ерофалов-Пилипчак Б.Л.* Указ. соч. – С. 185.

³⁶ *Марковський А.І.* Зазн. праця. – С. 224.

³⁷ Там само. – С. 228.

Таким чином, проєктований урядовий квартал мав визначати новий хроно-топ соціалістичного міста. Використовуючи вислів М. Еліаде, можна розглянути планування урядового кварталу в Києві як прояв ієрофанії – «виявлення священних реальностей»³⁸, а простір урядового кварталу – як окреслення ієротопії, де куполи храмових споруд не вписувалися в нову ритмологію епохи. Урядовий квартал як символічний простір мав слугувати індикатором розвитку соціалізму та вибудовувати ментальну перспективу, пріоритети та цінності громадян соціалістичного суспільства. У проєкті урядового кварталу 1934 року унаочнюється семантика й прагматика політичного змісту конструювання простору. Забудова кварталу несла мету – звеличення й певну сакралізацію влади та мала стати матеріалізованим виявом комуністичної свідомості, в якій не мало бути місця «церквам та соборам» як символам колишньої епохи.

---

³⁸ «Человек узнает о священном потому, что оно *проявляется*, обнаруживается как нечто совершенно отличное от мирского. Для объяснения того, как проявляется священное, мы предлагаем термин иерофания (*hierophanie*), который удобен прежде всего тем, что не содержит никакого дополнительного значения, выражает лишь то, что заключено в нем этимологически, т. е. *нечто священное, представляющее перед нами*. Пожалуй, история религий, от самых примитивных до наиболее изощренных, есть не что иное, как описание иерофаний, проявлений священных реальностей. Между элементарной иерофанией, например проявлением священного в каком-либо объекте, камне или дереве, и иерофанией высшего порядка, какой является для христианина воплощение Бога в Иисусе Христе, есть очевидная связь преемственности. И в том и другом случае речь идет о таинственном акте, проявлении чего-то “потустороннего”, какой-то реальности, не принадлежащей нашему миру, в предметах, составляющих неотъемлемую часть нашего “естественного” мира, т.е. в “мирском”» (Элиаде М. Указ. соч. – С. 14).

Вплив економічних чинників на реалізацію проекту урядового центру у Києві (1934–1937)

Історія радянської України має значний інтерес для сучасних науковців. Це була епоха величезних соціальних, політичних та економічних перетворень, які докорінно змінили зовнішній вигляд багатьох міст. Так сталося і з Києвом. На його долю припала низка величезних будівельних проектів. Серед цих проектів вирізняється один з наймасштабніших – спорудження урядового центру. Як відомо, його не реалізували повністю – було зведено лише один будинок РНК УСРР. Чому так сталося?

На спорудження урядового центру вплинула низка чинників: соціальних, політичних, економічних тощо. Під час вивчення цього питання дослідники (Ю. Коренюк¹, Б. Черкес² та інші) надавали більшу увагу розгляду політичних та соціальних причин, які не дозволили повністю реалізувати проект. Натомість, вивчення економічної сторони будівництва залишалося недостатнім. Мета даної роботи – вивчити економічні причини припинення будівництва.

Отже, вивчаючи економічну проблему побудови будинку РНК УСРР, насамперед, необхідно розглянути місце будівництва. Геологічне розвідування території здійснювалося 1934 р. Але роботи виконувалися халатно та невпорядковано. Документи з результатами досліджень зберігалися недбало³. Після 1935 р. геологічні розвідки й обробка матеріалів здійснювалися ретельніше через загрозу зсуву ґрунту. Серед небезпечних ділянок Києва були, зокрема, Боричів Тік і спуск вулиці Революції (район сучасного Володимирського узвозу). Керівництво УСРР взяло до уваги попередження про безпеку – було виконано повторне геологічне розвідування території 1935 р., до геологічних досліджень та консультацій з будівництва запросили висококваліфікованих спеціалістів з Москви (проф. В. Дмоховський, проф. Вс. Келдиш, інж. П. Ротерт, інж. Руднік)⁴. Це вплинуло на розгортання будівництва. Розвідки скоригували проекти будов. Так, вирішили влаштувати глибокі фундаменти споруд, пола-

---

¹ Коренюк Ю.А. Михайловский Златоверхий собор в Киеве. Очерк истории убранства от создания до 1918 г. История уничтожения и судьба его художественного наследия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/ru/EStore/History/Korenjuk.html>

² Черкес Б. Національна ідентичність в архітектурі міста. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2008. – 268 с.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 6686, арк. 95–99.

⁴ Там само, спр. 6914, арк. 165.

годити штольні та все дренажне господарство, зменшити до 45 м від затвердженої у проекті відстань між будинками ЦК КП(б)У та РНК УСРР⁵.

Отже, будинок РНК УСРР зводився у місцевості з важкими для будівництва геологічними умовами – на місці давнього яру. Навіть така невелика будова як Михайлівський Золотоверхий собор просіла. Тому для спорудження необхідно було розробити оригінальний проект, який вирішив би проблему стійкості та міцності споруди. До розробки залучили видатних фахівців з будівництва. Згідно проекту заглибили 160 бетонних стовпів висотою 30 м, зв'язаних між собою залізобетонною рамою. З погляду інженерії, побудова будинку РНК УСРР була новаторською та значним досягненням тогочасної радянської будівельної техніки⁶. Фінансові витрати реалізації проекту збільшилися внаслідок складних геологічних умов. Це також могло вплинути на припинення будівництва урядового центру. Як випливає з документів фінансування, будівництва здійснювалося переважно з бюджету УСРР. Будівництво мало республіканське значення, оскільки ним опікувалися органи влади УСРР. Тобто, реалізація проекту не була серед стратегічних завдань керівництва СРСР. 1935 р. з-поміж господарських проблем Києва, які слід було терміново вирішити, провідники радянської України на перші три позиції поставили: реконструкцію водопостачання і каналізації Києва; створення електротеплової бази; побудову гідротехнічних споруд (боротьба з зсувами і руйнуванням берегів). Будівництво урядових будинків ЦК КП(б)У і РНК УСРР знаходилося на 5-й, передостанній, позиції. Тому, навіть у республіканських масштабах спорудження даного комплексу не було головною ціллю. Лідери українських більшовиків планували реалізувати свій задум за 4–5 років⁷.

Окрім цього, керівництво УСРР зіткнулося з багатьма проблемами, що походили з її сателітного статусу. Витрати бюджету УСРР контролювалися з Москви. Так, щоб добудувати приміщення будинку музею Леніна в Києві вартістю 1 млн крб за невикористані кошти бюджету УСРР, С. Косіор і П. Любченко мали звернутися за дозволом до РНК СРСР⁸. Така фінансова і політична залежність вагомо впливала на будівництво.

Очевидно, що 1934 р. і 1935 р. жодних будівельних робіт не здійснювалося. У лютому 1934 р. на будівництво будинків ЦК та РНК планувалося надати 10 млн крб.⁹ Ці кошти мали використовуватися для проектних робіт, розчистки території, завезення матеріалів. Але, як показує хід спорудження, цих коштів не дали, бо у документах згадуються тільки геологічні роботи та завіз будматеріалів¹⁰. Відомо,

⁵ Там само, оп. 6, спр. 407, арк. 165–166; оп. 20, спр. 6914, арк. 104–106.

⁶ Ансамбль Урядової площі в Києві // Архітектура Радянської України. – 1938. – № 7. – С. 4–18.

⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6686, арк. 2–9.

⁸ 1936 р. вони просили дозволити витратити з цієї суми на підготовчі роботи 200 тис. крб (там само, спр. 6876, арк. 100).

⁹ Там само, оп. 6, спр. 338, арк. 119–120.

¹⁰ Там само, оп. 20, спр. 6419, арк. 20.

що 1934 р. не виконувалася навіть розчистка території будівництва урядового майдану. Такий хід подій слід пов'язати з нестачею коштів та тим, що ресурси спрямували в інші сфери господарства. Так, у червні 1934 р. РНК УСРР видало постанову про скорочення витратної частини бюджету на 1934 р. Витрати скоротили на 53 196 тис. крб. Гроші спрямовувалися на стимулювання легкої і важкої промисловості¹¹. 1935 р. у спорудження будинку РНК вклали 4200 тис. крб.¹²

1936 р. розпочалося будівництво будинку РНК, на яке витратили 15 817 330 крб; за генеральним кошторисом на 1936 р. було витрачено 19 563 335 крб.¹³ Для порівняння – на комунальне господарство Києва 1934 р. (яке радянські чиновники називали зношеним та не відповідним тогочасним вимогам) мали витратити 47 960 000 крб.¹⁴ У Харківській області 1935 р. за 15 млн крб (вартість будівельних робіт одного будинку РНК) передбачалося побудувати річну кількість будинків з житловою площею 50,1 тис. кв. м¹⁵.

Партійні документи демонструють дефіцит коштів у радянської влади, спрямування ресурсів на інші цілі. За липень–серпень 1936 р. вищі органи влади республіки видали чотири розпорядження про скорочення капіталовкладень у житлове будівництво. Скорочення сягнули 8,7 млн крб.¹⁶ Тому стає очевидним, що побудова однієї споруди з усього комплексу урядового майдану за 19 563 335 крб продемонструвала керівникам УСРР і СРСР колосальну витратність реалізації цього задуму. А позаяк будівництво не мало стратегічного, загальнодержавного значення, не дивно, що проект не було реалізовано повністю.

Але необхідно звернути увагу на один нюанс радянської політики у побудові грандіозних будівель. Йдеться про будівництво будинку НКВС УСРР, який після спорудження став осідком РНК УСРР. Адже, однією з основних причин припинення реалізації проекту урядового центру стала колосальна витратність, яка виявилася після спорудження одного будинку РНК УСРР. Але різниця вартості споруджених цих будівель була незначною. Дійсно, документи показують, що вартість побудови комплексів РНК УСРР і НКВС УСРР за кошторисами затвердженими РНК УСРР від 5 вересня 1936 р. і 28 червня 1936 р., відповідно, була майже однаковою – понад 19 млн крб кожна. Але слід звернути увагу на те, що вказані суми не були остаточними. Кінцева вартість

¹¹ Там само, оп. 6, спр. 339, арк. 167.

¹² Там само, спр. 375, арк. 101.

¹³ Там само, спр. 409, арк. 206.

¹⁴ До переведення столиці УСРР до Києва 1934 р. на його комунальне господарство планувалося витратити 18,15 млн крб (там само, спр. 338, арк. 119–120); річне асигнування системи охорони здоров'я УСРР на 1934 р. сягало 32,25 млн крб (там само, спр. 339, арк. 167); видаток держбюджету УСРР 1934 р. склав 612,559 млн крб. Тобто, проектування і спорудження 1936 р. будинку ЦК КП(б)У охоплювало близько 3% річного бюджету республіки 1934 р.

¹⁵ Там само, спр. 335, арк. 190–195. 1935 р. у Донецькій області мали спорудити будинків з житловою площею 42 тис. кв. м вартістю 13,8 млн крб, у Дніпропетровській – 28,3 тис. кв. м за 9,5 млн крб (там само, арк. 195, 197).

¹⁶ Там само, спр. 409, арк. 76, 82, 121, 122.

спорудження будинку НКВС УСРР виявилася більшою. Його кошторис постійно коригувався – витрати на побудову зростали.

Так, генеральний кошторис спорудження будинку НКВС УСРР постановою РНК УСРР від 28 червня 1936 р. був затверджений у сумі 19 557 489 крб.¹⁷ Згідно з постановою РНК СРСР, будівельна контора НКВС УСРР здійснила на 1 січня 1937 р. перерахунок кошторисів на незакінчені будівельні і монтажні роботи за новими цінами на матеріали і затвердила їх вартість на суму 7 684 489 крб. Таким чином, після перерахунку кошторисів загальна вартість будівництва Будинку НКВС УСРР визначилась в сумі 20 192 889 крб. Але повне облаштування будинку, враховуючи і непередбачене будівництво за окремими кошторисами (благоустрій, дорожнє будівництво і асфальтування під'їзду (вартість робіт – 240 000 крб), автоматичної телефонної станції (306,8 тис. крб), будівництво дворового корпусу (788 800 крб) та інші роботи (197 300 крб)) внесли корективи у вартість – сума зросла до 21 720 200 крб. Фактична вартість будівництва на 1 січня 1939 р. сягнула 20 521 800 тис. крб (враховуючи і вартість дворового корпусу в сумі 679,9 тис. крб). Приблизна вартість незакінчених робіт, які не увійшли до кошторису становила 2500 тис. крб (загалом вартість робіт сягнула близько 23 млн крб).

Натомість фінансовий відділ УДБ НКВС склав загальний кошторис будівництва (включаючи дворовий комплекс) дорожчий на 1 млн крб – 24 062 800 крб.¹⁸ Незважаючи на різні дані кошторисів будівництва (коливання сягало близько 1 млн крб) стає зрозуміло, що вартість спорудження будинку НКВС УСРР, зазначена у постанові РНК УСРР від 28 червня 1936 р. була не остаточною. Такої інформації про будівництво будинку РНК УСРР не виявлено – кінцева вартість реалізації даного проекту з облаштуванням (наприклад: побудова інфраструктури тощо) невідома. Але наявні документи дозволяють порівняти затратність реалізації проектів будинків РНК УСРР і НКВС УСРР.

Відомо, що кошториси будівель НКВС УСРР і РНК УСРР створювалися фактично синхронно: їх затверджено постановами РНК УСРР від 28 червня 1936 р. (кошторис будинку НКВС УСРР) та 5 вересня 1936 р. (будинку РНК УСРР), – тобто ціни на робочу силу і будматеріали розраховувались однаково. Кошториси розроблялися для інформування вищих органів влади, тому мали високу точність. Будівельні роботи на обох об'єктах виконувалися майже одночасно. Документи показують, що відбувалося перерахування вартості робіт – тому сума будівництва обох об'єктів мала зростати синхронно. До того ж вартість зростала через додаткові витрати – добудови, влаштування інфраструктури тощо. Отже, вартість двох об'єктів здорожчувалася через додаткові побудови, що не включались до початкового кошторису. Тому у порівняння вартості будинків РНК УСРР і НКВС УСРР взято їх кошториси, затверджені відповідними постановами РНК УСРР від 28 червня 1936 р. та 5 вересня 1936 р. На спорудження

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів і управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 2, оп. 7, спр. 79, арк. 4.

¹⁸ Там само, арк. 5.

будинку НКВС УСРР передбачалось витратити 19 557 489 крб на будинок РНК УСРР 19 563 335 крб.¹⁹ Отже, спорудження будинку РНК УСРР було дорожчим лише на 5846 крб за будинок НКВС УСРР. Різниця у вартості – невелика.

Тобто, комуністична влада мала бажання вкладати великі гроші у споруди – вони мали кошти і спрямовували їх на будівництво. Виникає питання – чому тоді не було збудовано симетричну будівлі РНК УСРР споруду? Окрім порівняння вартості будівництва необхідно звернути увагу на об'єми споруд НКВС УСРР і РНК УСРР. Будівля РНК УСРР мала об'єм 100 000 куб. м²⁰, будівля НКВС УСРР – 235 000 куб. м (в цьому об'ємі, навіть, не враховано дворовий корпус)²¹. Різниця у розмірах величезна – будівля НКВС УСРР виявилася в 2,35 рази більшою ніж будинок РНК УСРР. Але різниця у вартості спорудження не значна – всього 5846 крб. Отже, спорудження будівлі НКВС УСРР виявилось набагато дешевшим ніж будівлі РНК УСРР. Цей аспект додатково підтверджує, що реалізація проекту урядової площі коштувала великих грошей – за аналогічні суми було можливим побудувати набагато більші споруди в інших районах Києва. Будинок РНК УСРР після завершення виявився затісним для республіканських органів влади – це підтверджує розміщення в ньому Обласного комітету КП(б)У.

Ознаки того, що керівники УСРР і СРСР змінили свою політику щодо побудови урядового центру з'явилися ще 1935 р. Так, частину коштів від проекту побудови будинку РНК УСРР у сумі 1,8 млн крб передали на спорудження будинку НКВС УСРР²². Тобто, стало очевидним, що повна реалізація проекту урядового центру під сумнівом. У планах побудови важливих споруд на 1937–1938 рр. згадується тільки знесення колишніх Присутственних місць і спорудження будинку наркомату юстиції²³. Проте навіть цього плану не реалізували.

Документи показують – в найближчі два роки (1937–1938 рр.) нічого не планували будувати на місці Михайлівського Золотоверхого собору²⁴. Тому є всі підстави вважати, що руйнація Михайлівського Золотоверхого собору в серпні 1937 р. стала продовженням запланованих радянською владою масових знищень пам'яток церковної архітектури.

Підсумовуючи, слід наголосити, що після переведення столиці УСРР до Києва у більшовицької верхівки радянської України виникла ідея побудувати урядовий центр. Але реалізувати проект повністю не вдалося. Головною причиною цієї невдачі стала величезна фінансова витратність спорудження комплексу, який не був серед стратегічних завдань СРСР.

¹⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 409, арк. 206.

²⁰ *Водопьянов А.* Будівництво будинка уряду // Соціалістичний Київ. – 1936. – № 1. – С. 20.

²¹ ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, спр. 79, арк. 3.

²² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 101.

²³ Там само, оп. 20, спр. 6914, арк. 42–52; спр. 6913, арк. 2–8.

²⁴ Там само.

Київський ЦУМ – еволюція задуму: від конструктивізму до радянського ар-деко (1930–1939)

У 2012 р. місто втратило один із символів Києва – будинок Центрального універмагу на Хрещатику, більше відомий за аббревіатурою – ЦУМ. Говорити про втрату пам'ятки архітектури дозволяє її сучасний стан – залишилися лише фасадні стіни. Незважаючи на заперечення професіоналів і громадськості, на численні виступи в пресі, лише частина цих стін, що з'явилася до війни, була визнана предметом охорони пам'ятки. Забудовник мотивував це фізичною, а головне – моральною застарілістю будівлі, на місці якої запроєктували сучасний торговий заклад зі значно розширеною площею та збільшеною поверховістю.

Такий суто утилітарний підхід суперечить сучасним пам'яткоохоронним нормам і критеріям визначення цінності пам'яток архітектури. Цінність пам'ятки, крім безумовно важливої автентичності, включає і різноманітні зміни, які називають в пам'яткознавстві історичними нашаруваннями. ЦУМ був яскравим прикладом такого розвитку. Характерно, що зміни почали виникати ще на етапі самого будівництва, яке розтягнулося на 10 років і відобразило не тільки ідеологічно вмотивовані зміни архітектурних напрямків, а й зміну ролі Києва як нової столиці держави. Первісна ідея будинку кардинально відрізнялася від того, що ми бачили донедавна. З огляду на складні колізії проектування та будівництва і часткове знищення пам'ятки важливо простежити її історію, щоб краще аргументувати цінність таких багатозарових архітектурних творів.

Ділянка на Хрещатику¹, яку зайняв ЦУМ, утворилася з двох дореволюційних садиб: № 42 та № 44/2. Кутова садиба на розі з вул. Б. Хмельницького з середини XIX ст. належала А. Шедель і була щільно забудована по периметру житловими та службовими будівлями 1860–1880-х рр. будівництва². Розміщені в зоні найвищої в місті торговельно-комерційної активності, будинки були поліфункціональними. Перший поверх займали у 1910-х рр. магазини, частину приміщень – готель «Невський». Тут же діяв приватний історичний та науково-анатомічний музей. Наприкінці XIX ст. садибу придбав крупний домовласник – купець Яків Бернер, володар семи цегельних заводів. У 1920-х рр. в будинку містилось житло, установи, магазини, III та IV поверхи займала трудшкола № 52³. Але через незадовільний стан будівлю знесли. На межі 1920-1930-х рр. місце лишалось вільним (іл. 1).

¹ У досліджуваний період вул. Хрещатик мала назву вул. Воровського.

² Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 163, оп. 41, спр. 80, спр. 2459, спр. 2833.

³ Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 232, арк. 38.

Будинок по Хрещатику, 42 (типографія) та вільна ділянка поруч, на якій розпочалося будівництво. Фото кінця 1920-х рр.

В садибі № 42 по Хрещатику в роки будівництва ЦУМу ще існував триповерховий будинок 1871 р.⁴, який зіграв негативну роль в процесі створення універмагу. 1913 р. садибу придбав Антон Шанцер, австрійський комерсант, кінопідприємець, власник кількох кінотеатрів у центрі міста, в т.ч. на Хрещатику, 38. За описом майна 1918 р.⁵ у фасадному будинку містилися типографія, німецький клуб, концертний зал, складські приміщення, клуб товариства кадрових офіцерів тощо.

1931 р. на кутовій ділянці розгорнулося будівництво «Будинку установ № 2» – адміністративної будівлі нового типу. Перший Будинок держустанов у 1929–1931 рр. звели на Хрещатику, 5 за проектом М. Шехоніна та Гареліка. Його фасад був вирішений відповідно до естетики конструктивізму.

Проект Другого будинку державних установ розробили у Київській філії Головного проекту 1930 р. у характерних для того часу конструктивістських формах. Його фото, але без зазначення автора, вмістили в альбомі «Будова соціалістичного Києва» (іл. 2)⁶, який став своєрідним звітом про успіхи радянського будівництва в місті, а сьогодні залишається неоціненним джерелом про забудову Києва достойної епохи. Під зображенням цього ж проекту в газеті «Більшовик» архітектором названий М. Холостенко⁷, в цей

⁴ Там само, ф. 163, оп. 1, спр. 93.

⁵ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1636, оп. 6, спр. 830.

⁶ Будова соціалістичного Києва. 1917–1932. – К., 1932. – С. 159.

⁷ Більшовик. – 1934. – №108 (3 червня).

період (1929–1932 рр.) – керівник архітектурної секції проектного бюро НКВС УРСР. Втім, ця інформація потребує перевірки, оскільки архітектор у переліку власних робіт цей проект не згадує⁸.

Відповідно до домінуючих архітектурних тенденцій виразна лаконічна об'ємно-просторова композиція будівлі, що нагадувала корабель, являла собою два зблоковані під прямим кутом контрастні різновисокі об'єми. Семиповерховий об'єм по вулиці Леніна (сучасна вул. Б. Хмельницького) мав закруглену баштоподібну наріжну частину, «врізану» у менший по висоті прямокутний зальний засклений об'єм по Хрещатику. Стилистиці конструктивізму відповідало і стрічкове засклення основного об'єму, підкреслене міжповерховими поверхнями, виділеними темним кольором.

Роботи здійснювала будівельна контора Цивільбуд. Характерно, що спочатку «Будинок установ №2» був пайовим товариством, тому будівництво велося за рахунок зібраних коштів та фінансових позик⁹. Стан будівництва та фінансування постійно контролювалися владою, про що свідчать Постанови президії міськради¹⁰, але роботи все одно припинилися (іл. 3).

У серпні 1933 р. Президія Київського облвиконкому зобов'язала відповідні служби вжити невідкладних заходів щодо продовження будівництва, але з перепрофілюванням будинку під житло. Було вирішено поділити об'єм на два окремі корпуси. Першою чергою будівництва визначили житловий будинок по Хрещатику площею у 2500 кв. м, який мали ввести в експлуатацію у 1934 р. Ця програма також не була реалізована¹¹.

Після перенесення 1934 р. столиці УСРР з Харкова до Києва і зміни статусу міста виникла потреба у додаткових службових приміщеннях для організацій республіканського рівня. Тому будівельні роботи на ділянці були відновлені, але функцію об'єкту знову змінили – тут планували розмістити державні видавництва України. На цьому етапі новобудова була начорно доведена до даху. Однак у цей самий час її почали критикувати у пресі. Наприклад, зазначалось,

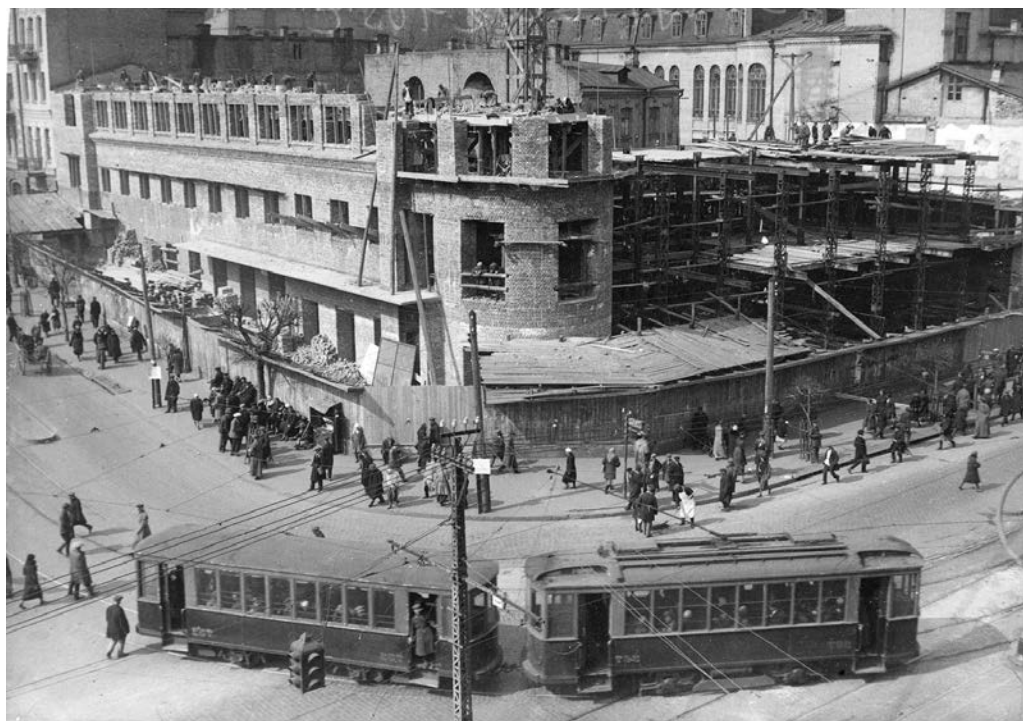
Проект Другого будинку держустанов. 1930 р.
Архітектор М. Холостенко (?).
Не реалізований.

⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ), ф. 640, оп. 2, спр. 208, арк. 5–7.

⁹ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5452.

¹⁰ Там само, спр. 1600, 2196, 2917.

¹¹ Ковалинський В. Універмаг на Хрещатику // Янус. Нерухомість. – 1998. – № 4 (лютий). – С. 14.

Будинок держустанов в процесі будівництва. 1931 р. (?). Фото надано О. Насировою.

що будинок, «врізуючись рогом у тротуар, заважає рухові і створює скупченість на місці перетину двох основних магістралей міста»¹². Разом з тим критиці були піддані й власне архітектурні форми: «Маючи архітектурно-художню цінність, цей проект проте розв'язує фасад у надто спрощеному вигляді»¹³. Така риторика була лише відображенням зміни провідної архітектурної течії. Починалася епоха боротьби з формалізмом.

Підкреслимо, що «Дом книги» не був поодиноким прикладом зміни архітектурних форм. В рамках ідеї покращення архітектурного оформлення столичного Києва та боротьби зі «шкідливими проявами псевдоархітектурних примітивів» архітектори отримали завдання переробити фасади деяких важливих об'єктів т. зв. переходового будівництва. Радянська архітектура мала стати красивішою за міста Європи та Америки. «Всі переробки ідуть лінією архітектурного визначення фасаду в стилі, який відповідав би нашій епосі»¹⁴. В дусі ідеології про куховарку, яка керує державою, суспільству пропонувалося

¹² Фідман В., Манусов М. Київський універмаг споживчої кооперації // Соціалістичний Київ. – 1935. – № 2–3. – С. 7.

¹³ Більшовик. – 1934. – №108 (3 червня).

¹⁴ Риков В. Високохудожню архітектуру – столичному Києву // Більшовик. – 1934. – № 151 (3 липня).

широко залучати радянських людей до утворення оригінального радянського стилю. Приміром, слід було збирати пропозиції робітників щодо їхнього бачення красивих будинків¹⁵.

Не слід забувати, що зміна ідейно-стильових орієнтирів у бік нового класицизму була загальноєвропейською тенденцією стильового руху. Кінець 1920-х і 1930-і рр. пройшли в світі під прапором стилю ар-деко, який вмів багато течій і напрямків. Його характерною особливістю була підвищена декоративність, включення в насичений візуальний ряд численних елементів ретростилів, монументального мистецтва тощо. У Радянському ж Союзі ідеологізували цей процес, звинувативши конструктивізм в антинародності, буржуазності. Лаконічні і в той же час масштабні форми класицизму найбільше відповідали ідеологічним установкам держави та наочно демонстрували незмінність нового суспільного ладу.

Отже, майже завершений об'єм було вирішено реконструювати. При цьому керівництво республіки визнало за доцільне знову, вже втретє, перепрофілювати будинок, пристосувавши для великого універсального торговельного закладу. Постановою Раднаркому УСРР № 54 від 21 січня 1935 р. земельну ділянку було передано для спорудження універмагу Вукоопспілки (Всеукраїнської кооперативної спілки)¹⁶. Згідно з цим документом будівництво мало розпочатися не пізніше 1 січня 1936 р.

Незадовго перед тим, 16 грудня 1934 р., на нараді у голови Київміськради, яка тривала 3,5 години, було поставлене питання стосовно реконструкції будинку під зразковий універмаг. На обговоренні розглядали проект, розроблений у московській 2-й державній майстерні під керівництвом академіка Олексія Щусева архітекторами В. Фідманом¹⁷ та М. Манусовим. Останній підкреслив важливу річ – на той час у Радянському Союзі були ще відсутні норми на проектування універмагів, це був новий тип будівлі. Тому автори вивчали світовий досвід з проектування крупних універсальних магазинів в Дюссельдорфі, Берліні, Чикаго¹⁸. Вони запропонували масштабну шестиповерхову будівлю із увігнутим кутом, що мало збільшити площу перед входом та відкрити перспективу двох вулиць. Це рішення, гадаємо, було обрано на контрасті до виступаючого кута у варіанті конструктивізму. Відмітимо, що такий самий прийом увігнутого кута передбачав і нереалізований проект того ж періоду масштабного адміністративного будинку Київенерго на розі Хрещатика та б-ру Т. Шевченка, розроблений архітекторами 3-ї майстерні під керівництвом М. Шехоніна¹⁹.

¹⁵ Більшовик. – 1934. – №108 (3 червня).

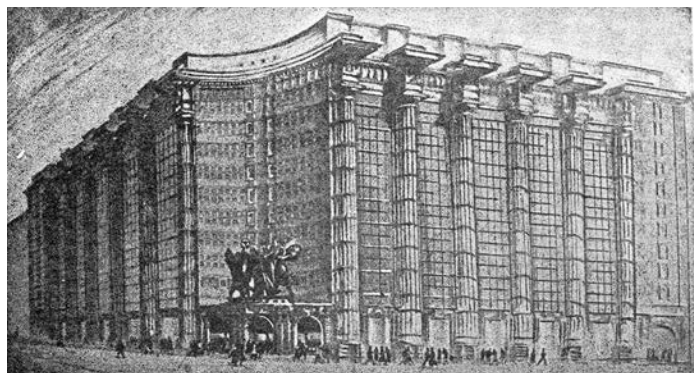
¹⁶ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 6521, арк. 15.

¹⁷ Інколи в пресі та документах писали *Фрідман*, вочевидь, сплутавши з відомим московським архітектором Данилою Фрідманом.

¹⁸ ДАК, там само, спр. 7917, арк. 9–10.

¹⁹ ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 184.

Фасади універмагу Фідман і Манусов розчленували доричними колонами великого ордеру по всій висоті. Їх самі проектувальники вважали стриманими й спокійними²⁰. Хоча ескізне зображення проекту справляє зовсім інше уявлення – занадто масштабне та державне (іл. 4). Будівля, скоріше, нагадує якийсь з варіантів до конкурсного проекту Урядової площі в Києві, який проходив у 1934–1935 рр. Головний вхід доповнила масивна скульптурна група. Фасади планували обличкувати штучним каменем і частково полірованим і колотим гранітом, а в інтер'єрі оформити мармуром, ліпними плафонами та фресками. За задумом архітекторів, інтер'єри також відзначалися масштабністю, в центрі будівлі проектувався світловий двір. Автори мотивували надлишкову декоративність архітектури тим, що вони врахували конструкції існуючої недобудови: «...если здание будет снесено, то это развяжет нам руки. Конечно, проект будет не тот, что мы проектировали, а новый»²¹.

*

Проект будинку
центрального універмагу.
Архітектори В. Фідман,
М. Манусов (Москва).
Перший варіант. 1934 р.
Не реалізований.

*

Незважаючи на нові віяння архітектури, які йшли зі столиці Радянського Союзу, щодо московського проекту було висловлено ряд критичних зауважень. Зокрема, незадовільним здавався фасад з боку вулиці Леніна, занадто масштабними за пропорціями сприймалися вхід та головні сходи в інтер'єрі. Пропонувалося або зменшити площі вестибюлю, або розширити саму будівлю: «...совещание считает нужным иметь такое разрешение архитектурной задачи, которое дало-бы архитектурное оформление фасадов со стороны улицы Воровского и со стороны улицы Ленина не путем деления здания на отдельные независимые части, а давало-бы единое архитектурное целое»²². Народа визнала представлений проект незавершеним, що не приховували й самі автори²³.

Одночасно розглянули проект київських фахівців. Залишається питання, чи здійснювалася ця конкуренція у формі закритого конкурсу. Принаймні, інформації про це ми не маємо. Кияни представили дві роботи. Перший ескізний

²⁰ Там само.

²¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 7917, арк. 1.

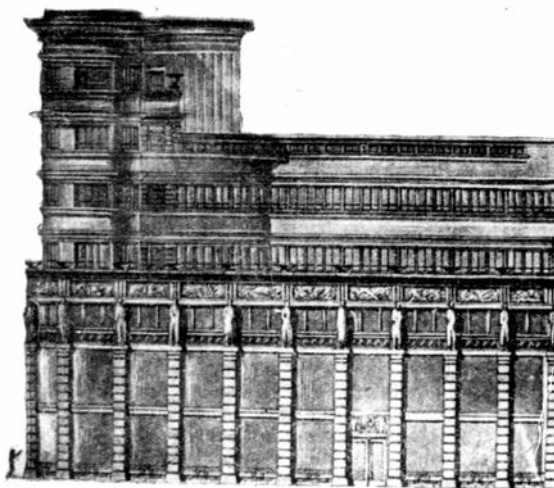
²² Там само, спр. 6520, арк. 2.

²³ Там само, арк. 4.

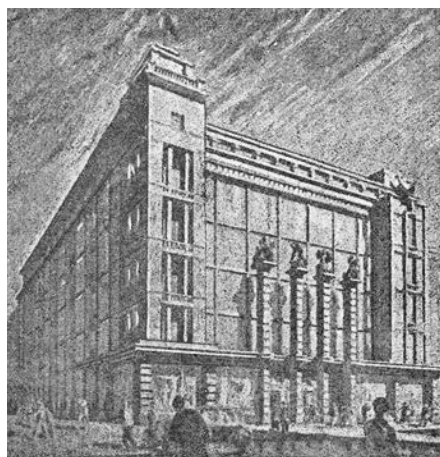

проект виконав М. Холостенко, на той час вже керівник нещодавно утвореної І-ї майстерні Київміськради. Наскільки можна зрозуміти з опублікованого зображення (іл. 5)²⁴, він зберіг композиційну схему проекту 1930 р. (можливо, свого власного, про що йшлося вище) з різновисотними об'ємами і лише задекорував її, додавши пілястри, колони, скульптури, рельєфи.

Другий ескіз під керівництвом М. Холостенка розробили архітектори його майстерні Й. Каракіс та Л. Киселевич (іл. 6)²⁵. Передбачалося створення одного парадного фасаду з боку Хрещатика, що було викликано обмеженими умовами кутової ділянки – сусідній будинок по Хрещатику так і не був знесений. З парадного боку будинок мав ефектний і виразний вигляд, хоча, на думку журналістів, не відображав призначення будівлі. З цією тезою сьогодні важко погодитися – образ відповідав своєму призначенню аж ніяк не менше, ніж інші проектні роботи. Розвиваючи ідею Холостенка з попереднього варіанту, фасад з суцільним застакненням вітрин на рівні І–ІІ поверхів членувався рустованими пілонами, які завершувалися алегоричними скульптурами, над ними проходив ряд фігуративних рельєфів. Однак подібне оформлення сприймалося як штучне вирішення: «Чотири окремо поставлені пілони... завершені скульптурами, не справляють враження архітектурного зв'язку з будівлею і не вишукані своїми пропорціями»²⁶. Щодо невирішеності кута вулиць та недостатнього опрацювання фасаду по вул. Леніна, то ці зауваження також були слухними. Врешті, і цей проект був відхилений як такий, що не відповідав поставленим завданням.

Проект будинку центрального універмагу.
Архітектор М. Холостенко (Київ). 1934 р.
Не реалізований.

Проект будинку центрального універмагу.
Архітектори Й. Каракіс,
Л. Киселевич (Київ). 1934 р.
Не реалізований.

²⁴ Соціалістичний Київ. – 1936. – № 5–6. – С. 7; ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 184, арк. 102.

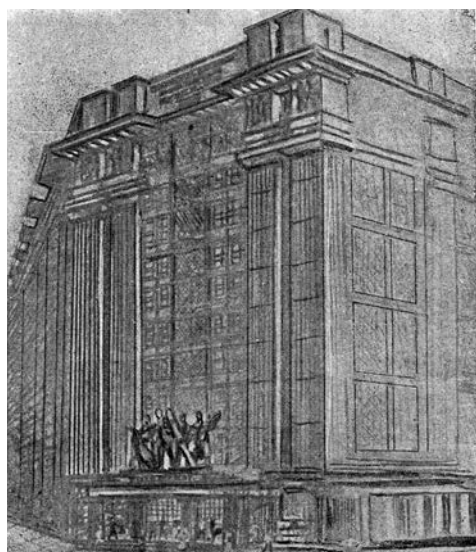
²⁵ Ятко М. Палац культурної торгівлі // Соціалістичний Київ. – 1935. – № 2–3. – С. 10.

²⁶ Там само.

У фонді архітектора П. Альошина, який був членом експертної комісії, зберігся важливий для нашої теми документ – «Заключение по представленным проектам здания “Универмага” в гор. Киеве на углу улиц Ленина и Воровского 2/44»²⁷, який дозволяє проаналізувати всі аргументи на користь обраного проекту. Київська пропозиція передбачала збереження частини існуючої будови, зокрема залізних конструкцій, і лише на перший погляд була економічнішою. Обсяг робіт за обома проектами передбачався майже однаковий. За архітектурними ж та конструктивними якостями кращою визнали московську роботу.

Архітектори з Москви майже повністю переробили первісний відхилений проект з колонадою. Другий варіант зберіг планово-просторову схему, але в ньому колони замінили пілястрами, що дало більш стриманий ефект (іл. 7)²⁸. Відмова від колон дозволила простягнути по всій висоті суцільні скляні вітрини, які мали демонструвати товари, а вночі виблискувати вогнями реклами. Наріжна частина втрачала увігнуту форму та вирішувалася більш традиційно – була просто зрізана. При цьому парадний вхід оформлювався багатофігурною скульптурною групою. Попри те, що цей варіант здавався декому з критиків менш вдалим, ніж масштабний перший²⁹, саме він був взятий за основу. Преса повідомляла, що проект «добробляється авторами за вказівками, одержаними від т.т. Косіора і Постишева...»³⁰

19 березня 1935 р. Київська міська рада затвердила до виконання перероблений проект московських архітекторів та визначила долю існуючої будівлі: «Вважаючи на те, що закінчений будівництвом будинок... ні в якій мірі не відповідає вимогам архітектурного оформлення на розі двох центральних вулиць, визначити за потрібне згаданий будинок розібрати і ділянку, на якій є ця будова, передати для будівництва універмагу, а також додатково передати сусідню садибу по вулиці Воровського, 42 з фасадною частиною будинку на цій садибі, що його займає друкарня. Друкарню переселити до сусіднього приміщення»³¹.

Проект будинку центрального універмагу.
Архітектори В. Фідман, М. Манусов
(Москва). Другий варіант. 1934 р.
Не реалізований.

²⁷ ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 457, арк. 20–37.

²⁸ Ятко М. Зазн. праця. – С. 9.

²⁹ Там само.

³⁰ Фідман В., Манусов М. Зазн. праця. – С. 8.

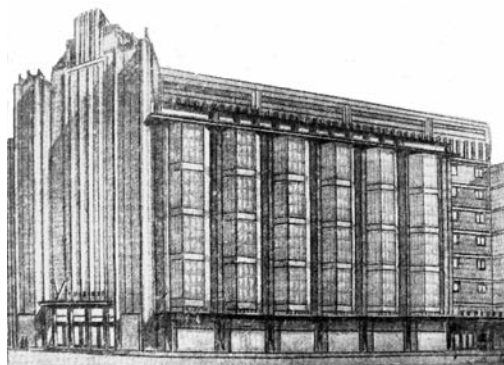
³¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 6520, арк. 8.

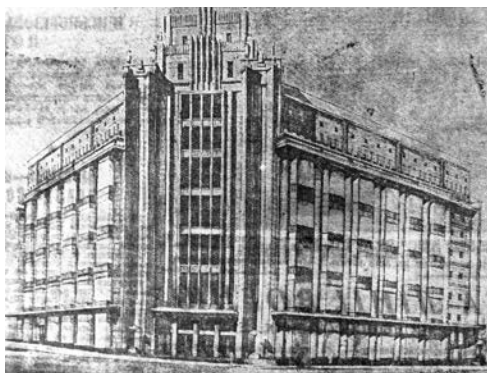
Як вже згадувалося, колізії навколо проектного рішення, які призвели до безпрецедентного знесення майже закінченого об'єкту, були зумовлені змінами у стильовому розвитку радянської архітектури та її ідейно-смысловому наповненні. Первісне конструктивістське рішення було визнано недосконалим, тоді як наступні проекти, виконані на класичній ордерній основі та у формах ар-деко, більше відповідали новій образності архітектури. Журнал «Соціалістичний Київ» зазначав з цього приводу, що владні структури не спинились «перед зруйнуванням майна збудованого 7-поверхового будинку лише тому, що його архітектурне оформлення не відповідало рівню високих художніх вимог»³².

Нагадаємо, що в сучасній бібліографії з історії ЦУМу фігурує ще одне ім'я автора – Мецоюна (або Міцеяна), а Манусов взагалі не згадується. Це пов'язано, з одного боку, з дуже складною історією проектування. З іншого, бібліографічні та архівні джерела не містять всієї інформації про хід проектування, зокрема, всі сім ескізних проектів різних років відомі нам лише за газетними публікаціями (за винятком самого першого 1930 р.) Детальні креслення в архівах поки що не виявлені, вочевидь, вони не збереглися. Тому доводиться робити деякі припущення.

Зокрема, в газеті «Комуніст» надрукували проект, автором якого названо самого академіка О. Щусєва³³, одного з найвідоміших радянських архітекторів. При ознайомленні з цим малюнком (іл. 8) можна помітити, що автор дещо змінив важкувату наріжну частину будівлі з проекту своїх колег, підніс її над загальним рівнем покрівлі, застосувавши для створення ще більшого вертикального ефекту дрібні пілястри та загострені шпилі. На бічних фасадах розмістив засклені гранчасті еркери, які надали архітектурі особливого динамізму.

Проект будинку центрального універмагу.
Архітектор О. Щусєв (Москва). 1935 р.
Не реалізований.

Проект будинку центрального універмагу.
Архітектор Л. Мецоюна (Москва). 1935 р.
Реалізований.

³² Барабаш Д. Не припустити нових помилок. Новий столичний універмаг // Соціалістичний Київ. – 1937. – № 4. – С. 28.

³³ ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 184.

В газеті «Більшовик» (1935 р.) автором остаточного варіанту проекту, за яким і велося будівництво (іл. 9), названий архітектор Мецоян. Порівнюючи останні варіанти, можна стверджувати, що він взяв за основу проект О. Щусєва, повторив його композицію, поєднання горизонтальних і вертикальних об'ємів, зрізаний кут, аттиковий поверх з невеликими вікнами (для складських приміщень) тощо. Лише дещо змінив оформлення наріжжя та форму вітрин. Незважаючи на проведений аналіз, на сьогодні ми, на жаль, не можемо чітко визначити внесок кожного з учасників проектувального процесу до створення остаточного образу будівлі.

Роботи розпочав у квітні 1935 р. «Центросоюз», а в листопаді 1935 р. будівництво було передано в систему НКВС. Наприкінці 1935 р. будівництво на деякий час законсервували, оскільки сусідню типографію не змогли перевести в інше місце. Остаточно технічний проект затвердили лише 7 липня 1936 р., про що свідчить доповідна записка про будівництво універмагу³⁴. Новий варіант дозволяв ввести в експлуатацію першу чергу, не розбираючи типографію³⁵ (іл. 10).

Будівництво ЦУМу. Фото. Весна 1937 р.

Преса відмічала, що, зруйнувавши новий семиповерховий будинок, місто не наважилось знести «потворний будинок друкарні»³⁶. Звичайно, особливої потворності у цьому будинку, який не відрізнявся від оточуючої забудови ХІХ–початку ХХ ст., не було. Але дійсно в результаті невирішеності питання довелось переробляти проект, оцінений як блискучий, і «стиснути будівлю», «тобто знищити вдячний задум, якому принесено було в жертву Будинок держустанов»³⁷.

³⁴ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 10134, арк. 85.

³⁵ Там само, спр. 11127.

³⁶ *Барабаш Д.* Зазн. праця. – С. 28.

³⁷ Там само. – С. 29.

Завершений будинок ЦУМу. Фото. 1940–1941 рр. (?)

Введення споруди в експлуатацію планувалося здійснити ще 1 січня 1936 р., але його технічна готовність на 1936 р. становила лише 25%. І це не зважаючи на всілякі стаханівські місячники до жовтневих свят, що відбувалися на фоні недопостачання матеріалів³⁸. На цей час об'єкт будівництва знову змінив відомче підпорядкування, ставши підрозділом Наркомату торгівлі СРСР, і наркому Борисову доручили взяти будівництво під особистий контроль³⁹. Спочатку відкриття універмагу перенесли до жовтневих свят 1938 р., оскільки до 20-річного ювілею 1917 р. не встигали. У грудні 1938 р. будівля була закінчена начорно, оформлення фасадів виконано на 80%. Преса писала, що відкриття готується до 1 жовтня 1939 р., але самі будівельники – тодішній підрядник «Укрторгбуд» – визнавали, що знову не встигають⁴⁰. Але наприкінці року найбільший в Україні промтоварний магазин таки добудували. Загальна вартість його будівництва первісно обраховувалася у 10 млн крб., що

³⁸ Будівництво Центрального Універмагу. Нерозпорядність Індбуду // Більшовик. – 1936. – 31 жовтня. – С. 3.

³⁹ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 11127, арк. 15.

⁴⁰ Карпенко Й. До 1 жовтня закінчити будівництво універмагу // Радянський Київ. – 1939. – № 15. – С. 22.

вдвічі перевищувало вартість універмагів, споруджених до цього в Радянському Союзі. В результаті зменшення розмірів будівництво обійшлося у 6,5 млн крб.⁴¹

Будинок зайняв домінантне положення у комплексі забудови передвоєнного Хрещатика як з огляду на саме місце розташування на розі центральних магістралей, так і завдяки монументально вирішеній баштоподібній наріжній частині. Проте у забудові Хрещатика, який зберігав цілісність архітектурного комплексу другої половини XIX–початку XX ст., а у 1930-і рр. був доповнений лише поодинокими вставками, висотний універмаг різко виділявся. Це дало привід стверджувати, що «будівля не пов'язана з оточенням, занадто відокремлена і суха своєю архітектурою»⁴².

Фотографії та докладний аналіз архітектури ЦУМу, зроблений в журналі «Архітектура Радянської України», дає можливість уявити автентичний вигляд будівлі⁴³. Шестиповерховий на підвалі будинок мав симетричну об'ємно-просторову композицію, складаючись з двох поставлених під прямим кутом корпусів. Зрізана кутова частина з головним входом створювала додатковий простір для руху на перетині вулиць. Кутова частина, підвищена над обома корпусами (висота 42 м, мала форму прямокутної призми, членованої пілонами та вікнами). Вона завершувалася двома кубоподібними об'ємами. Кути центральної башти мали вертикальні ліхтарі, що надавали ефектне акцентування загальному силуету (демонтовані у 1958–1960 рр.). Головний вхід у наріжній частині складався з чотирьох прямокутних прорізів з вікнами над ними. Вхід фланкували два вишукані ліхтарі у вигляді колони на масивному п'єдесталі, яку увінчувала ступінчаста капітель з шароподібним плафоном на ній.

На лаконічних фасадах була виявлена конструктивна схема, утворена семиярусною двопрогінною залізобетонною рамою (6 і 12 м) з цегляним заповненням. Облицювання виконали з червоного полірованого граніту. Стояки рам (пілони) були встановлені на невисокому цоколі та сягали шостого поверху, де завершувалися розвиненим карнизом. Масив у два поверхи над карнизом являв собою антаблемент, яким декорувався підйом односклоного даху. Прольоти між пілонами заповнювали вишукані гранчасті вікна-еркери, які вдало пов'язувалися з гранчастим профілем пілонів.

Архітектурна критика піддала завершений будинок детальному аналізу, намагаючись відшукати зв'язок зі світовою архітектурою. Зазначалось, зокрема, що «вся схема об'ємної і площинної побудови універмагу являє собою не що інше, як приклад функціонального конструктивізму, поданого за кращим зразком його, так званого, американізму»⁴⁴. Як бачимо, в терміні «американізм»,

⁴¹ Клевайтчук П.І. Новий універмаг у Києві // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 1. – С. 9.

⁴² Там само. – С. 11.

⁴³ Там само. – С. 9–12.

⁴⁴ Там само. – С. 10.

під яким по суті мався на увазі саме стиль ар-деко, не бачили нічого негативного. Хоча буквально за кілька абзаців критик вже дорікав авторам ігнорування сусідньої забудови і «ніби навмисне підпорядкування впливові американізму»⁴⁵. Як недолік відмічалася і «велика спрощеність, мертва схема, у зв'язку з чим він нагадує собою скоріше фабричні корпуси, ніж побутовий заклад...»⁴⁶

Під час руйнувань у роки Другої світової війни ЦУМ горів, але конструкції та фасади залишилися у задовільному стані (іл. 12). План повоєнної реконструкції Хрещатика передбачав його відновлення та включення в новий ансамбль вулиці як важливого формоутворюючого елемента, незважаючи на те, що за своїми стильовими характеристиками будинок виділявся у забудові Хрещатика кінця 1940–1950-х рр., контрастуючи з домінуючими тут формами так званого сталінського ампіру.

У 1952 р. було розроблено, а в березні 1953 р. розглянуто на засіданні Архітектурної ради міськвиконкому проектне завдання на реконструкцію та розширення ЦУМу. Існувало два його варіанти. Автором завдання виступила група архітекторів, яка здійснювала повоєнну розбудову Хрещатика – О. Малиновський, О. Власов, О. Заваров з Київпроекту, був залучений І. Гомоляка з

Вигляд ЦУМу після вибуху 1941 р. на Хрещатику. Фото 1944 р. (?)

⁴⁵ Там само. – С. 11.

⁴⁶ Там само. – С. 10.

Українського відділення «Союзгіпроторгу». Передбачалося розібрання старого карнизу та влаштування нового на висоті об'єму, що прибудовувався. Обличкувати колони планувалося гранітними плитами, знятими з верхніх поверхів. В кутовій частині прибирався шпиль та декорування башти. Для збагачення інтер'єрів до консультацій були залучені А. Добровольський та Б. Приймак. Відомо, що для інтер'єрів ЦУМу одразу по війні скульптор Б. Кратко та його дружина Ж. Діндо створили ряд гіпсових чоловічих і жіночих скульптур на тему збору врожаю⁴⁷. 1946 р. вони підписали з Комбінатом художніх та оздоблювальних робіт трудову угоду на виготовлення декоративної фігури «Збір яблук» для входу ЦУМу⁴⁸. Існувала також фігура збирача винограду.

Експерти, які оцінювали проектне завдання, відмічали його складність і відповідальність. Особливо підкреслювалося, що невірним є рішення щодо підпорядкування ЦУМу будинкові міськради, який саме будувався. Архітектори планували, що універмаг розділить забудову парного боку Хрещатика на дві частини – стару і нову⁴⁹. Можна вважати, що так і сталося – квартал до революційної забудови (№№ 40–50) переходить до новобудов через будівлю ЦУМу.

Скульптура «Збирач винограду», виконана Б. Кратко та Ж. Діндо у другій половині 1940-х рр. для оформлення інтер'єрів ЦУМу.

⁴⁷ ЦДАМЛМ, ф. 330, оп. 1, спр. 29.

⁴⁸ Там само, спр. 160.

⁴⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. Р. 4906, оп. 1, спр. 3693.

Розширення будинку було здійснено лише у 1958–60 рр. за проектом І. Гомоляки та В. Жоги⁵⁰. В результаті реконструкції було змінено оформлення двох верхніх поверхів головних та дворового фасадів. Надбудовані поверхи та прибудований об'єм (на місці зруйнованої вибухом типографії) облицьували світло-жовтою керамічною плиткою, яка повторювала облицькування сусіднього будинку Київської міської ради (Хрещатик, 36). В такий спосіб рідкісний в архітектурному середовищі Києва приклад громадської споруди в стилі ар-деко був об'єднаний з новим домінуючим образом Хрещатика.

Вигляд ЦУМу у період розквіту його діяльності. Фото 1970-х рр.

Останні значні роботи на будівлі провели у 1980 р. в ході капітального ремонту (архітектори Гомоляка, Гончарук, Лавренко, Михайлик)⁵¹. Обраний варіант проекту передбачав перепланування торговельних залів з урахуванням прогресивної форми торгівлі, але із збереженням архітектурного рішення інтер'єрів. Архітектура фасадів не змінювалася, передбачалося лише очищення бучардованих гранітних плит, виправлення поштукатурених поверхонь та їх пофарбування червоним кольором під граніт Ємельянівського родовища.

⁵⁰ Чорна В. Хрещатик №38/2. Універмаг // Пам'ятки Києва. Путівник. – К., 1998. – С. 10.

⁵¹ ДАК, ф. Р-6, оп. 3, спр. 12283.

Готельне господарство Києва в 30-х роках ХХ ст. Тенденції розвитку¹

Київське готельне господарство зустріло 30-ті рр. ХХ ст., м'яко кажучи, не в найкращому стані: майже зруйнована готельна інфраструктура, яка дісталася Києву з дореволюційних часів, повне обмеження в фінансуванні експлуатаційних витрат та капіталовкладень на нове будівництво, суттєве зменшення кількості туристів та нецільове використання матеріальної бази наявних київських готелів. Всі ці фактори негативно вплинули на формування готельного господарства міста в нових геополітичних реаліях.

Процес стагнації затягнувся на довгі п'ятнадцять років (1917–1931 рр.) та настільки глибоко пустив метастази в структуру експлуатації готельного господарства, що його наслідки відчувалися аж до початку Другої світової війни. Цей історичний проміжок можна сміливо назвати періодом занепаду готельного господарства міста. Зокрема, на 1916 р. у Києві налічувалося 98 готелів та 15 великих будинків мебльованих номерів². До цієї статистики ще не увійшла чимала кількість невеликих кімнат та квартир, які підприємливі кияни індивідуально здавали майже на кожній вулиці.

Загальна місткість номерного фонду тільки офіційних готелів на той час за різними даними становила від 2200 до 2500 кімнат, що повністю задовольняло місто в розселенні новоприбулих як у загальній кількості номерного фонду, так і в різних варіантах рівнів комфорту й цін, які пропонували гостям київські готелі.

Однак після 1917 р. кількість готелів почала стрімко скорочуватися: 1923 р. – 51 комунальний готель та 12 готелів, призначених для тих, хто прибув у відрядження, 1925 р. – 15 готелів, 1929 р. – 12 (5 – комунальних та 7 – відданих в оренду), 1931 р. – 5 комунальних готелів на 523 кімнати, об'єднаних у готельний трест. Загальна кількість підприємств готельного господарства міста за 10 років радянської влади скоротилася майже в 9,5 разів (на 89%) – із 113 до 12.

---

¹ Дана публікація є розширеним варіантом статті «Стратегія розвитку готельного господарства Києва у 30-х роках ХХ століття», опублікованої у збірці: Актуальні питання сучасної науки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 24-25 жовтня 2014 року). – Херсон, 2014. – с. 134–137.

² Календар. Довідникова та адресна книга м. Києва. – К., 1916. – С. 828–830.

Незважаючи на загальний, не досить оптимістичний стан речей, починаючи з 1932 р., ситуація почала потроху змінюватись. Головним чином це відбулося завдяки суттєвому збільшенню державних асигнувань у готельне господарство Києва. Зокрема, тільки за перші два роки (1932 та 1933) у відновлення київських готелів було вкладено 1280000 крб, що майже в три рази більше, ніж за 1928–1932 рр. (456000 крб). У 1934 р. для капітального ремонту та вдосконалення ще п'яти готелів міста було заплановано виділити ще близько 600 000 крб.³

Вагомим каталізатором поступового розвитку готельного господарства та ростом капіталовкладень стало збільшення потоку іноземних туристів, особливо коли радянську туристичну організацію – державне акціонерне товариство «Інтурист» (засноване 12 квітня 1929 р.) – було визнано на міжнародному рівні та коли були підписані нові угоди з найбільшими світовими туристичними, кредитними та страховими фірмами («American Express», «Thomas Cook»), «Середньо-європейське бюро подорожей» та іншими; всього 70 угод). Пік інтенсивності іноземного туризму припадає на 1934–1937 рр., коли їхній загальний обсяг досягнув 70 000 осіб (35 000 тільки за 1934 р.), а Київ посів третє місце в СРСР, після Москви та Ленінграда, щодо кількості відвідувань іноземними туристами⁴.

«Підігривали» зацікавленість іноземців країною політична діяльність американського журналіста Джона Ріда та подорожі до Радянського Союзу видатного письменника-фантаста Герберта Уеллса. Їхні твори й репортажі привертати особливу увагу в західних країнах та діяли як сучасні рекламні промоакції, адже все таємниче завжди інтригує.

Суттєві зміни в кількості подорожуючих відразу виявили головну проблему – брак у Києві сучасних, комфортабельних готелів. На 1931 р. у місті існувало 9 готелів: 5 – Готельного тресту («Континенталь», «Марсель», «Палас», «Нова Росія» та «Червоний Київ»), готель у теперішньому Лаврському заповіднику (один з колишніх корпусів старого готельного комплексу для прочан), готель «Укртур» (біля вокзалу) та 2 колгосп-будинки на 188 кімнат⁵.

З них лише один міг приймати поважну публіку та іноземних туристів – «Континенталь», який вже декілька років був зданий в оренду акціонерному товариству «Інтурист». Оскільки цього виявилось замало, для розміщення такої кількості приїжджих з міського фонду загального користування «Інтуристові» було передано в орендне утримання ще два заклади – «Червоний Київ» (колишня «Прага») та «Бристоль».

³ Фрумін Г. Новому Києву – зразкові готелі // Соціалістичний Київ. – 1934. – № 5. – С. 44.

⁴ Бліх М. Київ – центр чужоземного туризму // Соціалістичний Київ. – 1934. – № 7. – С. 32.

⁵ Лашков. Київське готельне господарство прийшло до великого занепаду // За індустріалізацію і колективізацію. – 1931. – № 18. – С. 43.

Особливо гостро нестачу готельних місць Київ відчув у 1934 р., коли столицю Радянської України було перенесено з Харкова. Суттєве збільшення кількості адміністративних та громадських установ спричинило «наплив» держслужбовців та людей, які приїздили до Києва для вирішення різних питань у цих організаціях. Надання тимчасового притулку та задоволення інших потреб такої великої кількості новоприбулих потребувало від місцевої влади більш креативного підходу в структурному розвитку готельного господарства Києва та поступово призвело до формування нової концепції розселення приїжджих у різних районах міста.

До того ж у зв'язку з цим адміністративним переміщенням кількість київських готелів значно зменшилася. На 1935 р. готельний трест нараховував лише 6 готелів (на 453 номери), тобто в порівнянні з 1931 р. їхня загальна кількість зменшилася ще на три одиниці. До цього призвело їхнє вилучення з системи готельного тресту та передання в орендне користування під заселення новоприбулих організацій, Народних комісаріатів та центральних установ 1-ї черги.

Так, скажімо, для потреб центрального комітету комуністичної партії, а саме для Облпрофради та обласних спілок звільнили будинок, в якому розташовувався готель «Будинок Колективіста», за адресою вул. Короленка (сучасна вул. Володимирська), 31/33. Готель «Будинок Колективіста» мав переміститися в приміщення готелю «Червоний партизан» по вул. Комінтерну, 25 (сучасна вул. Симона Петлюри), а той, у свою чергу, взагалі ліквідувався⁶.

Інші ж готелі мали надати частину свого номерного фонду для розміщення співробітників установ, які було переведено з Харкова, що суттєво зменшувало й так невелику загальну кількість місць у київських готелях. У 1931 р., за рішенням комунальної секції міськради, «Укрліспромові» за орендним договором в готелі «Марсель» на п'ять років було надано 30 номерів, що становило рівно третину від загального номерного фонду готелю⁷.

Такий перебіг подій не влаштовував місцеву владу, тому було прийнято рішення підійти до розв'язання цієї проблеми системно, маючи чіткий план дій.

Наприкінці 1934 р. готельний трест підготував план-розвиток готельного господарства Києва на наступні п'ять років (1935–1939) та вирахував збільшення наявної кількості номерів у київських готелях до позначки – 2160 з кошторисом капіталовкладень на загальну суму у 46682,4 тис. крб.⁸ Програма складалася з трьох нагальних пунктів:

- капітальна реконструкція існуючих готелів;
- введення в експлуатацію дореволюційних готелів;
- проекування та будівництво нових готелів.

⁶ Довідка про підготовку переїзду ЦК у Київ. К., 1934 (з архіву О.В. Возницького).

⁷ Лашков. Зазн. праця. – С. 44.

⁸ Бліх М. Готелі // Більшовик. – 1935. – № 278. – С. 3.

Звісно, київські готелі в режимі експлуатації продовжували стикатися з тими ж проблемами, які були характерні для 20-х рр. ХХ ст.: проживання «постійних» пожитків, проблеми з постачанням білизни та витратних матеріалів, недостатня кількість виділених грошей на поточні ремонти тощо. Однак суттєве збільшення потоку іноземних туристів та поліпшення фінансування на ремонт старих і проектування нових готелів дали поштовх до побудови загальної стратегії розвитку готельного господарства Києва до 1940 р.

Капітальна реконструкція наявних готелів. Ідея капітального ремонту діючих готелів постійно підіймалася на засіданнях міськради, починаючи з 1927 р. Однак завжди на заваді повноцінному вирішенню цього питання стояла нестача коштів.

Першим і дуже важливим кроком у здійсненні цього пункту програми стала реконструкція готелю «Континенталь», виконана у 1933 р. відомим українським архітектором П. Ф. Альошиним. Це був перший випадок в історії після-революційного Києва, коли готель не тільки був капітально відремонтований, а майже повністю змінив свою внутрішню структуру. «Недоторканими» залишилися лише фасади, загальна поверховість та деякі громадські приміщення готелю (вестибюль, парадні сходи, зала ресторану, кабінети тощо).

Планувальна структура номерів деяких громадських приміщень першого і напівпідвального поверхів та повністю усе устаткування зазнали кардинальних змін. У 1934 р. «Континенталь» постав оновленим готелем, зберігши «старий» фасад.

На початок 1938 р. інші шість готелів тресту також потребували капітального ремонту. Зокрема, у них планувалося змінити усе сантехнічне обладнання, відремонтувати ліфти, системи опалення та вентиляції. Першими в цій черзі на перетворення значилися: «Палас Готель», «Червоний Київ», «ІІІ Інтернаціонал» та «Червоний шлях», чие вдосконалення потребувало значних витрат.

Однак, незважаючи на виділені кошти, робота просувалася доволі мляво. Кошти, які були асигновані на ремонт, використані не повністю (з 285000 крб. Лише 142000 крб.). Друга будівельна дільниця міськвиконкому, яка займалася цими ремонтами, не лише не виконувала роботу вчасно, постійно зриваючи та переносючи терміни здачі, велику проблему становили також якість та об'єми запланованих робіт, які не відповідали поставленим завданням⁹.

Можна впевнено твердити, що на початок 1940 р. жоден з вищеназваних готелів (окрім готелю «Континенталь») не був відремонтований повністю, згідно з означеними планами, та не відповідав сучасним вимогам за рівнем комфорту й устаткування, що суттєво впливало на кількість комфортного номерного фонду та належне обслуговування приїжджих.

Введення в експлуатацію дореволюційних готелів. У Києві залишилося чимало будинків колишніх готелів, які після революції були віддані під заселення різним установам та приватним мешканцям. Хоча в умовах жорсткого

⁹ Канюка Л. Про київські готелі // Радянський Київ. – 1938. – № 18. – С. 20.

дефіциту грошей і часу саме вони повинні були розглядатися як першочергові в планах на відновлення та збільшення загальної кількості номерного фонду міста. Тому київський готельний трест запропонував повернути до експлуатації тимчасово вилучені для потреб центральних органів влади та різних установ три колишні готелі, а також поновити та відремонтувати ще декілька.

До списку найбільш пристосованих для такої реорганізації готелів на початку 1932 р. були включені: «Гранд-Готель», «Савой-Готель», «Ермітаж», «Імперіал» та «Франсуа» – цегляні багатоповерхові будинки з ліфтами, коридорною системою, приміщеннями, де раніше розташовувалися ресторани та всі необхідні господарські та підсобні приміщення. Ці готелі знаходилися на головних магістралях Києва чи їхніх перетинах: вулиці Воровського (сучасна вул. Хрещатик), перехресті вулиць Леніна і Короленка (сучасні вул. Хмельницького та Володимирська) та Червоноармійській (сучасна вул. Велика Васильківська).

За орієнтовними підрахунками готельного тресту, на відновлення та повну реконструкцію цих готелів (з встановленням нового обладнання) необхідно було витратити близько 1,5 млн. крб., що давало змогу додатково долучити до загальної кількості номерного фонду Києва ще 350 номерів¹⁰.

Окрему позицію серед інших займав «Гранд-Готель» – один з найбільших та комфортабельних готелів дореволюційного Києва, який в 1934 р. вирішили звільнити від установ, які тут перебували, та капітально відремонтувати. У 1936 р. його було передано на баланс «Інтуристові» для прийому радянських високопосадовців та іноземних туристів і делегацій. Всього на масштабні перетворення (надбудова двох поверхів, збільшення місткості до 145 номерів та повне внутрішнє перепланування) було витрачено 2500000 крб.¹¹ Цікаво, що головним архітектором реконструкції, так само, як і в готелі «Континенталь», спочатку виступав П. Ф. Альошин, хоча в результаті конфлікту в архітектурно-художніх майстернях міськради завершував роботу вже інший відомий архітектор, харків'янин О. В. Лінецький¹².

Треба зазначити, що й інші два готелі з цього списку – «Франсуа» й «Ермітаж», які за радянських часів змінили назви на «Театральний» та «Інтурист» відповідно, – були в подальшому введені в експлуатацію за своїм первісним призначенням, однак це вже сталося у повоєнний час.

Проектування нових готелів. В середині 30-х рр. Київ зіткнувся з проблемою недостатньої кількості готелів, які б мали відповідний рівень комфорту для прийому поважної публіки. Капітально відремонтованих готелів («Континенталь» та «Гранд-Готель») вже було замало для зростаючого потоку туристів.

¹⁰ Лашков. Зазн. праця. – С. 45.

¹¹ Геркін Я. Києву – зразкові готелі // Радянський Київ. – 1940. – № 2. – С. 18.

¹² Мокроусова О. Олександр Лінецький vs Павла Альошина: конфлікт на тлі доби // Пам'ятки України. – К., 2013. – № 11. – С. 60–61.

Новітні архітектурні ідеї та напрацювання, запроваджені під час їхньої реконструкції, поступово втілювалися в новітнє бачення, яким повинен бути сучасний радянський готель. Тому, починаючи з 1934 р., місцевою владою перед архітекторами було поставлено завдання: побудувати у Києві декілька нових готелів на 500 номерів.

Для вирішення проблеми нестачі комфортабельних готелів за п'ять років (1934–1939) було заплановано освоїти декілька ділянок у різних районах Києва. У 1934 р. – дві ділянки. Перша – на бул. Шевченка, навпроти вул. Комінтерну, на місці, де зараз знаходиться готель «Експрес» (арх. В.Б. Жежерін, 1978–1985 рр.). Друга – в районі нового урядового центру, на початку вул. Короленка чи по вул. Жертв Революції (сучасна вул. Трьохсвятительська) біля знесеного Михайлівського Золотоверхого монастиря.

1937 р. – на вулиці Січневого повстання (сучасна вул. Івана Мазепи), на місці сучасної Площі Слави, біля готелю «Салют» (арх. А.М. Мілецький, 1982–1984 рр.).

1938 р. – проєкт готелю, реконструкція Присутствених місць (арх. В.Г. Заболотний, Г.О. Миронович, Н.Б. Чмутіна, Г.І. Граужіс та В.М. Бєляков).

1939 р. – оголошено всесоюзний конкурс на готель, розташований в Урядовому центрі, навпроти будинку урядових установ¹³, на місці, де зараз готель «Nyatt Regency» (арх. Я.Я. Віг 2007 р.).

1940 р. – готель навпроти будинку урядових установ. (арх. Г.О. Благодатний, А.В. Добровольський, О.М. Смик, М.В. Холостенко та проф. М.О. Шехонін).

Збільшення місткості готельного господарства Києва упродовж 1936–1940 рр. також планувалося здійснити шляхом будівництва нових готелів коштами транспортних відомств республіки.

Зокрема, Державне управління річкового транспорту на водному вокзалі Києва запланувало збудувати новий готель. Управління Південно-Західної залізниці, на додачу до готелю для транзитних пасажирів (на 50 ліжок), який знаходився у приміщенні київського вокзалу, мало збудувати новий на 200 місць. А місцеве відділення «Аерофлоту» збиралося побудувати готель при аеродромі¹⁴.

Ще однією цікавою інновацією слід вважати заплановане на 1939 р. будівництво готелю на 100 місць на лівому березі Дніпра, що дозволило б довести загальний міський готельний фонд до 1783 номерів¹⁵.

Головним містобудівним чинником таких змін став пошук ділянок, що передбачав залучення окремих міських районів для спорудження нових готелів. Таким чином, відбулося переформатування готельної інфраструктури, отримано нове за якістю архітектурно-планувальне зонування території центру

¹³ *Бабат М.* Готель на 500 номерів // Радянський Київ. – 1939. – № 1. – С. 22.

¹⁴ *Бліх М.* Зазн. праця. – С. 3.

¹⁵ Там само.

міста, що дозволило розосередити те скупчення готелів, яке спостерігалось в кварталах вулиць: Воровського, Леніна (сучасна вул. Б. Хмельницького), Короленка та бульвару Шевченка.

Зазначимо, що плани на будівництво цих готелів звела нанівець Друга світова війна, тому всі вони залишилися тільки на папері.

Детально проаналізувавши заплановані місця їхнього розташування, спостерігаємо доволі цікаву тенденцію. На трьох з цих місць в подальшому все ж таки були побудовані готелі різних рівнів комфорту: «Експрес» та «Салют» – трьохзіркові, «Hyatt Regency» – п'ятизірковий (за новітніми класифікаційними нормами).

Цей факт доводить, що через 45 та навіть 70 років, ділянки, які були виділені у 30-х рр., залишалися актуальними для будівництва на них саме готелів, навіть у XXI ст.

Попри те, що запропонований київськими архітекторами стратегічний план розвитку готельного господарства міста був повністю зірваний – за сім років не збудовано жодного готелю – важливим для цього періоду київської історії стало те, що вперше було запропоновано структурний підхід для вирішення кризових явищ, які превалювали в готельному господарстві у 20-х рр. XX ст.

Незважаючи на наявність багатьох негативних соціально-економічних чинників та несприятливу геополітичну ситуацію, що не дозволили у повній мірі розкрити увесь потенціал, закладений у структурі дореволюційного готельного господарства, в архітектурній історії Києва цей період буде назавжди відзначений як приклад еволюційного та системного розвитку та переформатування міського готельного господарства під новітні стандарти стилістичного та функціонально-планувального характеру.

ПУБЛІКАЦІЯ

Обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв м. Києва 29 листопада 1932 р. в контексті історії вітчизняного музейництва

Початок 1930-х рр. в історії вітчизняного музейництва та науки традиційно асоціюється із початком граничної політизації, запровадженням жорсткого партійно-ідеологічного контролю над інтелектуальним співтовариством, відпрацюванням найбільш ефективних форм і прийомів цькування, переслідування й знищення «ворожих більшовизмові ідей» та їх носіїв – представників національної української інтелігенції. В архівних установах України збереглося чимало документальних свідчень, які яскраво ілюструють цей період, зокрема, «Матеріали і висновки бригади ЦК КП(б)У та Київського МПК в справах обстеження наукової та експозиційної роботи Київських музеїв. 29/11–1932 року»¹. У наукових студіях дослідників міжвоєнного періоду інформація з цього джерела неодноразово залучалася для фактологічного підтвердження репресивного переслідування українських музейних діячів та висвітлення окремих аспектів пам'яткоохоронних заходів у Києві. До таких розвідок належать, наприклад, роботи Р.В. Маньковської², С.І. Білоконя³ тощо.

Водночас, повнотекстова публікація «Матеріалів і висновків бригади» – показового документу початку 1930-х рр. – надає можливість відобразити музейне середовище Києва та проаналізувати процеси, які відбувалися в інтелектуальному співтоваристві музейних співробітників, у контексті історії вітчизняної музейної справи.

На початку 1930-х рр. тоталітарна державна система, набираючи силу, заради гіпертрофованої централізації стала на шлях безкомпромісного згорання, а то й ліквідації багатьох національно-республіканських осередків науки і культури. Не були винятком і музеї УСРР. Музейна політика у цей період зазнала

---

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 166, оп. 10, спр. 1397, арк. 30–43.

² Маньковська Р. В. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: до 75-річчя «Великого терору» в СРСР. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 300–321; *Її ж.* Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 263–271.

³ Білокінь С. Соціальна революція в СРСР і пам'ятки золотоговерхого Києва // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 2. – С. 97–106.

суттєвих змін. Знаковими подіями у цьому процесі стали: лист Й.В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» до редакції журналу «Пролетарська революція» 1931 р., Перший всесоюзний музейний з'їзд 1931 р. та його рішення, наслідки XVII партконференції ВКП(б) 1932 р. Ці події знаменували собою «великий перелом» у музейній політиці. За словами І.К. Луппола – професора кафедри історичного матеріалізму етнографічного факультету Московського державного університету (1925–1931), а згодом професора і завідувача кафедри марксистсько-ленінської філософії Інституту червоної професури (1925–1938), – протягом ряду років *«революція не стукала у двері старих музеїв»*, вона проходила повз них, створюючи нові музеї, право на існування яких було завойоване у жовтні 1917 р.: музеї історико-революційні, історико-партійні, антирелігійні та деякі інші, а колишні музеї залишалися у більшості випадків кунсткамерами, *«цвинтарями монументів»*, колекціями рідкостей, естетськими галереями, які нічого не говорили про класову боротьбу, боротьбу за соціалізм, про велике соціалістичне будівництво⁴.

З огляду на потребу побудови нового музею, головним завданням якого мало стати висвітлення в експозиції успіхів і недоліків соціалістичного будівництва (промисловості, сільського господарства і культури), розпочалась активна боротьба зі *«старим, традиційним, ідеалістичним»*, засуджувались формалістичні методи, *«музейна латинь»*. Особливу увагу зосереджували на популяризації нових заводів, нових галузей виробництва, музеї залучали до дослідницької роботи з вивчення виробничих сил, сировинних ресурсів краю та їх раціонального використання. Експозиції музеїв перебудовували за формаційним принципом⁵.

Спроба переходу на *«нові марксистсько-ленінські рейки науково-дослідної роботи»* музеїв розпочалась із боротьби зі *«старими методами буржуазної передреволюційної роботи»* та їх носіями⁶. Перетворення музеїв на *«підсобне знаряддя революції»* передбачало, передовсім, зміну складу співробітників. У журналі «Радянській музей», зокрема, зазначалось: *«...раз и навсегда надо всем музейным работникам твердо усвоить, что научно-исследовательское и политико-просветительное учреждение, каким является музей в условиях строительства социализма, не может строиться научными работниками, не овладевшими учением Маркса–Ленина. Еще на первом съезде музеев мы указывали, что марксистские музеи нельзя строить немарксистскими руками, а тем более антимарксистскими»*⁷.

⁴ Луппол И.К. На путях перестройки // Советский музей. – 1931. – № 3. – С. 4–10.

⁵ Итоги XVII партконференции и задачи музейной работы // Советский музей. – 1932. – № 2. – С. 3–7.

⁶ В. К. [Валерія Козловська] Нові напрямки в археологічній роботі Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН у 1931 р. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1932. – Кн. 1/2. – С. 193.

⁷ XVII парт'езд і задачі музеїв // Советский музей. – 1934. – № 2. – С. 4-9.

У реаліях музейного життя УСРР першої половини 1930-х рр. зміна старих співробітників реалізувалась шляхом «безкровних» репресій – цькування у пресі, звільнення з роботи, постійними реорганізаціями та припиненням діяльності наукових установ, зміною тематики наукових досліджень із гуманітарних на природничі, технічні, антирелігійні та їхньою ідеологізацією, примушуванням до публічного звинувачення себе та своїх колег у контрреволюційній чи шкідницькій діяльності, позбавленні можливості займатися науковою працею, знищенні вже опублікованих чи підготовлених до видання робіт, відмові у публікації наукових досліджень, компрометації науковців тощо⁸. Кадрові зміни, постійні перевірки і, як наслідок, звинувачувальні резолюції Робітничо-селянської інспекції, бригад партійних та профспілкових осередків стали звичайним явищем музейного життя УСРР на початку 1930-х рр.

«Матеріали і висновки бригади ЦК КП(б)У та Київського МПК в справах обстеження наукової та експозиційної роботи Київських музеїв. 29/11–1932 року» є конкретним виявом впровадження загальнодержавної політики цькування й переслідування в межах десяти музейних установ – Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві, Лаврського антирелігійного музею (Державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок»), спеціалізованих музеїв ВУАН – Археологічного, Театрального, Етнографічного та Музею мистецтв, Музею українських діячів науки та мистецтва, Національного геологічного музею, Сільськогосподарського музею та Музею Революції.

Нищівна критика бригади обслідування була спрямована на провідних представників музейництва Києва, а також на найвизначніші здобутки музейної справи 1920-х рр. Зокрема, у висновках обстеження засуджувались ідея і концепція збірки «Український музей» (1927): редакторові видання П.П. Курінному закидали «вузько-технічний академізм», М.О. Новицькій – потурання «попівській етнографії» та використання «буржуазних концепцій», В.В. Дубровському – хибне розуміння/фальсифікацію марксизму, розвитку музейної справи та її завдань, «войовничий фашизм». Публікації Б.К. Пилипенка були характеризовані як вияв «попівщини войовничого татунку». В.Є. Козловську критикували за «виразну буржуазну методологічну позицію», «пошуки самотніх культур», «формалізм», «музейне старе рутенерство» та потурання «грушев'янській нацдеміщині». Відповідно до висновків бригади, невірне трактування марксизму та «алілуйство» було притаманно й М.М. Черногубову, тоді як М.М. Ткаченка звинуватили у відвертому «наступі на марксистську історіографію», «збереженні куркульні», відсутності класового аналізу та наслідуванні «яворівщини».

Музейна мережа Києва була оголошена найвідсталішою ділянкою культурної революції, переозброєння якої йшло надзвичайно повільними темпами, в

⁸ Бонь О.І. «...Методологія в мене не відповідає сучасним вимогам, зато мої знання їм необхідні» // Сумська старовина. – 2007. – № XXI/XXII. – С. 123.

тому числі через недостатню «партизацію» музейних установ. Серед критичних зауважень, які закидали музеям Києва у листопаді 1932 р. – формалістичний метод роботи, механістичні експозиції, ідеалізація куркульського побуту, використання буржуазних концепцій у побудові експозиції і старе буржуазне спрямування в цілому, рутенерство, плутанина, невірні методологічні рішення, вузький тип етнографізму тощо. Нищівна критика бригади обстеження у листопаді 1932 р. знайшла своє продовження у «чистках і змінах» системи ВУАН, передусім щодо «оздоровлення історичної ділянки ВУАН», оскільки «з усіх ділянок наукової роботи історичний цикл був самим небезпечнішим місцем в ВУАН». У документі «За оздоровлення історичного циклу ВУАН» серед «ненадійних» працівників історичного циклу зазначені «численна нацдемівсько-петлюрівська “школа” грушевлянців» та «шкідники археологічного фронту – Козловська, Новицький, Курінний, Ткаченко і їх “зміна”»⁹. Показово, що всі згадані у матеріалах обстеження музейні співробітники невдовзі зазнали переслідувань і фактично були замінені на «бійців партії», «пропагандистів-бійців» ідеологічного фронту, марксистів, «войовничих безвірників». Репресій і переслідувань у зв'язку зі «скрипниковщиною» зазнав член бригади перевірки К.І. Кушнірчук. 1933 р. були звільнені без права обіймати наукові посади та під час Другої світової війни вимушені залишитися у окупованому Києві, а згодом емігрувати з України П.П. Курінний, В.В. Дубровський, В.Є. Козловська та О.П. Оглобін. Адміністративні переслідування, арешти, звільнення протягом 1930-х рр., перебування в окупованому Києві стали частиною життя М.О. Новицької, М.М. Черногубова (помер за нез'ясованих обставин у жовтні 1941 р.), С.О. Гілярова (1946 р. звинувачений у пособництві окупантам, помер у в'язниці). М.М. Ткаченка звільнили з ВУАН як «класово ворожий елемент» 1933 р., проте під час Другої світової війни він був евакуйований до м. Уфи, де працював науковим співробітником Інституту історії та археології АН УРСР. В.О. Романовський, П.К. Федоренко, М.Є. Слабченко, Є.Я. Рудинська, П.І. Рулін, які фігурують у матеріалах обстеження 1932 р., не лише були звільнені, неодноразово заарештовані, але й відбували заслання у таборах в Караганді, Казахстані, на Соловках, у Вологодському краї тощо. Померли під час ув'язнення у виправно-трудовах таборах С.В. Шамрай та О.С. Грушевський. До розстрілу засуджені Я.М. Струханчук (1933), С.П. Львович (1937), Б.К. Пилипенко (1937), М.І. Яворський (1937), Ф.Л. Ернст (1942).

Окрім нищівної критики роботи київських музейних установ та їх співробітників, «Матеріали і висновки» містять пропозиції/рекомендації щодо приведення музеїв до належного ідеологічно й партійно витриманого стану. Серед основних вимог – узгодження завдань інституцій із рішеннями XVII партконференції ВКП(б), ЦК ВКП(б) про початкову і середню школи, директивами партії про оволодіння техніки, положеннями листа Й.В. Сталіна «Про деякі

⁹ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ), ф. ВУАК, спр. 487, арк. 18.

питання історії більшовизму», вимогами НКО УСРР щодо розбудови музейної мережі, перетворення музеїв на засоби більшовицької, антирелігійної пропаганди, а також призначення директорів – членів партії. На думку бригади обстеження, музейні робітники шляхом оволодіння *«революційною теорією Маркса–Леніна»* та втіленням її у експозиції мали сприяти практичному втіленню рішень партії.

Документ засвідчує складну ситуацію в розвитку вітчизняного музейництва та історичній науці в цілому, яка склалася на початку 1930-х рр. В інтелектуальному українському співтоваристві згорталися наукові дискусії, натомість розгорнулися процеси насаджування «догматичного марксо-ленінового підходу», нищення національної позитивістської парадигми та спадкових традицій розвитку науки та культури, виявлення й морального/фізичного знищення носіїв «ворожих ідей».

Матеріали і висновки бригади ЦК КПБУ та Київського МПК в справах обстеження наукової та експозиційної роботи Київських музеїв. 29/11–1932 року¹⁰

Бригада в складі тт. [К.] Кушнірчука¹¹, [М.] Христового, [Н.] Камінського та [І.] Кравченка обстеживши наукову та експозиційну роботу Київських музеїв констатує наступне:

Київські музеї за останні два-три роки зробили значний крок вперед. Відповідно директив партії музеї стали на шлях своєї реконструкції, почали фіксувати процеси соціалістичного будівництва і провадити належну роботу з відвідувачами. Музейні кадри робітників в своїй масі визнали, що роботу треба провадити по новому, великою мірою цю потребу застосовується, але серед музейників є ще певна частина, що стоїть на старих позиціях від яких відходять дуже повільно, або ж маскуючися в різні форми специфікуму музейної роботи відходять від старих своїх позицій і не хоче. В деяких музеях є ще багато старого що тягне їх не вперед, а назад і перетворює їх на кладовища старих речей. В зв'язку з листом т. Сталіна «Про деякі питання історії

¹⁰ Текст документу подається мовою оригіналу із збереженням тогочасної орфографії.

¹¹ *Кушнірчук Кіндрат Іванович* (1899[1889]–1970 [?]) – український історик, учень О.П. Оглоблина. Після закінчення церковно-приходської школи навчався в учительській семінарії. 1927 р. – аспірант харківської Науково-дослідної кафедри історії української культури (закінчив 1932). Працював у Наркоматі Освіти УСРР особистим секретарем М.О. Скрипника, член Президії Укрголовнауки. Зазнав репресій і переслідувань у зв'язку зі «скрипниковщиною». Після реабілітації працював у Полтаві (Історія Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського. 1940–2010 / Голова ред. кол. В.В. Зелюк. – Полтава, 2010. – С. 66–68). Слід зауважити, що К.І. Кушнірчук вже з кінця 1920-х рр. подавав до ГПУ інформацію про М.С. Грушевського (*Верба І.В.* До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті роки) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 233–259).

більшовизму»¹² в музейній практиці має місце явище що його можна схарактеризувати як алілуйство. Суть його полягає в тому, що окремі робітники зробили загальні декларації про зречення своїх старих позицій, але ці декларації зроблено тому, щоб приховати за ними свою методологічну позицію і продовжувати, як це і спостережено подекуди, свою роботу на старих засадах. Бригада звертає увагу на кілька прилюдних виступів директора Лаврського музею П. Курінного¹³, що обстоює ту позицію, що він начебто стоїть з 1919 року виразно на засадах Марксизму. Але наскільки він до останнього часу перезброївся характеризує збірник «Український музей № 1»¹⁴, що вийшов за генеральним його редагуванням.

В передмові до цього збірника Курінний розуміє музейну справу так: «*столітній розвиток українського музейництва, якого ювілей непомітно минув 1925 року, відбиває, як у версадлі, етапи розвитку української нації*»¹⁵.

¹² Докладно про вплив листа, який був надрукований 1931 р., на інтелектуальне середовище УСРР див.: *Ткаченко В.В.* Вплив листа Й.В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» до редакції журналу «Пролетарська революція» на наукове життя в Україні (30-і роки ХХ ст.) // Гілея. – К., 2009. – Вип. 21. – С. 75–84.

¹³ *Курінний Петро Петрович* (1894–1972) – український археолог, мистецтвознавець, етнограф, музейний діяч. 1913 р. закінчив Уманську класичну гімназію (його вчителем був Д.М. Щербаківський), навчався на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира (1913–1917). Протягом 1918–1924 рр. викладав у гімназіях і педагогічних інститутах Умані та Києва. Фундатор і перший директор Історичного музею Уманщини (листопад 1917). З 1924 по 1933 р. – дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) (з 1927 – вчений секретар ВУАК), директор Лаврського музею культів та побуту, державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (далі ВМГ) (з квітня 1924). У лютому 1933 р. заарештований, звільнений, позбавлений права працювати за фахом. Протягом 1935–1937 рр. працював у Проектбюро Укркомунвобуду як економіст геологічної партії. У 1938–1941 рр. – с. н. с. Інституту археології УРСР, вчений консультант Центрального історичного музею. У 1942–1945 рр. – керівник наукової частини Київського інституту Перед- та Ранньої історії. З 1945 р. дійсний член Української вільної академії; з 1946 р. професор Українського вільного університету. Член Київського товариства охорони пам'яток старовини, дійсний член Саратовської вченої архівної комісії, член Центрального комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва, Секції мистецтвознавства УНТ у Києві, дійсний член УНТ ім. Шевченка (м. Львів), Празького історико-філологічного товариства, Міжнародної вільної академії наук (Париж) (*Пекарська Л.В.* Петро Курінний: повернення із забуття // Національному музею історії України – 110. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 94–105; *Горохівський П. П.П.* Курінний – історик, археолог, один з видатних організаторів пам'яткоохоронної справи в Україні у 20–30-х роках // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дністровського межиріччя. – Умань, 2012. – С. 331–339 тощо).

¹⁴ Збірник «Український музей» вийшов друком 1927 р. Докладно про процес підготовки, редагування, долю збірки: *Білокінь С.* Перший том «Українського музею» (1927) // Український музей. – Зб. 1: Репринтне перевидання 1927 року. – К., 2007 (далі – Український музей). – С. 4–11. – (Пам'ятки історії. ХХ століття).

¹⁵ Український музей. – С. І.

Виходить, що наша музейна політика продовжує на думку Курінного той напрямок музейництва «української нації», що був властивий для Терещенків-Ханенків. Характерно, що Курінний на кількох прилюдних зборах (музейних, при академії) обстоює цей збірник як досягнення радянського музейництва. Але наскільки він «радянський» свідчать такі матеріали, що в ньому надруковані:

М. Новицька¹⁶ «Датовані епітрахілі лаврського музею [1640–1743 р.]»¹⁷. В цій статті позначено у докладніший спосіб техніку виробництва епітрахілі – крій, матеріали, шитво, позолоту, композицію, орнамент, датировку, себто все, що характерно для попівської етнографії.

Вона пише так: «Крила архангелів розроблені майже виключно панцерним закріпленням, [крила серафімів (м. 36) переважно шнуровим та панцерним закріпленням], а на епітрахілях 1640 й 1672 р. – кривульками. Пелюстки квітів та листочки мають, переважно, закріплення на шахове та панцирне – часом хвилястими та ламаними лініями, а инколи по контурах, або якими-будь варіантами ромбиків (епітрахіль 1640 р.)»¹⁸.

Бригада звертає увагу на те, що цей написаний текст Новицької знаходить і своє практичне оформлення в експозиції відділу «шитва і тканин» Лаврського музею¹⁹ і по сей день, яким керує та ж Новицька. Ховаючися за вузький техніцизм

¹⁶ Новицька Марія Олексіївна (1896–1965) – український мистецтвознавець, музейний діяч, археолог. Дочка Президента ВУАК академіка Олекси Петровича Новицького. Учениця Д.М. Щербаківського. 1916 р. закінчила із золотою медаллю гімназію, навчалася на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих курсів у Москві, у Феодосійському та Київському інститутах народної освіти. Одночасно була слухачкою Київського археологічного інституту. Із 1924 р. працювала у відділі шиття й тканини Лаврського музею культів та побуту, 1925 р. – аспірантка кафедри мистецтвознавства у Харкові, потім – у Києві. Від 1 лютого 1928 р. – завідувачка відділом шиття й тканини Лаврського музею. 1933 р. М.О. Новицьку як «ідеологічно класово чужий елемент націоналістично-ворожого орієнтації» звільнено з роботи в музеї із забороною працювати у наукових установах. Тривалий час (1934–1941) вона була телеграфісткою, бібліотекарем, завідувала книгосховищем Київської науково-технічної бібліотеки, працювала заступником директора бібліотеки Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. У повоєнні роки обіймала посаду с. н. с. у Кабінеті народної творчості Академії архітектури УРСР (*Студенець Н.* Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність (до 110-річчя з дня народження) // *Студії мистецтвознавчі.* – 2005. – Ч. 3(11). – С. 103–106; *Корпусова В.М.* Родина О.П. Новицького, М. Вязьмітіна – київські друзі М. Волошина // *Українська біографістика.* – 2009. – Вип. 5. – С. 176–185).

¹⁷ Новицька М. Датовані епітрахілі лаврського музею 1640–1743 р. // *Український музей.* – С. 51–70.

¹⁸ Там само. – С. 57.

¹⁹ Відділ шиття й тканини, утворення якого в складі Лаврського музею було доручено у 1924 р. М.Я. Рудинському (НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 26, арк. 2зв.), 1925 р. нараховував 1200 експонатів. Згідно з постановою від 29 вересня 1926 р. про утворення ВМГ цей відділ увійшов до складу культурно-історичного заповідника (Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника / А.Д. Гришин, П.В. Голобуцкий, Е.П. Кабанец и др. – К., 1992. – С. 111, 115).

провадиться робота властиво попівщини. В статті Новицької не позначено класової ролі і класового змісту попівських епітрахілів, нема жодного рядка, що говорив би про попівський ритуальний одяг, як знаряддя класового гніту трудящих мас, натомість «Український музей» вважає далі в цій статті, що: *«Досить згадати ім'я Мазепи, Петра Могили та ин., щоб оджити перед нашими очима величезну картину розвитку українського меценатства, що особливо тісно було зв'язане з культурно-національним відродженням України в XVII та на початку XVIII в.в.»*²⁰.

Стаття [В.В.] Дубровського²¹, що в той час керував музейною секцією НКО²² завершує собою політичний зміст збірника «Український музей». Дубровський як сенатор музейництва розуміє музей лише як освітню установу, *«що [науково] збирає, систематизує, переховує, вивчає, публікує та експонує для широкої популяризації пам'ятки матеріальної культури й природи»*²³. Але і політичних питань Дубровський також не обминає. *«Генеральне значення музеїв з марксівським підходом до них (пише далі В. Дубровський) є: 1) в тому, що вони відбивають досягнення й міць класи, яка домінує в ту чи іншу епоху»*²⁴. Виходить, що марксівська експозиція потрібна лише після пролетарської революції, а експозиція дореволюційної епохи в розумінні Дубровського повинна «відбивати досягнення і міць» поміщиків, буржуазії. Західну Європу Дубровський також хоче показувати, очевидно, виходячи з досягнень та «міць» тих класів, що там на сьогодні панують. Це явна і нічим не прихована форма

²⁰ Новицька М. Зазн. праця. – С. 54.

²¹ Дубровський Василь Васильович (1897–1966) – український історик-орієнталіст, громадський діяч. Член Наукового товариства ім. Шевченка, Української вільної академії наук, Українського історичного товариства. Закінчив Чернігівську духовну семінарію, Ніжинський історико-філологічний ін-т ім. кн. О. Безбородька (1919). Захистив дисертацію при Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури (1925). Викладав історію України в Чернігові (1920–1925) та у Харківському ІНО (1925–1928). Інспектор охорони пам'яток культури в Управлінні наукових установ (1925–1929), науковий співробітник кафедри історії української культури ім. акад. Д. Багалія та Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. 1933 р. заарештований за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності та засуджений до п'яти років виправних робіт. Відбував ув'язнення в Забайкаллі (1934–1939). Під час окупації – проф. Харківського університету та голова харківського товариства «Просвіта» (1941–1943). З 1944 р. – на еміграції (Ясь О.В. Дубровський Василь Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д. – К., 2004: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Dubrovsky_V; Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Медобори-2006, 2011. – 544 с.).

²² Йдеться про музейно-бібліотечну секцію Управління науковими установами НКО УСРР.

²³ Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні // Український музей. – С. 21.

²⁴ Там само. – С. 24.

войовничого фашизму. Характерно, що це реакційне музейництво Курінний як редактор цього збірника обстоював на зборах другого відділу ВУАН²⁵ 26/11–32 р., як досягнення радянського музейництва. Це явна і нічим не прикрита форма фальсифікації марксизму і спроба змінити його попівщиною, сухим вузько-технічним академізмом властивим для поміщиків і буржуазії.

З рештою праці самого Курінного також говорять за те, що він з 1919 р. ні на крок вперед не посунувся. Приміром в своїй праці про «Лаврські інтролігатори 17–18 століть»²⁶ Курінний виразно доводить що він також стоїть на позиціях того ж самого академічного техніцизму, не подаючи жодного натяку на класовий зміст монастирського мистецтва. Натомість маємо апологію ченців, попівщини.

Ця попівщина також виразно виявляється в друкованих працях Б. Пилипенка²⁷. В «Ювілейному збірнику на пошану академіку М.С. Грушевському»,

²⁵ Другий Соціально-економічний відділ ВУАН, утворений 1930 р. внаслідок реструктуризації історико-філологічного та соціально-економічного відділів академії.

²⁶ *Курінний П.* Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття / Укр. наук. ін-т книгозн. – К.: Держтрест «Київ-Друк», 1-ша фото-літо-друк., 1926. – 39 с.

²⁷ *Пилипенко Борис Кузьмич* (1892–1937) – український художник, етнограф, мистецтвознавець. Закінчив Чернігівську гімназію (1911) і юридичний факультет Київського університету (1918). Наукову роботу розпочав у Чернігівській вченій архівній комісії під керівництвом В.Л. Модзалевського, де збирав матеріали про українське народне мистецтво, упорядковував архів Музею В. Тарновського. Член Чернігівського товариства художників (1912), інструктор Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (1920), багато зробив для створення Чернігівського етнографічного музею та очолював його 1922 р. Після злиття музейних осередків міста в єдиний Чернігівський державний музей Б.К. Пилипенко до початку 1926 р. був завідувачем етнографічним відділом. Одночасно керував етнографічною секцією Чернігівського наукового товариства (1923–1925). З 1926 р. очолював відділ побуту й ідеології Всеукраїнського соціального музею ім. Артема у Харкові та став аспірантом етнологічно-краєзнавчої секції кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія. З 1927 р. повернувся до музейної діяльності: завідувач етнографічним відділом Харківського історико-художнього музею, співробітник Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві (1929–1933). Заарештований 25 лютого 1933 р. і звинувачений в участі у міфічній Українській військовій організації, 1934 р. за недоведеністю складу злочину звільнений під підписку про невиїзд. У липні 1934 р. його справа була припинена. Поновився на роботі у Київському історичному музеї, у 1934–1935 рр. – співробітник ВМГ. Вдруге заарештований у квітні 1935 р. і звинувачений у проведенні підпільної терористичної діяльності з метою створення самостійної Української держави з фашистським ладом, підготовкою терористичних актів проти партійних і державних діячів України. Засуджений Військовим трибуналом Київського військового округу від 14 лютого 1936 р. до семи років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у Соловецькому таборі. 9 жовтня 1937 р. судова трійка УНКВС Ленінградської області засудила Б.К. Пилипенка до розстрілу. Розстріляний в урочищі Сандормох (Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / Горбик В.О. (кер.), Герасимчук В.Є., Даниленко В.М. та ін. – К., 2011 (далі – Українська діаспора в Російській Федерації). – С. 147–148).

в статті про «Нові печери м. Чернігова»²⁸ він пише так: «печери почато копати в 1918 р. ... тут стихійно прорвалося пригноблене обличчя митця-українця в найвно-примітивному суто-народному оформленні зразків минулого і сучасного». Це попівщина войовничого гатунку. На зборах 20/11-ц. р. [1932 р.] Б. Пилипенко зрікся попередніх своїх шкідливих концепцій, але наскільки це було щиро казати тяжко. Треба, щоб партосередок за ним простежив.

В. Козловська²⁹ «археолог» стоїть виразно на позиції самобутніх культур в археології. До цього часу вона шукала, користуючись з археології, початків української держави там, де суспільство перебувало мало не в стані родових патріархальних відносин. В процесі обстеження музеїв бригадою, а також в силу дискусії, що зараз розгорнулася в академії наук Козловська почала маскуватись в той спосіб, що зняла критику Городцова³⁰, Макаренка³¹,

²⁸ Пилипенко Б. Нові печери // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. – 1928. – № 76: Ювілейний збірник на пошану академіку М. С. Грушевському з нагоди його 60-річчя. – Ч. 1. – С. 103–130.

²⁹ Козловська Валерія Євгенівна (1889–1956) – український археолог, музейний діяч. Закінчила жіночу гімназію та Вищі жіночі курси (історико-філологічне відділення) у Києві (1916). З 1914 р. зав. археологічним відділом Київського художньо-промислового і наукового музею. Одночасно з 1919 р. – член-співробітник всіх археологічних структур у межах УАН (ВУАН), у тому числі: вчений секретар археологічної й мистецтвознавчої секції ВУАК, науковий секретар Трипільської комісії ВУАК, секретар Софійської комісії, завідувача сектором феодалізму СІМК, т. в. о. керівника археологічним музеєм, член Комісії з вивчення історії Києва при Інституті археології АН УРСР. Наприкінці 1933 р. була звільнена з роботи та якийсь час перебувала під арештом за звинуваченням у приналежності до Спілки визволення України. Деякий час залишалася без роботи, працювала касиркою у магазині. З 1938(?) р. – співробітник Інституту археології АН УРСР. В окупованому Києві працювала у музейних установах. 1943 р. виїхала до Львова, де працювала у археологічному музеї, 1944 р. – до Німеччини, 1950 р. – емігрувала до США. Член археологічної секції НТШ та археологічної секції УНТ. Дійсний член УВАН (Українська Вільна Академія наук у Нью-Йорку (1949) (*Латуха Т.* Наукова та суспільна діяльність археолога В. Є. Козловської // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. – Біла Церква, 1994. – С. 62–64; *Ляшко С.* Валерія Козловська // Енциклопедія Трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – К., 2004. – С. 227; *Павлова В.* Сторінки життя Валерії Козловської // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 70–83).

³⁰ *Городцов Василь Олексійович* (1860–1945) – видатний російський археолог (*Белозерова І.В., Кузьминых С.В., Сафонов І.Е.* Жизненный путь Василия Алексеевича Городцова (к 150-летию со дня рождения) // Российский археологический ежегодник. – СПб., 2011. – № 1. – С. 472–510; *Кузьминых С.В., Белозерова І.В.* Русская археология на переломе эпох: В.А. Городцов в 1920-е гг. // Евразийский археолого-историографический сборник. – Спб.; Красноярск, 2012. – С. 131–153).

³¹ *Макаренко Микола Омелянович* (1877–1938) – український археолог, мистецтвознавець, музезнавець, художник (*Макаренко Д.Є.* Шлях до храму: Науково-історичне есе. – К.: Хрещатик, 2006. – 128 с.; *Німенко Н.А.* Велет українознавства (до 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) // Сумська старовина. – 2002. – № X. – С. 5–25).

Хвойка³² та ін. археологів, поверхово формалістично, а головне про себе вона не сказала ні одного слова. Її буржуазна методологічна позиція виразна в її останніх статтях: «Срібний скарб часів великого переселення народів»³³ та в цілій низці заміток і статтів у журналі «Хроніка археології та мистецтва»³⁴, «Звідомлення ВУАК»³⁵ та ін. Характерне для праць Грушев'янська нацдемовщина і музейне старе рутенерство.

Виразним виявом попівщини є розуміння музейної справи з боку наукового співробітника Лаврського музею Черногубова³⁶. В своїй доповідній записці

³² Хвойка Вікентій В'ячеславович (1850–1914) – український археолог чеського походження, музейний діяч (*Колеснікова В.А.* Сторінки життя Вікентія Хвойки. – К.: Інститут археології НАН України, 2008. – 76 с.; *Колеснікова В. А.* Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К.: Корвін Пресс, 2007. – 192 с.).

³³ Козловська В.Є. Срібний скарб часів великого переселення народів із с. Фатівиж на Чернігівщині // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. – 1928. – № 76: Ювілейний збірник на пошану академіку М. С. Грушевському з нагоди його 60-річчя. – Ч. 1. – С. 44–52.

³⁴ В. К. [Валерія Козловська] Виставка археологічних знахідок Донецького городища // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 80; Козловська В.Є. Новіші археологічні дослідження на терені Білоцерківщини // Там само. – С. 39–48; *Її ж.* Розкопки року 1930 у Києві на горі Дитинці // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1931. – Ч. 3. – С. 49–52. Докладно про репресивне переслідування авторів видання «Хроніка археології та мистецтва», а також про вилучення з друку Ч. 4–5, див.: *Блокінь С.І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917–1941. – Т. 2. – Дрогобич, 2013. – С. 769–773.

³⁵ Козловська В.Є. Відрядження в с. Тулинці Ржищівського району // Коротке звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С. 39–40; *Її ж.* Експерсії й догляд за знахідками підчас комунальних робіт у Києві за р. 1926 // Там само. – С. 51–53; *Її ж.* Розкопки на хуторі Гороб'ївка 26.IX–30.IX р. 1925 // Коротке звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 72–73; *Її ж.* Розкопки біля с. Сушківка на Гуманщині (жовтень 1926 року) // Коротке звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С. 45–47; *Її ж.* Розкопки в Бориспільському районі року 1926 // Там само. – С. 48–50; *Її ж.* Розкопки на території стародавнього Бориспільського городка // Коротке звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 92–93; *Її ж.* Розкопки у с. Верем'ї у жовтні р. 1925 // Там само. – С. 51–53; *Її ж.* Розшуки та розкопки на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики. Липень-вересень 1926 року // Коротке звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С. 40–44.

³⁶ Черногубов Микола Миколайович (1873–1941) – український мистецтвознавець, музейний діяч. Закінчив класичну гімназію і словесне відділення історико-філологічного факультету Московського університету (1893–1897). Запрошений працювати над архівом П.М. Третьякова – засновника московської картинної галереї, з 1902 р. – заступник хранителя галереї. 1917 р. переїхав до колишнього маєтку П.І. Харитоненка в Наталівці на Харківщині, де організував один із перших в Україні маєтковий музей мистецтва та побуту. 1930 р. у зв'язку із розформуванням музейної колекції в Наталівці М.М. Черногубов переїхав до Києва, влаштувався у ВМГ. З 1933 р. зазнав безкровних репресій – цькування зі сторони партійних органів. У другій половині 1930-х рр. – консультант Київського музею російського мистецтва, працював у художній реставраційній майстерні. Загинув за невідомих обставин у жовтні 1941 р. (*Кабанець С.П., Качан Р.І.* Микола Черногубов: постать на тлі епохи // Лаврський альманах. – 2009. – Вип. 24. – С. 31–41).

«Место фонда станковой живописи в системе Лаврского музейного городка» він писав так: «Через древнюю икону в глазах даже самых предубежденных против нас европейцев, не варвары, не пришельцы, а культурные с ними братья, по общему с ними родоначалнику великой культуры античной». Характерно, що дирекція Лаври після цього доручає Черногубову відповідальнішу роботу збирання матеріалів для антирелігійної експозиції, доручаючи йому навіть вилучати речі з церков. 20/11–32 р. на зборах музейників Черногубов намагався виправдатися. Він зазначив, що в церковних образах він «ценит только художественное значение», посилаючися в цьому на авторитет якогось Муратова³⁷ (чи не нісенитниця), а за першого російського Марксиста висував якогось Виноградова³⁸.

Бригада звертає також увагу і на алілуйство члена ВУАКу і представника до-історичного музею Шевченка М. Ткаченка³⁹. В своїй книжці «Нариси історії селян на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст.»⁴⁰ він робить наступ на Марксієвську історіографію, відкидаючи потребу досліджувати процеси класової боротьби. «Безумовно, – пише він на ст. 32, – це всебічне висвітлення історії

³⁷ Муратов Павло Павлович (1881–1950) – російський письменник та мистецтвознавець. Вчився в Інституті шляхів сполучення у Петербурзі, у 1904–1905 рр. – артилерійський офіцер. Працював у Рум'янцевському музеї (1906–1914). Протягом 1918–1922 рр. працював у відділі охорони пам'яток НКО РСФРР. 1922 р. висланий з СРСР. Спочатку жив у Німеччині, з 1923 р. – у Римі, з 1927 р. – у Парижі. Перед початком Другої світової війни переїхав до Великобританії. Був особисто знайомий із М.М. Черногубовим з 1900-х рр. (Толмачев В.М. Муратов Павел Павлович // Культурология: XX век: Энциклопедия. – Т. 2. – СПб., 1998. – С. 67–68).

³⁸ Вірогідно, йдеться про Віктора Володимировича Виноградова (1894/1895–1969) – російського літературознавця, лінгвіста-русиста, д. філ. н.

³⁹ Ткаченко Микола Михайлович (1893–1965) – український історик, археограф, архівіст, джерелознавець, літературознавець. Закінчив 2-гу чоловічу гімназію (1911) та історично-філологічний факультет Університету Св. Володимира у Києві (1916). Наукову працю розпочав в університеті під керівництвом проф. В.Ю. Данилевича. З 1918 р. працював у структурах ВУАН – Історично-географічній комісії, Історичній секції Українського наукового товариства у Києві, Всеукраїнському археологічному комітеті, Комісії Степової України, Археографічній комісії (у 1931–1933 її керівник). Асистент кафедри історії України і бібліотекар у Київському інституті народної освіти. У 1924–1927 – аспірант, у 1927–1930 – науковий співробітник Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського. 1928 р. заарештований органами ДПУ УСРР, але того ж року звільнений. 1933 р. звільнений з ВУАН як «класовий ворожий елемент». У 1930-х рр. викладав у школі. З 1939 р. за сумісництвом працював в Інституті української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. З 1942 р. науковий співробітник Інституту історії та археології АН УРСР у м. Уфі. 1947 р. звільнений з Інституту історії АН УРСР буцімто за «хронічне невиконання планів у 1942–1946 рр.». У 1947–1952 рр. – с. н. с. Інституту історії та теорії архітектури, у 1952–1963 – с. н. с. Інституту літератури АН УРСР. З 1963 р. на пенсії (*Білокінь С.І.* Київська школа акад. М.С. Грушевського: Олексій Баранович, Микола Ткаченко // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 108–131).

⁴⁰ Ткаченко М.М. Нарис з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. – К., 1931. – 179 с. – (Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXVI).

українського селянства треба тепер також переводити без того ухилу в бік вивчення кріпацьких відносин». На ст. 33 він висуває тезу, що досліджувати селянство потрібно як окрему суспільну групу, що «вже не раз цікавило не тільки дослідників а й ширші кола суспільства». Книжку друковано 1931 року, і вона без сумніву виступає за збереження куркульні «як окремої групи». Історіографію про селян Ткаченко поділяє за хронологічним принципом, не даючи жодної класової аналізи. Усіх авторів він залічує до категорії збирачів матеріалів, «бо вони виявляли шматки реального життя селян» (с. 71). Характерно, що новітню історіографію М. Ткаченко створює з осіб В. Романовського⁴¹, П. Федоренка⁴²,

⁴¹ *Романовський Віктор Олександрович* (1890–1971) – український історик, археограф, архівіст, д. і. н. (1947). Навчався в університеті Св. Володимира. Згодом став викладачем Київського університету та вищих жіночих курсів, Археологічних Інститутів у Києві та Одесі. За гетьмана П. Скоропадського був начальником інформаційного відділу Міністерства праці Української Держави. З 1919 р. член-редактор Постійних комісії для складання біографічних словників діячів України та історико-географічного словника української землі, член Постійної археографічної комісії (у 1930–1931 її керівник). Був директором Центрального Архіву Давніх Актів у Києві (1921–1931), науковим співробітником ВУАН (1928–1934) та Харківського науково-дослідного інституту історії української культури ім. Д. Багалія. За сфабрикованим звинуваченням у контрреволюційній діяльності двічі по кілька місяців перебував під арештом (1923, 1931). Звільнений з роботи в архіві й ВУАН (1931). Утретє арештований 1935 р., відправлений до виправно-трудоного табору на 5 років у Караганду. Після звільнення працював завідувачем учбовою частиною на педагогічних курсах при Карагандинському педагогічному інституті, доцентом цього інституту. З 1947 р. – проф. Ставропільського педагогічного інституту. 1989 р. посмертно реабілітований (Романовський Віктор Олександрович: Некролог // УДЖ. – 1971. – Вип. 4(121). – С. 154).

⁴² *Федоренко Павло Костянтинович* (1880–1962) – український історик, археограф, архівіст. Після закінчення сільськогосподарської школи протягом 1900–1908 рр. працював у селах Волині. Екстерном склав екзамен за курс чоловічої гімназії в Острозі й вступив до Київського університету св. Володимира (закінчив 1915). У студентські роки П.К. Федоренко розпочав серйозні дослідження з історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. 1916 р. влаштувався до щойно створеного учительського інституту у Чернігові, де продовжив викладання і в пожовтневі часи, очолював деканат, завідував кафедрою історії. Протягом 1923–1934 рр. П.К. Федоренко за сумісництвом обіймав посади вченого архівіста, директора, завідувача сектора Чернігівського губерньського, а потім краевого історичного архіву. У 1928–1929 рр. керував роботою історико-архівного семінару, учасники якого досліджували соціально-економічну історію краю XVII–XVIII ст. Член Чернігівського наукового товариства (з 1925 під егідою ВУАН), керував історико-філологічною (з 1929 – історико-краєзнавчою) секцією. 21 жовтня 1930 р. П.К. Федоренко був заарештований, 19 листопада того ж року звільнений з-під арешту. «За власним бажанням» він залишив викладання у Чернігівському інституті. 20 серпня 1934 р. П. Федоренка було заарештовано вдруге, але в жовтні знову звільнено через відсутність доказів «контрреволюційної діяльності». До роботи в архіві він, однак, не повернувся і надалі заробляв на життя на посаді плановика-економіста Чернігівської міської Ради. 14 жовтня 1938 р. відбувся третій арешт. П.К. Федоренка було засуджено до 5 років заслання в Казахстан. У роки війни викладав математику в Казалинському педагогічному училищі. У вересні 1945 р. повернувся в Україну і протягом року читав курс математики у Конотопському вчительському інституті. Згодом переїхав до Києва і в серпні 1946 р. влаштувався на посаду

С. Шамрая⁴³, О. Грушевського⁴⁴, І. [Ю.] Черкаського та Дорошенка⁴⁵ (69–70). Якщо до цієї групи додати самого М. Ткаченка картина стане для нас цілком ясна. Характеризуючи Марксівську історіографію М. Ткаченко залічує до неї Рожкова, Яворського⁴⁶ і Слабченка⁴⁷ (ст. 67), і жодного рядка не подає про селян з творів Маркса, Леніна, Сталіна і взагалі марксистів. Стаття М. Ткаченка про селян є спроба замінити марксизм яворщиною.

с. н. с. історико-культурного заповідника «Києво-Печерська Лавра». 1948 р. П.К. Федоренко переїхав до Корсуня, де до виходу на пенсію у грудні 1954 р. працював завідувачем відділу і за сумісництвом заступником директора з наукової частини Музею історії Корсунь-Шевченківської битви. 1959 р. реабілітований (Павло Костянтинівич Федоренко: Біобібліогр. покажч. / Скл. О.Б. Коваленко, Л.В. Студьонова, В.В. Ткаченко. – Чернігів: б. в., 2003. – 24 с.).

⁴³ *Шамрай Сергій Вікторович* (1900–1939) – український історик, дослідник проблем соціально-економічної історії та історичної географії України XVII–XIX ст. Навчався на історико-філологічному факультеті Українського Державного університету та етнографічному відділі Київського Археологічного інституту (1919–1924). З 1922 р. працював у ВУАН: н. с. кафедри історії українського народу (1923–1925), н. с. Історико-географічної комісії (1922–1933), співробітник комісії історії Правобережної України (у 1931–1933 – її керівник); аспірант, н. с. наук.-дослід. кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). У 1931–1933 рр. після від'їзду М. С. Грушевського до Москви фактично керував роботою Кафедри історії України доби торговельного капіталу при ВУАН. 1933 р. звільнений з роботи, заарештований і засуджений на три роки виправно-трудова таборів. Покарання відбував на Далекому Сході. У 1936–1937 рр. працював у Чернігові бухгалтером. Вдруге арештований у серпні 1937 р. і засуджений на 8 років таборів. Помер під час ув'язнення. Реабілітований 1958 р. (*Брега Г., Юркова О.* Шамрай Сергій Вікторович // *Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник.* – К., 2004. – Вип. 2, ч. 2. – С. 339–340).

⁴⁴ *Грушевський Олександр Сергійович* (1877–1942[1943]) – український історик, літературознавець, етнограф. Закінчив гімназію у Владикавказі та історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира (1899). Учень В.Б. Антоновича. З 1900 – викладач історії в Одеському університеті, приват-доцент. З 1906 р. почав викладати українською мовою, за що був звільнений. Працював у Московському університеті (1909), був приват-доцентом Петербурзького університету (1910). У 1918–1919 рр. – професор Київського університету, у 1920-х рр. – Київського інституту народної освіти. Входив до складу Української Центральної Ради. Був головою архівно-бібліотечного відділу Міністерства освіти Української Народної Республіки. В. о. заступника голови історичної секції ВУАН, директор постійної Комісії зі складання історико-географічного словника українських земель, керівник секції соціально-економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН, дійсний член Археологічної комісії, редактор «Історико-географічного збірника ВУАН». У липні 1933 р. звільнений з роботи, згодом заарештований як «один з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації...», що «проводив підривну роботу на ідеологічному фронті». 5 жовтня 1939 р. засуджений до п'яти років заслання до таборів Казахстану, де він працював рахівником, перебуваючи під наглядом міліції. Помер в одній з сільських лікарень 1942 р. (за твердженням місцевих жителів). За іншими даними — 1943 р. у с. Верхньо-Іртишськ (Казахстан). 1989 р. реабілітований посмертно (Олександр Грушевський (1877–1942): біобібліогр. нарис до 135-річчя від дня народж. – Луцьк, 2012. – 13 с. – (Дослідники Волині. Дати і долі; вип. 4).

В кожному музеї є невеличкий актив робітників, що проводить боротьбу проти старих методів роботи, запроваджуючи методи нові. Проте перебудова музею іде дуже повільними темпами, що говорить за те, що музеї найвідста- ліша ділянка культурної революції.

⁴⁵ *Дорошенко Дмитро Іванович* (1882–1951) – український історик, літературознавець, бібліограф, перекладач, політичний діяч. Навчався у Варшавському, Петербурзькому університетах; закінчив Київський університет св. Володимира (1909); секретар Українського наукового товариства у Києві (1908), секретар Катеринославської архівної комісії, редактор «Літописів» (1900–1913); редактор тижневика «Дніпрові хвилі» (1910–1913); член Центральної Ради, голова її Генерального секретаріату, міністр іноземних справ Української держави (1918); проф. української історії в Кам'янець-Подільському університеті (1919); член наукового товариства ім. Т. Шевченка (з 1923), проф. Українського вільного університету у Відні, Празі, Мюнхені; директор Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931); перший президент Української вільної академії наук (1945) (*Осташко Т.С.* Дорошенко Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К., 2004. – 688 с.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Doroshenko_D).

⁴⁶ *Яворський Матвій Іванович* (1884/1885–1937) – український історик. Закінчив юридичний факультет Львівського університету (1910), вивчав право у Віденському університеті. У роки Першої світової війни служив в австрійській армії: у 1914–1916 рр. – хорунжий 34-го австрійського піхотного полку, з 1917 р. – військовий перекладач, працював у штабі військового уповноваженого австрійського уряду при Українській Центральній Раді, згодом – при уряді гетьмана П. Скоропадського. Після проголошення ЗУНР у листопаді 1918 р. повернувся до Галичини, служив у військовій жандармерії Української галицької армії. У квітні 1920 р. вступив до лав більшовицької партії. На початку травня 1920 р. виїхав до Москви, згодом – до Казані. Наприкінці серпня 1920 р. повернувся в Україну. Викладав в Інституті народної освіти та Центральній партійній школі у Харкові. У 1921–1922 рр. – уповноважений Комуністичної партії Східної Галичини при ЦК КП(б)У. Наприкінці 1922 р. перейшов працювати на кафедру історії української культури в новостворений Інститут марксизму і марксознавства при Укрголовпрофосвіті НКО УСРР. 1924 р. призначений заступником, у 1926–1929 рр. – в. о. завідувача Управління науковими установами в Україні (Укрнаука) при НКО УСРР. Один із організаторів Українського товариства істориків-марксистів. Першим з українських істориків створив узагальнений курс історії України на методологічних засадах марксизму. Автор перших в українській історіографії марксистських підручників з історії України, праць з історії громадських рухів та революції в Україні. М.І. Яворський вів боротьбу проти «української буржуазної історіографії», передусім, проти школи М.С. Грушевського. 1928 р. М.І. Яворському надано ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації за опублікованими працями. З 1928 р. розпочалася його критика російськими істориками-марксистами, зокрема М.М. Покровським, за «націоналістичні перекручення». М.І. Яворський був звинувачений у підміні класового підходу «формально-націоналістичним», запереченні існування великої української буржуазії, наданні українській соціал-демократії революційних рис, недооцінці діяльності більшовицької партії в Україні в дожовтневий період. Боротьба з «яворщиною» стала одним з напрямів ліквідації української національної історіографії в УСРР. У червні 1929 р. М.І. Яворський обраний дійсним членом ВУАН. У лютому 1930 р. виключений з партії та звільнений з ВУАН. Виїхав з України до Ленінграда, де був 1931 р. заарештований органами ГПУ. Звинувачений у приналежності до неіснуючої організації «Український національний центр» і 7 лютого 1932 р. засуджений

Як перебудова музейної роботи, так і переозброювання музейників провадиться явно повільними темпами. Зокрема Київські музеї не виконали директив НКО про готування до весняної с/г виробничої компанії, не виконали роботи у напрямку зміцнення обороноспроможності країни. Не виконали директив в напрямку допомоги політехнізації школи, охорони пам'яток культури та природи, та цілої низки ин. В процесі роботи бригади ціла низка робітників, що стояли попереду на старих позиціях стали викривати свої ці позиції, зрікатися них, заважаючи своє бажання працювати по новому (Гіляров⁴⁸, Пилипенко, Рудинська⁴⁹,

---

до 6 років позбавлення волі. Покарання відбував у Соловецьких таборах. 9 жовтня 1937 р. постановою особливої трійки УНКВС Ленінградської області М.І. Яворський засуджений до вищої міри покарання. Вирок виконано 3 листопада 1937 р. Реабілітований 1989 р. (Українська діаспора в Російській Федерації. – С. 152–153).

⁴⁷ *Слабченко Михайло Єлисейович* (1882–1952) – український історик, правник, економіст. Навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету (згодом перейшов на юридичний факультет) Новоросійського (Одеського) університету та у Військово-Юридичній Академії в Петербурзі. 1918 р. – приват-доцент Українського університету в Києві й Кам'янці-Подільському, 1919 р. – доцент Одеського університету, у 1920–1929 рр. – проф. Інституту народної освіти в Одесі, голова Соціально-історичної секції Одеського наукового товариства й керівник Одеської філії н.-д. кафедри історії України в Харкові (з 1926); академік ВУАН (з 1929). Діяльність М.Є. Слабченка була обірвана в кінці 1929 р., коли його заарештовано, засуджено на процесі СВУ й заслано на Соловки (1930). По закінченню терміну ув'язнення, М.Є. Слабченко деякий час працював у місті Кіровську Ленінградської області, а незабаром переїхав у Первомайськ Одеської (нині Миколаївської обл.). 1937 р. повторно засуджений на десять років позбавлення волі. 1947 р. повернувся до Первомайська, де працював вчителем, у 1948–1949 рр. був інспектором міського відділу народної освіти. 1949 р. звільнений з роботи. 1989 р. реабілітований по смертю (*Шевчук А.В.* До питання щодо біографії Михайла Єлисейовича Слабченка // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи. – Ч. 2. – Суми, 2011. – С. 79–82).

⁴⁸ *Гіляров Сергій Олексійович* (1887–1946) – український мистецтвознавець, історик, музейний діяч. Навчався на природничому, а з 1906 р. – на історико-філологічному факультеті Київського університету. 1915 р. зарахований асистентом на кафедру історії мистецтв Київського університету, де 1917 р. заснував і очолив «Товариство дослідників мистецтв». З 1919 р. – співробітник Музею мистецтв ВУАН, згодом – учений секретар, з 1926 р. – заступник директора музею, а потім – охоронець. Багато зусиль доклав для дослідження, систематизації та обліку збірок. Був ініціатором створення при музеї аспірантури. З 1938 р. – член правління Спілки художників УРСР. Після визволення Києва призначений директором Київської музейної групи при Управлінні у справах мистецтв УРСР. 30 грудня 1945 р. заарештований і звинувачений у пособництві окупантам. 8 лютого 1946 р. С.О. Гіляров помер в лікарні Лук'янівської в'язниці (*Корнієнко Н.* Наукова діяльність С.О. Гілярова на матеріалах архіву музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) // Ханенківські читання. – Вип. 4. – К., 2002. – С. 5–23).

⁴⁹ *Рудинська Євгенія Яківна* (1885–1977) – український музейний діяч, перекладач, працювала у Музеї українських діячів науки та мистецтв при ВУАН. Тричі була заарештована (1923, 1930, 1934) (*Білокінь С.І.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 140).

Рулін⁵⁰), але певна частина від своїх попередніх позицій не зреклася (Козловська, Курінний, Ткаченко).

Бригада констатує явно недостатню партизацію музеїв, а в поодиноких випадках недостатність партійного та відсутність адміністративного керівництва (історичний музей Шевченка).

Бригада звертає увагу на виступ на зборах наукових робітників музеїв секретаря партосередку тов. Граніта⁵¹, в якому він допустився помилки. Тов. Граніт зазначив в своєму виступі, що збори пішли «неправильним шляхом, що потрібно звернути увагу на те, що в Києві розпочався похід на музеї» (не зрозумів політичного змісту перевірки музеїв 20/П...), це дало привід для явного ворожого виступу Волохова (с/г музей) проти заходів до організації обласних установ. Волохов заявив, що він апелює до «общественности» проти «разгрому музею». Бригада звертає увагу на те, що тов. Граніт не почав доручені йому роботи від НКО [щодо] розподілу музейних фондів поміж новою мережею музеїв м. Києва (доручення було одержане в січні місяці), не почав як бригадир методологічного штурму роботи історичного музею, про що було ухвалено 8/П з пропозиції науковців цього музею. За відомостями дирекції історичного музею тов. Граніт недостатньо приділяє уваги своїй роботі як аспірант (матеріали додаються).

Становище Київських музеїв на час обстеження їх бригадою таке:

1. Всеукраїнський історичний музей⁵², почав намагатися перебудувати свою роботу по новому. Відповідно директив НКО розробив досконалу схему відділу феодалізму, проробив кілька виставок до чергових кампаній минулого [19]31 р. (засівна, убіральна), розгорнув дуже цікаву виставку історії шкляної промисловості від найдавніших часів почавши, нашою радянською шкляною

⁵⁰ Рулін Петро Іванович (1892–1940/1941) – український театрознавець, педагог, музейний діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Професор історії українського і світового театру в Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка (1920–1934) та директор Київського державного Музею театрального мистецтва (1926–1936). У серпні 1934 р. звільнений із Театрального інституту за звинуваченням у пропаганді концепцій українського націоналізму, а згодом (1936) заарештований та засуджений до 6 років таборів за звинуваченням у «контрреволюційній націоналістичній діяльності», виконанні «націоналістичних установок» С.О. Єфремова, М.С. Грушевського та ін. 1939 р. родина П.І. Руліна повернулася до Києва (Іващук Л.А. Петро Іванович Рулін — перший директор Музею театрального, музичного та кіномистецтва України // *Українська біографістика*. – Вип. 7. – 2010. – С. 180–191).

⁵¹ Граніт Я. [Яків?] – співробітник Історичного музею. Член партії з 1918 р., колишній чекіст. Будучи аспірантом, очолював парторганізацію музеїв м. Києва. Восени 1932 р. під час прийому до аспірантури Історичного музею був представником від парткомітету. На відкритих партзборах Історичного музею у квітні 1933 р. розглядалося питання про виключення Я. Граніта з партії (Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / С.І. Білокінь (наук. коментар) // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – Вип. 11. – 2003. – С. 173).

⁵² Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка (ВІМ/ВІМіШ). Заснований 1899 р. як Художньо-промисловий та науковий музей у м. Києві.

промисловістю кінчаючи. Одночасну з цим бригада відмічає цілу низку ненормальностей в роботі цього музею: насамперед, музей не має будь-якого керівництва. На протязі цілого року музей перебуває фактично без директора. тов. Струхманчук⁵³, що є заступник директора з роботою не справляється, музейних завдань провести не може, бо як музейник підготовлений дуже погано і готуватися бажання не виявляє. Наслідком цього є в музеї дуже багато старого: відділ старого Києва⁵⁴ нагадує типову антикварну крамничку, відділ мистецтва не виявляє класової суті мистецтва, в окремих місцях приховує класову суть, ідеалізуючи окремих художників буржуазних напрямків. Властиво того, що говорити про цей музей, як про музей історичний, окрім виставки скла, нема нічого. Відділ пролетарської революції та соціалістичного будівництва зовсім ще не розроблений, навіть немає писаних проєктів, а це повинна бути головна частина роботи цього музею. При музеї є аспірантура⁵⁵. Партизація її 75%. Намічено і відбуваються семінари з історії України, керує проф. Оглоблін⁵⁶,

⁵³ *Струхманчук Яків Михайлович* (1884–1937) – український графік, карикатурист, портретист. Навчався у Бережанській та Львівській гімназіях. Протягом 1903–1908 рр. студював у Краківській, а 1909–1912 рр. – Паризькій академіях мистецтв. Співробітник сатирично-гумористичних львівських журналів «Зеркало», «Жало» та ін. У часи Першої світової війни та Визвольних змагань – старшина Січових Стрільців та ад'ютант Командувача УГА генерала М. Тарнавського. У 1921–1924 рр. завуч Вищих педагогічних курсів у Тальному. З кінця 1920-х рр. – науковий співробітник, згодом заступник директора ВІМіШ. На початку 1933 р. Я.М. Струхманчук заарештований «за контрреволюційну діяльність, націоналізм та приналежність до Української Військової Організації», у листопаді 1933 р. – розстріляний. 1964 р. реабілітований «за відсутністю складу злочину» (Художник Яків Струхманчук – жертва сталінського терору / Ред.-упоряд. Олекса Мусійко. – К.: Дніпро, 1997. – 204 с.).

⁵⁴ Більш докладно про відділ «Старий Київ» див.: *Федорова Л.Д.* Діяльність Київського художньо-промислового і наукового музею та Історичної секції ВУАН зі створення Музею Києва // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 19. – 2011. – С. 116–129.

⁵⁵ Аспірантську підготовку при ВІМ протягом другої половини 1920-х – на початку 1930-х рр. проходили, зокрема, Сильвестр Сильвестрович Магура, Кирило Юхимович Коршак, Неоніла Леонівна Кордиш, Татяна Андріївна Мішківська, Антон Григорович Слюсарський, Іван Михайлович Снігур.

⁵⁶ *Оглоблін Олександр Петрович* (1899–1992) – український історик, архівіст, музейник, політичний діяч. 1917 р. після закінчення гімназії вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Педагогічну і наукову працю розпочав 1919 р. 1922 р. очолив кафедру нової історії України. Одночасно очолював комісію із заснування музею М.П. Драгоманова та завідував історичною бібліотекою ім. О.М. Лазаревського (1921–1926). Заснував при ВІНО/КІНО історичний семінар вищого типу (1923–1928), який готував спеціалістів для вищої школи й науково-дослідної роботи. З 1926 р. працював у структурах ВУАН як науковий співробітник численних комісій академії. Арештований наприкінці 1930 р., на початку 1931 р. звільнений. Після дискусії за доповіддю Т.Т. Скубицького щодо «буржуазної Оглоблінської концепції» українського історичного процесу (27–28 травня 1931 р. у Києві) О.П. Оглобліна стали вважати в УСРР/УРСР типовим буржуазним істориком, якому не місце серед учених України. Він втратив усі кафедри. У 1931–1932 рр. працював заступником директора ВІМ, у 1932–

мистецтвознавства, керує проф. Ернст⁵⁷, етнографії та побуту, керує Пилипенко, крім того при будинкові наукових робітників аспіранти слухають курс діамату. Констатується відсутність семінару з музеєзнавства, явно незадовільне з методологічного боку керівництво семінаром з боку Ернста та Пилипенка. Ненормальним є те, що партійці-аспіранти незадовільно виконують і відвідають семінарску роботу. В музеї не провадиться жодної політосвітньої роботи з відвідувачами. Пояснення дають глядачам напівписемні наглядачі, які не знають змісту експонатів, науковий персонал та аспіранти в цій роботі ніякої участі не беруть. Листа тов. Сталіна в музеї не пророблялося.

2. Лаврський антирелігійний музей⁵⁸ проробив велику роботу в напрямку перетворення колишнього релігійного капища на осередок антирелігійної

1933 рр. очолював Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів. 1933 р. знову звинувачений у буржуазному націоналізмі і позбавлений права займати будь-які наукові посади, проте 1937 р. він став старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. Під час окупації з 21 вересня по 25 жовтня 1941 р. був головою Київської міської управи, у 1942–1944 рр. – директор Музею-архіву переходнової доби та проф. Київського університету. З 1944 р. в еміграції – у Чехії, Німеччині, США (з 1951). У 1944–1951 рр. – викладач та проф. Українського вільного університету в Празі та Мюнхені. З 1951 р. – голова історичної секції Української вільної академії наук у США. Голова українського історичного товариства в США (з 1965) (*Верба І.В.* Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К.: б. в., 1999. – 380 с.).

⁵⁷ *Ернст Федір Людвинович* (1891–1942) – український мистецтвознавець, музеєзнавець, історик, видатний спеціаліст з української архітектури та образотворчого мистецтва XVII–XX ст., організатор пам'яткоохоронної справи в Україні. Навчався у Берлінському (1909–1910) і Київському (1910–1914) університетах. У серпні 1914 р. був заарештований і висланий у Томську обл. Після повернення у 1917–1919 рр. закінчив навчання у Київському університеті. У 1920-х рр. – професор Археологічного та Художнього інститутів у Києві, науковий співробітник ВУАН: член Софійської комісії (1921, 1923), учений секретар Археологічної комісії (1923); член Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Історичного товариства Нестора-літописця, УНТ в Києві (секретар секції мистецтв з 1918 р.). З кінця 1917 р. – учений інструктор Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини, у 1926–1930 рр. – київський крайовий інспектор по Київщині, Волині, Поділлію і Чернігівщині при НКО УСРР. У 1923–1933 рр. – завідувач художнього відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві. 1933 р. був заарештований і засуджений, працював на Біломорканалі у 1934–1937 рр. Після звільнення працював у музеях Алмати (Казахстан) та Уфи (Росія). 16.07.1941 р. був знову заарештований і 1942 р. розстріляний. Реабілітований посмертно (*Білокінь С.І.* В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 286 с.).

⁵⁸ Йдеться про ВМГ. Докладно про організацію, реструктуризацію та зміну назв Лаврського музею протягом міжвоєнного періоду: *Качан Р.І.* Розвиток музейної справи на території Києво-Печерської лаври у першій чверті XX ст. // Лаврський альманах. – Вип. 15: До 80-річчя Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. – 2006. – С. 7–12; *Ковалева Л.І.* Зміна назв Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника за 80 років існування // Там само. – С. 13–20; *Полюшко Г.В.* Лаврський музей культів та побуту і перетворення його у 1920-х роках на історико-культурний заповідник // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми. – К., 2012. – С. 40–56.

пропаганди. Енергійними заходами активу музею вкупі з Київською радою товариства Безвірників зовсім ліквідоване релігійне життя на терені лаври⁵⁹. Музей провів велику роботу [по] реставрації будівель на терені лаври, та впорядкування музейних збірок. Велику роботу переведено в напрямку політосвітнього обслуговування відвідувачів, що в 1931 р. досягло відвідуванням 262 043 осіб. Одночасно з цим бригада звертає увагу на такі хибні моменти в роботі музею: а) у відділі історії релігії не показано генези релігії, в кількох місцях має місце механістична експозиція (куток походження хреста); б) лаврський музей є разом з тим державний культурно-історичний заповідник, його завдання показати лавру як осередок класового гніту в минулому, та осередок радянського будівництва в сучасному. В лаврі не збережено жодного комплексу, що в повній мірі говорив би про зміст старої лаври, недостатньо проводиться робота в напрямку відображення процесів соціалістичного будівництва, зокрема безвірницького руху; в) домінує нездоровий формалістичний метод роботи, що особливо позначається у відділі шиття й тканин, в якому за рубрикою цього «шиття» поховано класову суть попівського ритуального одягу. В цьому відділі має місце також ідеалізація куркульського побуту, що йде тут під рубрикою «українського селянського шиття». В музеї нема відділу, що показував би зміст і форми попівського вбрання, як знаряддя класового гніту; г) Лаврський музей не проводить наукової роботи в царині антирелігійної пропаганди, його друкована продукція приблизно на 95% по кількості друкованих аркушів не відповідає завданням заповідника та антирелігійного музею. Популярної літератури, що висвітлювала б стару і нову лавру майже не друкується. За весь час існування музею надруковано 6 невеличких брошурок⁶⁰, в яких є сила помилок і невірних моментів; д) Лаврський музей не проводить ніякої роботи в напрямку дослідження релігійних пережитків у побуті трудящих мас, і не провадить проти цих пережитків належної боротьби, хоча має для того всі можливості; е) окремі члени партії не приділяють достатньої уваги антирелігійній роботі музею (Денісова⁶¹), мало місце і викривлення партійної лінії в роботі з боку тов. Львовича⁶² про що є рішення партосередку.

⁵⁹ Рішення «Про закриття Києво-Печерської лаври і виселення її ченців» ухвалено 18 листопада 1929 р.

⁶⁰ Наприклад: *Львович С.* Безбожна лавра. – К., 1930. – 7 с. – (Всеукр. музейний гор.-док. – № 4).

⁶¹ Вірогідно, йдеться про Григорія Івановича Денісова – співробітника ВМГ, призначеного 1930 р. завідувачем відділом пам'яток (до відділу входили Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, Спас на Берестові, Ближні та Дальні печери) (*Геппенер-Лінка Н.В.* Зазн. праця. – С. 154).

⁶² *Львович (Тутковський) Сергій Павлович* (1898–1937) – за фахом викладач діалектичного матеріалізму. Лівий есер (1917–1919), боротьбист (1919–1920), член КП(б)У (1920–1934). Заступник директора ВМГ з наукової роботи у 1930–1932 рр. Викладав у Київському державному університеті, комуністичному університеті ім. Косіора та педагогічному інституті. Восени 1934 р. під час чистки виключений з партії. Ув'язнений 20 вересня 1937 р., розстріляний 17 листопада 1937 р. (*Геппенер-Лінка Н.В.* Зазн. праця. – С. 172).

Бригада звертає увагу на той великий мінус в роботі музею, що його штати дуже мало заповнені антирелігійниками. Не розроблюється зовсім лаврський архів, що є основне джерело для дослідження старої лаври.

3. Археологічний музей ВУАН⁶³, що його організовується з директив НКО не має ще зламу в своїй роботі. В минулому [19]31 році цей музей накреслив експозиції, виходячи з буржуазних розумінь історичного процесу. Скеровано було розгортати роботу музею, виходячи з принципів шукання самотутніх культур. За планом цього музею малося на меті показати: 1) доісторичні стародавності; 2) стародавності енеолітичної культури, 3) скіфо-сарматські стародавності, 4) стародавності доби переселення народів, 5) слов'янські стародавності, 6) археологію історичних часів, 7) історію археології. У вересні минулого року НКО наказав скасувати цю схему, як схему формалістичну, рутенерську, схему, що відповідає буржуазному розумінню історії, і наказав також до 1 грудня розробити нову схему. Але всі ці заходи не виконані. Нової схеми не розроблено і до сьогоднішнього дня. В планах роботи на 1932 р. накреслено правда відкрити музей в березні місяці⁶⁴, але характерне те, що в тематичному плані переробку нової експозиції накреслено в травні місяці. Це є відображення тієї плутанини, що панує в цьому музеї від початку і до кінця. Звертає на себе увагу той факт, що музей накреслив пророблювати твори Маркса, Енгельса і Леніна, після того як музей буде відкрито. Зрозуміло, що марксизм тут розуміють як побічне явище. В музеї явно незадовільно з методологічного боку провадиться підготовка аспірантів⁶⁵. Музей зовсім

⁶³ Ідея утворення окремого Археологічного музею виникла 1927 р. У зв'язку із реорганізацією Київського інституту народної освіти (ІНО) Археологічний музей колишнього Київського університету був згорнутий, його колекції 1928 р. перевезені на територію ВМГ. Вони мали стати частиною запроєктованого Археологічного музею ВУАН, потреба утворення якого була обговорена на нараді музейних робітників у Києві (1928). Другою частиною Археологічного музею ВУАН мав стати археологічний відділ ВІМ. Протягом 1929 р. обговорювались питання щодо фінансування та приміщення для майбутньої інституції. 31 грудня 1929 р. укладений протокол Упрнауки Наркомату Освіти в справі утворення низки музеїв (зокрема, й Археологічного) на терені ВМГ, внаслідок чого Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) на початку 1930 р. отримав низку доручень від I відділу ВУАН із цього питання. 13 січня 1930 р. президія ВУАК доручила В.Є. Козловській та П.П. Курінному підготувати відповідні матеріали і службові записки щодо цієї справи. Протягом 1930–1931 рр. було вирішено питання із виділенням для організації Археологічного музею 15 тис. крб. із ювілейних коштів ВУАН та виділення відповідного приміщення на території Лаврського заповідника. Врешті-решт, Археологічний музей ВУАН почав своє юридичне існування лише з другої половини 1931 р. (Яненко А.С. Щоденник наукового робітника Археологічного музею ВУАН С.С. Магури в контексті інституціональної історії археології міжвоєнного періоду // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської конференції. – Кам'янець-Подільській, 2014. – С. 373–379).

⁶⁴ Попередня експозиція відділу докласового суспільства була відкрита для відвідування лише 1 травня 1933 р. й одразу була піддана нищівній критиці (НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 495, арк. 39–40).

⁶⁵ Аспірантуру Археологічного музею ВУАН закінчив лише один здобувач – К.Ю. Коршак, який був переведений до Археологічного музею з аспірантури ВІМ.

відірваний у своїй роботі від марско-ленінських організацій. Листа тов. Сталіна формально зачитано на спільному засіданні з ВУАКом і прийнято до віdomу.

4. Музей мистецтв ВУАН⁶⁶, що його утворено із збірок Ханенка, стоїть на правильному ґрунті в своїй роботі. Його перебудовується і частково перебудовано за принципом класових напрямків в мистецтві, але в кількох місцях в цьому музеї є невірні методологічні рішення. В таблиці першій висувається «аристократично-аграрне суспільство» як окрему суспільну формацію. Такої формації в науці Маркса-Леніна нема. Основний недолік музею в тому, що в ньому немає сучасного мистецтва, в кількох місцях є механістичні твердження, як от трактовка [Бароко], римської теракоти тощо.

5. Театральний музей ВУАН⁶⁷ немає чіткого методологічного настановлення. Немає класового розмежування поміж театральними течіями. Керівник музею Рулін на запитання бригадира Кушнірчука про класовий зміст «Просвіти» не дав відповіді, пояснюючи це незнанням, але ж в експозиції музею «Просвіту» показується.

6. Етнографічний музей⁶⁸ являє собою збірку «діковінок». Панує старе буржуазне спрямування вузького типу етнографізму без аналізу соціальних процесів. Робітники музею зовсім не обізнані з марксівською літературою в питаннях етнографії. При вході в музей висить портрет буржуазного етнографа [Хв.] Вовка, а під ним текст з Маркса. Справляє враження, що тут намагаються Маркса підмінити Вовком. Зібрано досить цінні речі, що можуть бути використані для виставлення села епохи його соціалістичної перебудови, також для антирелігійної роботи, висвітлення побуту і т. ін.

7. Музей діячів науки та мистецтва⁶⁹ організовано з ініціативи Київського наукового товариства і його початковим завданням на той час було показати родословну української шляхти. Шлях роботи теперішній склад робітників на-

---

⁶⁶ У 1930-ті рр. датою заснування музею вважався 1920 р., його основою стала приватна збірка Ханенків. Про Музей мистецтв ВУАН у міжвоєнний період див.: *Корнієнко Н.* Музей Ханенків у 1920-ті роки (на матеріалах архіву музею) // Ханенківські читання. – Вип. 7. – К., 2005. – С. 5–23.

⁶⁷ Докладно про діяльність театального музею ВУАН див.: *Рулін П.* Український театральний музей: завдання й перспективи / Українська академія наук. – К.: Київ-Друк, 1927. – 21 с.; *Романча Л.А.* Джерела з історії Музею театального, музичного і кіномистецтва України (1921–1932) // Бібліотечний вісник. – 2009. – № 2. – С. 36–41.

⁶⁸ Більш докладно про Етнологічний музей ВУАН див.: *Гуржій О.І., Парахіна М.Б.* Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: Нарис діяльності. – К., 2004. – 248 с.; *Колеснікова В. А., Черновол І.В., Яненко А.С.* Музей (кабінет) Антропології та Етнології імені проф. Хв. Вовка. – К.: Стародавній Світ, 2012. – 87 с.

⁶⁹ Більш докладно про Музей діячів науки і мистецтва: *Бонь О.* Академік О.П. Новицький і Музей українських діячів науки та мистецтва // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 123–132; *Іващук Л.А.* Документальні джерела Музею українських діячів науки та мистецтва при ВУАН (1918–1933): загальний огляд // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 10. – 2009. – С. 195–210.

креслив правильний – показати на матеріальних речах, мистецьких зразках життя і діяльність видатніших представників науки і мистецтва, але в його роботі є багато недоліків. Немає чіткої класової диференціації персонажів в експозиції, дістали дуже недостатні кошти.

Музей революції⁷⁰ та сільськогосподарський музей перебувають нині на консервації, тому бригада не мала змоги обізнатися зі змістом роботи цих музеїв. Пропозиції.

Роботу Київських музеїв скерувати на виконання рішень XVII партконференції⁷¹, рішень ЦК ВКП(б) про початкову і середню школи, директив партії про оволодіння техніки, шести вказівок Сталіна, листа тов. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму». Цю роботу музеїв потрібно скерувати на поєднання теорії і практики, себто добитися, щоб музейні робітники, оволодівши революційною теорією Маркса-Леніна, через специфіку своєї музейної роботи сприяли практичному переведенню рішень партії. Вихідним пунктом для музейної роботи є боротьба за Марксо-Ленінську експозицію. Треба зосередити боротьбу проти рутенерства, що розраховане на показ речей за їх зовнішньою ознакою, без всякої системи, треба рішуче боротися і проти явища протилежного порядку, себто проти голої експозиції лише з написів та діаграм. Експозиція наукового музею повинна бути скерована в бік дослідження та експонування процесів соціально-економічного розвитку від первісного суспільства почавши, сьогоднішнім днем кінчаючи, даючи певні прогнози і на майбутнє. Основною роботою музеїв мусить бути дослідження та експонування процесів соціалістичного будівництва. Протягом 1932 року у всіх музеях розгорнути відділи, що висвітлювали б як наша партія стоячи в авангарді робітничої класи повела за собою пролетаріат та бідняцько-середняцькі маси селянства до Жовтневої перемоги, як саме партія, зміцнюючи перемогу жовтневої революції через роки громадянської війни, через НЕП привела пролетаріат до реконструкції народного господарства, до соціалістичного будівництва.

Чергові завдання музейної роботи в першу чергу мусять забезпечити відображення в експозиції виконання планів 1 п'ятирічки і пропаганду директив партії про виконання планів п'ятирічки 2-ї. Щоб виконати ці завдання потрібно:

Негайно призначити на директора історичного музею Шевченка чл. партії, історика України.

Провести раціональне використання штату робітників музею в бік забезпечення наукової та політосвітньої роботи.

⁷⁰ Про загрозовий стан, у якому опинився 1932 р. музей революції неодноразово повідомляв його директор Ю.Л. Харманінов: «...в февралі [1932] текущего года в связи с созданием Киевской области, музей в течение нескольких дней со всеми его фондами выбрасывают в сырую церковь [ВМГ]. Все делается в спешном порядке руками грузчиков, которые пакуют в ящики ценнейшие экспонаты и, свалив все на подводы, увозят...» (ЦДА-ВОУ, ф. 539, оп. 10, спр. 1112, арк. 8).

⁷¹ XVII партконференція ВКП(б) проходила у січні–лютому 1932 р.

В. Є. Козловська (крайня зліва), О. Винницький, П. М. Попов (стоять).
Лаврський музей культів та побуту. Музейний сад. 1923 р.
(ІР НБУВ, ф. 285, спр. 2965, арк. 3)

Негайно приступити до реалізації директив НКО про реорганізацію музеїв. Зокрема, по історичному музею: налагодити обслуговування відвідувачів музею, призначивши на те спеціального робітника, лекційну роботу покласти на всіх наукових робітників музею, зокрема аспірантів. Негайно почати збирання матеріалів до висвітлення процесів соціалістичного будівництва і розгорнути для того спеціальний відділ. Максимум уваги приділити історії заводів та історії промисловості, історії технічного прогресу. Запровадити семінар для аспірантів з музеєзнавства. Ліквідувати систематичне невідвідування семінарів окремими партійцями і аспірантами. Забезпечити належне керівництво

П. П. Курінний (крайній зліва), Б. П. Безвенгліньський (крайній справа), В. А. Стефанович (в центрі), К. І. Кржемінський (між В. А. Стефановичем і Б. П. Безвенгліньським).
20 травня 1924 р. Умань (НА ІА НАНУ, ф. 10 (П. П. Курінний), спр. 54, арк. 30)

Відділ шиття й тканини Лаврського музею. 28 лютого 1925 р. Ф. М. Морозов
(ІР НБУВ, ф. 278, спр. 430, арк. 5)

Екскурсія до Лаврського музею робітників Сталіна (Донецька) і Дніпропетровська біля відділу шиття й тканини. 7 листопада 1929 р. (Жовтневі свята). Всередині зам. Директора С. П. Львович, зав. відділу письма й друку П. М. Попов, зав. відділу нумізматики В. А. Шугаєвський, в. о. зав. відділу шиття й тканини М. О. Новицька, зав. збіркою Потоцького П. П. Потоцький (ІР НБУВ, ф. 285, спр. 2964)

аспірантів з методологічного боку. Наркомосвіті [УСРР] приділити більше коштів на розгортання роботи та реорганізації музею, та забезпечити його достатнім штатом наукових робітників. Звільнити приміщення музею від сторонніх мешканців, а ці приміщення використати для поширення музейної площі.

Ліквідувати продаж літератури, що містить в собі ідеологічно невитриманий зміст. Ліквідувати знеосібку в роботі музею, визначивши календарний план по кожній ділянці робіт (дирекція, кабінет, семінар, відділ, підвідділ, виставка і т. ін.) як і по музею в цілому.

По лаврському музею.

Роботу скерувати в бік боротьби проти релігій, вивчення решток релігійності в побуті трудящих і накреслення конкретних заходів боротьби проти них, висвітлення історії релігії як знаряддя експлуатації трудящих мас з боку панівних класів. До плану роботи цього музею на [19]32 р. потрібно внести такі зміни і додатки:

Забезпечити виконання етнографічної роботи і напрямку дослідів релігійності в побуті трудящих, і розгортання такої експозиції, що забезпечило б боротьбу проти цих пережитків.

Подати генезу релігії на засадах Марксо-Ленінської науки, усунути механістичні моменти з експозиції.

Відділ шиття і тканин розформувати, утворивши замість нього при відділі історії релігії та історії лаври підвідділи зняряддя релігійного смаку. Речі, що мають історичне та етнографічне значення передати до історичного музею, та музею мистецтв ВУАН.

Організувати відділ побуту лаврських тубельців від князів і церкви почавши, кріпаком і рабом кінчаючи.

Розгорнути відділ історії лаврської друкарні – показавши кому і як саме вона служила. Приміщення друкарні перетворити на музей, в наступному будівельному сезоні перевести потрібний для цього приміщення ремонт та реставрації. Розгорнути наукову роботу на дослідження історії релігії, рішуче боротися проти формалістичного етнографізму, техніцизму, за яким приховується подекуди класовий зміст релігійних речей.

Посилити партійне керівництво музеїв, членів партії, що їх призначено до цього музею на роботу зобов'язати основну свою увагу віддавати музею.

Призначити на директора музею чл. партії.

По академічних музеях

Археологічний музей повинен в своїй роботі бути скерований в бік відображення методологічних напрямків і техніки археологічного дослідження, а також ролі завдань і місця археології в системі інших соціальних наук. Рішуче ліквідувати тенденції на показ самотніх культур скерованих, боротися проти вузького академічного техніцизму.

Негайно приступити до вироблення схеми музею на засадах Марксо-Ленінської науки.

Не допускати дублювання роботи історичного музею (його експозиційної частини). Підготовку аспірантури провадити в купі з історичним музеєм.

Експозицію музею мистецтв ВУАН довести до сучасності, а для цього потрібно об'єднати його з картинною галереєю, додавши сюди ті художні збірки, що не йдуть до експозиції історичного та лаврського музеїв, одночасно виділити для тих музеїв фонди, що мають значення історичне, побутове, етнографічне, антирелігійне і т. ін.

Виправити тексти і написи, що мають хибний методологічний зміст.

Театральний музей скерувати на відображення класового змісту театральних течій (напрямок, шкіл) себто історії театру на Україні.

Ліквідувати тенденції, що тут проявляються, на показ окремих театральних одиниць. За планами роботи музею таку реорганізацію де накреслено треба забезпечити її виконання. Впорядкувати афіші, що дуже неохайно у вестибюлі музею порозвішувані.

Академії наук пред'явити більше коштів на наукову роботу.

Етнографічний музей ВУАН в такому стані, як зараз існувати не може. За планами роботи він далі накреслив показати динаміку соціалістичної перебудови села.

Аналогічна задача накреслюється для історичного музею, що повинен подати процеси соціалістичного будівництва в широких межах.

Зрештою штат цього музею виконати накреслених завдань не зможе.

Потрібно цей музей об'єднати з історичним музеєм.

Речі цього музею скористувати на відображення пережитків у сільському господарстві за 5-ма Ленінськими укладами. Речі, що характеризують релігійні пережитки передати до лаврського музею.

Приміщення музею скористувати для розгортання експозиції історичного музею в ділянці політехнізації школи.

Музей діячів науки та мистецтва скерувати на розгортання експозиції за методологічними напрямками, головну увагу приділяючи досягненням радянської академії. Показати досягнення ВУАМЛПНУ⁷². Чіткіше відмітити контрреволюційну діяльність [С.О.] Єфремова, [М.Є.] Слабченка та ін., а також буржуазні спрямування в науці [В.Л.] Модзалевського, [М.С.] Грушевського та ін.

Академічним [заходом] (президія II відділу) допомогти музеєві в ділянці методологічної класифікації персонажу в експозиції.

З приміщень ВУАН (історична секція, комісія рев. руху, кабінет технології тощо) передати музеєві речі що характеризують робітників ВУАН, якщо деякі з цих речей потрібні для академічної роботи, виготовити для музею копії.

Національно-геологічний музей⁷³ скерувати на відображення природних ресурсів потрібних для соціалістичного будівництва, зокрема на відображення місцевих природних ресурсів.

Звільнити приміщення, де стоїть кістяк мамонта, від шафи з ботанічним гербарієм, бо це закриває світло і не дає можливості музеєві розгорнути тут свої інші надто цінні матеріали.

Організувати відділ походження світу та людини.

Всі Київські музеї повинні негайно приступити до розгортання роботи по забезпеченню виконання планів весняної сільськогосподарської виробничої компанії.

Перевести за єдиною системою облік всіх музейних фондів м. Києва.

Видати репродукції з найкращих художніх експонатів, що висвітлюють процеси соціалістичного будівництва.

⁷² Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, система науково-дослідних установ, створена в Харкові за постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р.

⁷³ Національний геологічний музей УСРР при ВУАН був заснований 1927 р. В основу колекції музею покладено збірки колишнього Музею при Геологічному Кабінеті ВУАН, до яких долучено наукові матеріали з Геологічного та Мінералогічного Кабінетів Київського Інституту Народної Освіти (Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 197–203).

Зосередити партійне керівництво усією науковою та експозиційною роботою музеїв при партосередку ВУАН.

З метою підвищення кваліфікації музейних робітників організувати короткотерміновий семінар для музейних робітників м. Києва.

Для забезпечення охорони і переведення наукової та політосвітньої роботи над пам'ятками «Софія», «Андрій», «Десятинні вали» тощо, організувати в Києві державний культурно-історичний заповідник «Київський акрополь»⁷⁴.

Бригада звертає увагу на речі законсервованих музеїв – сільськогосподарського та музею революції перебувають в надзвичайно кепських умовах.

Потрібно терміново забезпечити ці музеї приміщенням, бо у вогких склепіннях лаврських церковів нищатья дуже цінні музейні матеріали.

---

⁷⁴ Зауважимо, що ще у жовтні 1930 р. Київська крайова інспектура Українського комітету охорони пам'яток культури при Укрнауці (УКОПК), яку на той момент очолював Я.М. Струхманчук (змінив Ф.Л. Ернста), виступила з ініціативою створення заповідника «Київський акрополь» «із головним осередком у Десятинній церкві», тоді ж було розпочато підготовку статуту та штату майбутнього заповідника (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 9, спр. 1496, арк. 53). Новий київський крайовий інспектор К. Антипович також підтримав ідею заснування «Київського Акрополя» як заповідника республіканського значення (Лист Київського краєвого інспектора охорони пам'яток культури К. Антиповича до Сектору науки НКО (копія до керівника музейної групи тов. Кушнірука К.І.) // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. VIII).

Відомості про авторів

БАЖАН Олег Григорович – к. і. н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

БУНЯК Олена Петрівна – завідувачка сектору Національного музею історії України

ВЛАСЕНКО Світлана Іванівна – начальник відділу Центрального державного архіву громадських об'єднань України

ЄМЕЛЬЯНОВА Тетяна Олександрівна – к. і. н., заступник директора Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного

ЄФІМЕНКО Геннадій Григорійович – к. і. н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЗИНОВІЙВА Юлія Юріївна – учений секретар Національного художнього музею України

ІЩУК Олександр Степанович – к. і. н., науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху

КИРИДОН Алла Миколаївна – д. і. н., професор, завідувачка відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КОСТЮЧОК Олександр Васильович – к. і. н., старший науковий співробітник відділу «Музей “Золоті ворота”» Національного заповідника «Софія Київська»

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович – д. і. н., професор, завідувач відділу Інституту історії України НАН України

КУЧЕРУК Олександр Сергійович – завідувач відділу Національного історичного музею України «Музей Української революції 1917–1921 рр.»

МАЛАКОВ Дмитро Васильович – киевознавець

МАЧУЛІН Леонід Іванович – письменник, краєзнавець

МОКРОУСОВА Олена Георгіївна – головний фахівець Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій

НИКОЛАСВА Наталя Борисівна – к. і. н., науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ОСТАПЮК Дар'я Петрівна – аспірантка Київського національного університету будівництва і архітектури

ПОЛЯКОВА Юліана Юріївна – театрознавець, головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

РОМАНЧУК Дмитро Олександрович – старший науковий співробітник Дніпропетровського національного історичного музею Д. І. Яворницького

САРАНЧА Галина Василівна – к. і. н., доцент, докторантка Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

СКУБІЙ Ірина Володимирівна – к. і. н., асистент Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. Петра Василенка

СТАРКОВ Валерій Андрійович – провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, директор Музею ФК «Динамо» Київ

ФАЙЗУЛІН Ярослав Миколайович – к. і. н., науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ХОДАК Ірина Олександрівна – кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

ШИРЯЄВ Тарас Вікторович – старший викладач Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури

ЮРКОВА Оксана Віталіївна – к. і. н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЯНЕНКО Анна Сергіївна – к. і. н., провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Наукове видання

ВІД УКРАЇНИ ДО УРСР

Матеріали Всеукраїнської наукової
конференції до 80-річчя перенесення
столиці радянської України до міста Києва,
м. Київ, 12 грудня 2014 р.

Верстка та оригінал-макет *Л. Мигаля*

Підписано до друку 17.11.2015 р. Формат 70x100 1/16
Ум. друк. арк. 21,78. Обл. вид. арк. 23,0.
Наклад 100. Зам. 42. 2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.